

Шарк Кавузи

2001

Биринчи фасл

70-йил чиқиши

Адабий-ижтимоий журнал

Мухаррир
Омон МУХТОР

Таҳририят ҳайъати раҳбари
Ўткир ҲОШИМОВ

ТАҲРИРИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Ҳумоюн Акбаров
Асад Дилмурод
Бойназар Йўлдошев
Бахтиёр Карим
(муҳаррир ўринбосари)
Қосимжон Мамедов
Қуронбой Матризаев
Холмуҳаммад Нуруллаев

Абдулла Орипов
Икром Отамурод
Ботир Парпиев
Ихтиёр Ризо
Юсуф Файзулло
(масъул котиб)
Рустам Қосимов

МУАССИСЛАР:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМФАРМАСИ

Ҳаяжонланмаслик мумкин эмас.
Янги Йилга,
Янги Асрга,
Янги Минг Йилликка қадам қўйилди.

Ҳаяжонланмаслик мумкин эмас.
Бу йил Ўзбекистон Мустақилликка эришганига ўн йил тўлади...

*Соат чиқиллайди.
Ҳар сония — ҳисобли.
Қисқа фурсат эмас ҳаётда — ўн йил.
Лекин тарих учун — оддий бир нафас.*

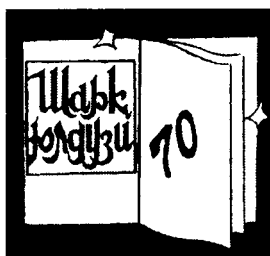
*Мустақиллик муқаддас! —
Севинчи. Азобли.
Ҳис этишинг мумкиндир, кўнгул! —
Уни ишқ деб билмаслик, абас.*

*Унга етмоқ мушкул,
недир
англамай токи, —
Ота-боболарнинг инграган хоки...*

Мустақиллигимиз пойдор бўлсин.
Янги Йил халқимизга бахт-омад келтирсин.
Янги Аср урушлар, қирғинлар, фалокатлардан холи, кўркам бир
ҳаётга тўлғинлик касб этсин.
Янги Минг Йилликда бутун Ер юзидаги одамлар фаровон яшаб,
вақтлари беҳисоб, ўқиганлари Китоб, Комил Инсонларга айлансинлар.

Тилагинг — йўлдошинг, дейишади.
Ҳозир — тилакларни кўнгулга тугадиган пайт...

„Шарқ юлдузи“ СВВИМЛИ ЖУРНАЛ

1. Журналда нечанчи йиллар ишладингиз?
2. Қайси воқеалар хотирангизда сақланиб қолган?
3. Бу кунги журнал ҳақида фикрингиз ва тилақларингиз?

Биз «Шарқ юлдузи»да турли йиллар хизмат қилган қатор адибларимизга шундай анкета-саволлари билан мурожаат қилдик. Уларнинг жавобларини йил давомида бериб борамиз.

Азиз ўқувчи! Журнал ҳақида Сизнинг ҳам фикр ва мулоҳазаларингизни қутамиз.

Ҳамид Фулом

АДАБИЁТИМИЗ ЮЛДУЗИ

1. Мен «Шарқ юлдузи» журнаliga 1965 йилнинг май ойидан 1971 йилнинг декабригача, яъни деярли етти йил давомида муҳаррирлик қилдим. Бу вазифани Асқад Мухтор қўлидан қабул қилиб олиб, Мирмуҳсиннинг қўлига топширганман.

Бу қутлуғ ижодий даргоҳда ишлаган давримда журналимиз кенг тарқалалиган оммабоп нашр эди. Ўртача ойлик тиражи юз минг нусхани ташкил этган.

2. Журналимизнинг оммабоп адабий нашр бўлишида унинг таҳрир ҳайъати ва ижодий ходимларининг қайноқ меҳнати, жонқуярлиги, ғайрати ва фидоийлиги шундоққина кўриниб турган. Масъул ижодий ходимлар: Ваҳоб Рўзиматов, Шухрат, Ҳайларали Ниёзов, Лола Тожиева, Носир Фозилов, Юсуф Шомансур кабиларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил ижодкор, талабчан муҳаррир бўлганлар.

Ўша йиллари журналда Ойбекнинг «Улуғ йўл» романи, Шухратнинг «Олтин зангламас» романи, Уйғуннинг «Гирдоб» драмаси, Ўлмас Умарбеков, Носир Фозилов қиссалари, Озод Шарафутдинов, Фулом Каримов, Матёқуб Қўшжоновларнинг йирик мақолалари, яна қанча шеърӣй, драматӣй, публицистик асарлар чоп этилди.

Журнал таҳрир ҳайъати ва редакция ходимлари ёшлар ижодини ёритишга катта эътибор бердилар. Бу ўринда шундай бир ибратли мисолни келтириб ўтаман:

Россиянинг Узоқ Шарқда армия сафида хизмат қилаётган ёш аскардан «Шарқ юлдузи» редакциясига хат келди. Ёш аскар хатида ўзининг хоразмлик эканини, яқинда армия сафидан бўшаб, Ватанига қайтажагини билдиради ва иккита шеър қўлёзмасини конвертта солиб юборади. Бу мактуб таҳририятимизда масъул котиб Шухратнинг қўлига тушади ва устоз шоир ҳаваскорнинг бу шеърларини ўқигач, мамнун бўлиб, янги юлдуз кашф этган мунажжимдай қувонади.

Хуллас, аскар шоир Омон Матжоннинг қўлёзмаси таҳририятда қўлма-қўл ўтиб ўқилгач, журналнинг навбатдаги сонида эълон қилинди. Узоқ Шарқда хизматдаги аскар шоирга журнал, қалам ҳақини юбориш билан бирга армия сафидан бўшагач, Тошкентга, «Шарқ юлдузи»га келиш, то унга қадар эса, янги шеърларини юбориб туриш тақлиф этилди.

Ёш аскар шоир бизнинг тақлифимизни бажону-дил қабул қилди: у янги шеърларини таҳририятимизга юбориб турди, биз эса уларни эълон қилиб, қалам ҳақини юбориб турдик, натижада Омон Матжон аскарлик хизматини ўтаб бўлгач, Тошкентга келди, шу ерда яшаб қолди, уйланди, бола-чақалик бўлди. Унинг ижоди эса, йилдан-йилга бақувват тортди, халқ эътиборини қозонди. Эндиликда Омон Матжон ардоқли ижодкор, Ўзбекистон халқ шоири.

«Шарқ юлдузи» таҳририятининг савобли ишларидан яна бир мисол.

Кунлардан бир кун журналимизнинг масъул котиби Шухрат антиқа бир қўлёзмани кашф этди. Бу Вали Фафуров исмли кўзи ожиз ҳаваскор ёзувчининг «Вафодор» номли қўлёзмаси бўлиб, у қалин қоғозга нина билан ёзилган қисса эди. Мен, Ваҳоб Рўзиматов, Ҳайдарали Ниёзов Шухратнинг бу кашфиётидан гоётда таъсирландик ва муаллифга ҳар томонлама ёрдам беришга аҳдлашдик. Натижада нина билан ёзилган матн оққа кўчирилиб, теришга тайёрланди. Орадан яна бир неча ой ўтгач, «Вафодор» романи журналда чоп этилди.

Муаллифлар билан доимий ижодий ҳамкорлик «Шарқ юлдузи» жамоасининг анъанаси бўлиб келган. Фақат ёшлар, ҳаваскорлар билан эмас, балки тажрибали, етук адиблар билан ҳам янги асарларнинг қўлёзмаси устида ойлар, ҳатто йиллар давомида таҳририй ишлар олиб борилган. Айниқса, биз ҳозир қаламга олаётган давр — олтмишинчи, етмишинчи йилларда сиёсий назорат кучли эди. Адабий асардан хато топиш кўпгина идораларнинг бош вазифаси ҳисобланарди. Жумладан, «Шарқ юлдузи» журнали таҳририятининг иш фаолияти таъқиб ва тазйиқ остида бўлиб, эркин фикрни асарда ифодалаш, журнал саҳифаларига олиб чиқиш машаққатли вазифа эди. Хуллас, биз, вақтли матбуот, шу жумладан журнал ходимлари жуда оғир шароитда ишладик, ижод қилдик. Бу тарихий ҳақиқатни инкор этиш амри-маҳол.

3. «Шарқ юлдузи» ўз ижодий юбилейини нишонлаётган шу нурли айёмда, шарафли Истиқлол замонида, ўтмишда ижодкорлар бошидан кечган баъзи қийинчиликларни эсга олиш фойдалан холи эмас.

«Шарқ юлдузи»нинг номи муборакдир. Халқимиз бошида, адабиётимизнинг тиниқ кўкида — ҳаммиша юлдуздай чақнаб турсин, атоқли нашримиз!

Мирмуҳсин

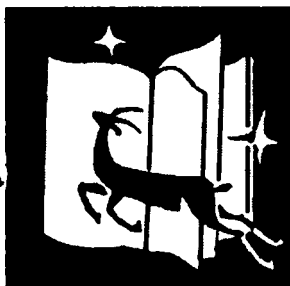
ҚУТЛУФ ЁШ

1. Қадрдон журналимиз «Шарқ юлдузи»ни етмиш ёши билан чин юракдан табриклайман! Бу журнал ўзбек миллий адабиётимизнинг ойнаси бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай. Аксинча у озоду обод, мустақил замонамизда яна ҳам яшармоқда, гулламоқда.

Камина бу журналда икки бор Бош муҳаррир бўлиб хизмат қилганман, жаъми йигирма йилдан ошади. Элигинчи йиллардан (орада «Муштум» журналида Бош муҳаррир бўлган ўн бир йил) то етмишинчи йилларгача. Кейинчалик «Гулистон» журналида ўн йилдан ортиқ Бош муҳаррир бўлиб хизмат қилдим. Ўша йиллар яратилган барча йирик насрий ва шеърый асарлар кўламли, қалин «Шарқ юлдузи»да босилган. Адабиётимиз ривожига «Шарқ юлдузи»нинг хизмати беқиёс. Бу журналга қизиқиш ва муҳаббатимиз Иккинчи жаҳон урушидан аввал чиққан «Қурилиш», «Совет Адабиёти», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналлари силсиласида каминанинг — ёш қаламкашнинг «Қамар» достони (1937 йил), «Посбон», «Эр йигитга» ва бошқа асарлари чоп этилганидан бошланган. Журнал ижодимизда маҳорат мактаби бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

2. Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дейдилар. Адабиёт — фан. Шу фанга эътиқод қўйиб, ўрганишда кўп домлалар — алломалар, профессорларнинг доно сўзларини эшитдик, бари фойда ва керакли. Аммо, журнал таҳририятида, Ёзувчилар Уюшмаси секцияларидаги муҳокамалар, фикру мулоҳазалар бевосита ва билвосита қалам аҳли — биродарларимнинг иш тажрибалари баъзида профессорларнинг доно гапларидан юқорироқ турарди. Ижод сирларини ижодкордан ортиқ биладиган кимса йўқ. Узоқ йиллик муҳаррирлик давримда ана шу нарса ёдимда қолди, маҳорат мактабини доимо обод қилмоғимиз лозим.

3. Юқорида айтганимдай, «Шарқ юлдузи» журнали халқимиз ҳурматини қозонган, заҳматкаш ва ноёб журналдир. Фақат бадий пухта асарларни чоп этиб, уни авайлашимиз керак. Умрини, қалб қўрини бағишлаб келаётган укаларим Омон Мухтор, Икром Отамурод ва бошқа азизларим асло чарчамасинлар, озоду мустақил Ўзбекистонимизга муносиб асарлар юзага чиқаберсин. Айниқса кўламли асарлар босилсин, бу ишнинг келажаги жуда ҳам буюк ва порлоқ. Халтурачилар ва ҳоказолардан журнални асрашимиз лозим, токи, ҳали яна узоқ йиллар севикли журнал халқимизга хизмат қилсин. Буюк мутафаккир олим Бурҳонуддин ал-Марғиноний ўзининг эллик жилддан ортиқ «Ал-хидоя» асарида бирон ерда «МЕН» деган сўзни ишлатмаган. Бу ҳақда юбилей кунлари муҳтарам Президентимиз ўз сўзларида айтдилар. «Ожиз банда», «Фикри ожизим» деган иборалар ишлатилган. Камтарлик, шукроналикдан улуг нарса йўқ дунёда! Журнал бу фазилатни кўпроқ тарғиб этишини орзу қилардим.

Қозоқбой Йўлдошев,
профессор

ДАСТАЛБКИ ДОВОН БЕЛГИЛАРИ

Яшаётган асрини оёқлатиб, дахлдор бўлгани минг йилликни яқунлаб, мансуб бўлгани миллат янгича ўйлай ва яшай бошлаганининг бир декада — ўн йиллик дастлабки довонидан ошиб борилаётганда, орқага бир назар ташлаш, босиб ўтилган йўлнинг тўғри-нотўғри, текис-нотекис жойлари ҳақида ўйлаб кўриш зарурияти пайдо бўлади. Шу маънода мустақилликка эришилганидан кейинги давр ўзбек адабиётига хос хусусиятлар, унинг тараққиёт тамойиллари, йигирманчи асрнинг сўнгги декадасида миллий адабиётимиз қандай белгиларга эга бўлганлиги, янги аср ва янги минг йилликда у қандай йўналишда тараққий этиши мумкинлигини аниқлашга уриниш табиий ҳолдир.

XX асрнинг 90-йиллари истиқлол адабиёти деб аталмиш эстетик ҳодисани юзага чиқарди. Истиқлол даври ўзбек адабиёти кўп асрлик миллий адабиётимизнинг мантиқий давоми ва меросхўри сифатида дунёга келди. Бу давр адабиётига хос белгилар ўтаётган асрнинг 60-йилларида уч бериб, 80-йилларнинг охирида муайянлашган бўлса-да, миллий адабиётнинг алоҳида босқичи сифатида тўлиқ шаклланиши тўқсонинчи йилларнинг ўрталарига тўғри келди.

Мустақиллик даври миллий адабиёт тараққиёти тарихидаги оддий хронологик босқич эмас, балки бир қатор жиддий ўзига хос жиҳатларга эга бўлган алоҳида бадиий-эстетик ҳодисадир. Истиқлол даври ўзбек адабиёти тубдан ўзгарган миллий онгнинг, тамомила янгиланаётган эстетик тафаккурнинг маҳсули ўлароқ тугилди. У ягона ҳукмрон мафкура тазйиқидан қутулган, дунёни ҳар хил англаш, изохлаш ҳамда тасвирлаш имкониятига эга бўлган миллат ижодий даҳосининг самараси сифатида дунёга келди. Ижтимоий тараққиёт йўсинларини, муайян шахс руҳияти манзараларини синфий кураш ва партиявий ёндашувсиз ҳам тасвирлаш натижаси бўлиб яратилди.

Мустақиллик даври ўзбек адабиёти тафаккур синлари ўзгача ижодкорларнинг эстетик қарашлари натижасида дунёга келган ҳодиса ўлароқ бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

Биринчидан, бу давр адабиёти ҳукмрон мафкура тазйиқидан қутулган, олам ва одам руҳиятига мансуб ҳодисаларга хилма-хил қарашларнинг маҳсули бўлган адабиётдир. Бу даврда оламнинг мавжудлик йўсинини турлича изохлаш имконияти пайдо бўлди. Бу ҳол миллий адабиётимизнинг ифода имкониятларини кенгайтди. Илмий-эстетик қарашлар хилма-хиллигини юзага келтира бошлади.

Иккинчидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёти эндиликда давлат адабиёти бўлмай қолди. Мустақил ўзбек давлати бадиий адабиётни шўро замонида бўлгани каби ўз монополиясига айлантиришга уринмай қўйди. Шу боис ижод эркинлигига объектив шароит яратилди. Бадиий ижод қилиш ёки қилмаслик сиёсий баҳоланмайдиган, рағбатлантирилмайдиган ёки жазоланмайдиган бўлди. Адабиёт ижодкорнинг кўнгул ишига айланди. Буни марҳум Тилак Жўра ўрнига қўйиб айтган:

*Оқ қоз узра
лабларим пичирлар:
бу кимга шеърдир,
кимларга қўшиқ —
мен учун кўнгул бўшашмоқ.*

Бугун бадиий ижод билан ўзиниқ Аллоҳини танишга уринган одамлар шуғулланмоқдалар. Аёнки, улар шахс сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам тамомила ўзига хос, хилма-хил кишилардир. Истиқлолдан кейинги даврда ҳақиқий адабиёт ўз кўнгулга қарши бормай-

диган, унинг ройишларига зуғум ўтказмайдиган кишилар томонидан яратилаётганлиги қувонарлидир. Адабий танқид, ўқувчилар оммаси нима деса ҳам бу ижодкорлар ўз билганларича ёзишдан қайтмайдилар. Улар ижодини ўзларига эмас, аксинча, ўзларини ижодга бўйсундирган кишилардир. Шу йўсинда жуда яқин ўтмишда ҳам ижтимоий-сиёсий ҳодиса саналиб келган бадий адабиёт миллий-эстетик актга эврилди.

Учинчидан, истиқлол даври адабиёти одамга ишчи кучи, ишлаб чиқарувчи, меҳнаткаш сифатида ёндашиш тарзидан қутулди. Миллий адабиёт миллат вакилларининг меҳнатинигина эмас, балки уларнинг шахсиятига дахлдор жиҳатлар: руҳияти, ҳиссиёти, кўнгуни тасвирлашга киришди. Бу адабиёт учун инсоннинг ўзи асосий қадриятга айлана бошлади. Шу тариқа, миллий адабиётнинг қаҳрамонлари жуғрофияси кенгайди, миқёси кўлам касб этди. Одам бирор ижтимоий қатламнинг вакили тарзида эмас, мураккаб ва англаш мушкул бўлган инсон сифатида бадий тадқиқ этиладиган бўлди.

Тўртинчидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёти бирор ижтимоий тузумнинг афзаллигини кўрсатиш, ишлаб чиқариш муносабатларини, сиёсий тизимларни тақомиллаштиришга эмас, алоҳида инсон шахсининг маънавиятини мукамаллаштиришга йўналтирилди. Бу ҳол бадий қаҳрамонларни турли рақуслардан туриб, энг ичкин ва яширин жиҳатларигача тадқиқ этиш имкониятини берди. Шу сабабдан ҳам истиқлол даври адабиёти «аҳолиси» сезиларли даражада нозик, ингичка, ўзига хос, бетакрор бўлиб бормоқда. Бу давр адабиётида типик образлар эмас, бадий типларни тасвирлашга кўпроқ интилинаётганлигининг сабаби ҳам шунда. Шу йўсин, бу давр адабиёти оммани кўрсатишга эмас, шахсни тадқиқ этишга йўналтирилди.

Бешинчидан, бу адабиёт инсон, инсонлараро муносабатлар роят мураккаб, чигал ва изоҳлаш мушкул эканлигини чуқур англаган ва уларни бутун мураккабликлари билан акс эттиришга ҳаракат қилаётган адабиётдир. Шўролар замонида ҳар бир адабий қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати ижтимоий жиҳатдан асосланган, иқтисодиёт қонуналаридан келиб чиқадиган бўлиши шарт деб қараларди. Натижада асарлар схематик талабларга бўйсундиларди. Ҳолбуки, бир одамнинг хатти-ҳаракатлари сабабини адиблар тугул ўша кишининг ўзи ҳам тўла тушунтириб бера олмайди. Ана шу ҳолатнинг миллий бадиятимизга кўчганлиги инсонга сирли хилқат тарзида ёндашиш, унинг тақдиридаги чигалликларни тушунишга майли келтириб чиқармоқда. Шу тариқа адабиётдаги одам ҳаётдаги одамга қараганда чуқурроқ, мураккаброқ, ўйчилроқ, ингичкароқ бўлиб бормоқда.

Олтинчидан, бу давр адабиёти мавзу долзарблигидан, ҳозиржавобликдан, замонавийлик сингари сиртки ташвиқий белгилардан баянлаш туришига ва лаҳзалик ҳолатларнинг мангу суратлинишига йўналтирилмоқда. Шу йўл билан адабиёт ҳаётдан нусха олишдан, яъни, кўчирмачилиқдан қўтулиб бормоқда. У ижтимоий ҳодисалар билан андармон бўлиш, уларнинг ортидан ҳалослаб югуриш заруриятидан холос бўлди. Мазкур ҳолат бадий тасвирнинг чуқурлашувига, одам руҳияти қатламларини нозикроқ идрок этишга имкон яратади.

Еттинчидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёти чинакамига хилма-хил адабиётга айланади. Унда тажриба қилиш, синаб кўриш, очилмаган йўللاردан юриш, хато қилиш имконияти пайдо бўлди. Бу ҳол бировга ўхшамайдиган, ўзгаларни такрорлашга интилмайдиган, ўзига хос истеъодларнинг кўпайишига имкон яратади. Хилма-хил бадий асарларнинг вужудга келиши туфайли хилма-хил ўқувчилар пайдо бўлади. Бадий диди юксак, сўзни нозик ҳис этадиган, сезимлардаги энгил тебранишларни ҳам илғай оладиган китобхон шаклланишига туртки бўлади. Оммавийлик бадий адабиёт учун асосий мақсад, юқори кўрсаткич эмаслиги англаб етилди.

Саккизинчидан, юқорида санаб ўтилган омиллар туфайли бу давр адабиёти жўнликдан, атайинликдан, тўпориликдан қутулди ва унинг асл намуналарини ҳамиша ҳам изоҳлаш, тушунтириш, мантиқий қолипларга солиш мумкин бўлмай қолди. Бадий адабиёт мантиқ ҳам ахлоқдан ҳам теранроқ сезимлар билан иш кўриши, энг мураккаб мавҳумликни ҳам моддийлаштиришга даъват этилган ҳодиса эканлиги тан олинди.

Тўққизинчидан, ижод эркинлиги, хилма-хил фикрлаш имконияти, бадий сўзга давлат миқёсида хўжайинлик қилишининг барҳам топганлиги истеъодсиз асарларнинг ҳам кўплаб яратилиши ҳамда чоп этилишига имкон туғдирди.

Ўнинчидан, бозор муносабатлари бадий ижод соҳасида ҳам намоён бўла бошлади. Натижада харидоргир, омманинг ўткинчи талабларига мос келадиган асарлар яратишга ҳаракат кучайтирилди. Шунинг оқибати ўлароқ ўзбек адабиётида эротик тасвирлар, саргузашт йўналишидаги олди-қочди битиклар кўпайди.

Шеърят мустақиллик даврида ҳам миллий адабиётимизнинг етакчи тури бўлиб қолди. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ҳалима Худойбердиева, Тилак Жўра, Шавкат Раҳмон, Азим Суюн, Усмон Азим, Икром Отамурод, Йўлдош Эшбек, Абдували Қутбиддин, Азиз Саид, Иқбол Мирзо, Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр, Зебо Мирзо, Фароғат Камол, Ҳалима Аҳмад, Салим Ашур сингари шоирларнинг шеърларида оламни поэтик идрок этиш янги босқичга кўтарилгани намоён бўлади. Бу давр шеъриятида ўткир гап айтиш, доно фикр билдириш, насиҳат, ақл ўргатиш эмас, балки инсон руҳининг мураккаб, исмсиз манзараларини акс эттиришга эътибор кучайди. Ҳиссиёт қатламларини тадқиқ этиш, одам руҳиятидаги бой ва рангин иқдмларни поэтик кашф этишга уриниш кучайди.

Эндиликда шеърхонлик ҳордиқ чиқарадиган, кўнгул очар машғулот бўлмай қолди. Шеър билан тиллашадиган ўқувчининг тафаккури ҳам, қулоғи ҳам, кўзи ҳам, ҳатто туйғуларини ҳам бир қадар зўриқиши, шеър ўқиётганда фақат завқ ва лаззат туйибгина қолмай, меҳнат қилиши ҳам лозим бўлиб қолди.

Ерга ботган осмонларни кузатдим,
Чопилган оёғим билан чопдим, мен.
Кесилган қўлимни сизга узатдим,
Бу дунё гуларга тўлди. Қотдим мен.

ёки:

Шафтолиранг олам найза учинда,
Дунёлари ёлғон, мен ўлдим чиндан.

сингари бадий қаноатларни қабул қилиш учун муайян руҳий-интеллектуал ҳозирлик зарур бўлиши тайин.

Истеъдодли шоирлардан бири Фахриёрнинг мавжуд имло қодаларига риоя этмай битилган битигига эътибор беринг.

*Қобирғалар қабарар суюқларим қадоқдир
қабоқларим ўқ тугаб бўшаб қолган садоқдир
куйиб куйиб кул бўлган нафратларим адоқдир
чучмомалар кўк кийган
намозшомгул гул гулим
ҳей тулугим ҳей тулум
ҳей тулугим ҳей тулум.*

Миллий поэзиямиз тарихида иккигина сўздан иборат бутун бошли бир шеър ҳеч қачон бўлмаган. Фахриёр шундай шеър ёзди. Қувонарлиси шундаки, бу икки сўз ёрдамида атама ясалмаган ёки ахборот берилмаган, балки ўзига хос мусиқага эга, муайян кайфият ифодалай оладиган, ўқиганга ўзгача руҳият баҳшида қиладиган тугал шеър яратилгандир:

ой
болта

Шеърнинг бош ҳарф билан ёзилмаганлиги, унда ҳеч қандай тиниш белгиси ишлатилмаганлиги муаллифнинг олифталиги ёхуд инжиқлигидан эмас. Эътибор қилинг, аждодларимиз минглаб йиллар давомида тиниш белгиларсиз шеърлар битиб келишган. Улар ўқувчига ишонишган. Ўтмишдаги шоирлар зарур ўринни белгилаш, алоҳида эътибор қилинадиган жойни топиш ихтиёрини шеърхоннинг ўзига қолдиришган. Фахриёрнинг шеъридаги икки сўз, табиий равишда, ўқувчининг эътиборини тортади, уни бу сўзлар устида ўйлаб кўришга, унга турли аспектларда ёндашишга ундайди. Биров ойни болтага, бошқа биров эса болтани ойга менгзайди. Сеҳрли сўзлар сабаб кимдир сиқилганликни, руҳини ойнинг болтаси қиймалаганини, бошқаси эса соқинликни ой болта руҳиятига кўриқчи бўлганини туяди.

Баҳром Рўзимухаммаднинг бир шеърида шундай мисралар бор:

*...битта сўз қолдиргим келди
руҳ ертўласидан ўғирланган сўз
осмон ҳиди келадиган сўз
дунёнинг ўзи қагар
англаб бўлмас сир қагар*

мисралардан суратланаётган ҳиссиёт ҳолат тугалланмаганлигини, шоир ҳамма гапини айтишга уринмаганлигини пайқаш мумкин. Шу шоирнинг:

*кўздан ичкарига йўл йўқ
сўздан ичкарига йўл йўқ
аммо хўроз қичқирғи ортига
шафақранг қишлоғим бекиниб олган*

сатрларида мусиқийлик одатдаги шеърларники каби сезиларли эмас. Аммо унда ижодкорнинг чигал кайфияти бор. Хўроз қичқирғи тонгнинг белгиси. Демак, тонг отса, хўроз қичқиради. Хўроз қичқирса шафақранг қишлоқ намоён бўлади. Қишлоқнинг шафақранглиги ҳам бежиз эмас. Эҳтимол, қишлоқ эндигина кўтарилаётган куёш нурига кўмилганлиги учун ҳам шундай таърифланади.

Шоир шеъриятнинг одатий тартибини инкор қиладиган услубга мурожаат этган. Уни оддий мантиқнинг қолиплари билан изоҳлаб бўлмайди. Ушбу шеър фақат шу ижодкоргагина тааллуқли бўлган бадий мантиқ қонунига мувофиқ яратилган. Одатда, чинакам бадий ҳодиса ўзига хос олам ва у ўзининг қодаларигагина мувофиқ келади. Шу боис, асл бадий ҳодиса бир бор яралади, унда такрор йўқ. Қонуният эса такрорни тақозо қилади. Юқори-

даги парчада шоирнинг алоҳида руҳи, ўзигагина хос нуқтаи назари сезилиб туради. Аини вақтда, шеър ўқувчини жалб этади, унинг эътиборини тортади, ўйга толдиради. Унинг тафаккурига-да нимадир янгилик еткази, кўнгулга-да қандайдир енгиллик бағишлайди. Дунёни шу тарзда кўрган, олам рангларини шу тахлит туйган шоирга эътироз қилиб бўлмайди, унга тайёр қолипларни тикиштириб бўлмайди, Баҳром бошқа бир шеърда бежиз ёзмаган:

*мен қандай яшашим лозим
қандай бўлсам сизга ёқаман
қайси усулда ёзсам шеърларимни ўқийсиз
арзугами бармоқдами сарбастгами ё*

Мазкур мисраларни дарақ, сўров ёки ундов оҳангида ўқиш шеърхонга ҳавола этилган. Уларнинг оҳангини белгилаш изни ҳам ўқувчининг ўзиди. Ўзбек ўқувчиси шоирни, шеърини сўзни борича қабул этишга одатланиб бормоқдаки, бу ҳол миллий шеърхонлик савияси сезиларли юксалаётганидан далолатдир.

Поэзиянинг ўз асл манбасига қайтганлиги, кўнгул розларини, руҳий товланишларни нозик ишоралар, назокатли образли ифодалар орқали тасвирлашга ўтиганлиги истиқдол даври ўзбек шеърлятига хос асосий хусусиятлардан бўлди дейиш мумкин. Бу давр миллий шеърлятида оммавийликдан, ҳаммабоплиқдан қочишга уриниш кучайди. Шеърят ҳамма учун, омма учун эмас, балки, аввало, муаллифнинг ўзи учун, қолаверса, ижодкорга туйғудош шахслар учун яратиладиган бўлди. Шу боис, шеърхонлар адади бирмунча камайган эса-да, уларнинг поэтик сўзни, образли ифодани англаш даражаси ортди. Чунки баланд шеърят юксак дидли шеърхонни талаб қилади ва уни шакллантиради. Мустақиллик даврида ўзбек поэзияси ўқувчи даражасига тушиш босқичини инкор этиб, шеърхонни ўз даражасига кўтариш палласига кирди. Шу тариқа азалдан шеърпараст бўлган миллатнинг бадий завқи ингичкалашиб, сўз жозибасини англаш қудрати сезиларли даражада ошиб бормоқда.

Ўзбек шеърхонларида бирорта тиниш белгиси ишлатилмаган тизмадан ҳам, мураккаб мавҳум ассоциатив образликка тўла шеърятдан ҳам, тасаввуфий илҳом самараси ўлароқ дунёга келган муножотлардан ҳам, поэтик мим дейиш мумкин бўлган рамзий ифодалардан ҳам, медитатив назм намуналаридан ҳам таъсирланиш, уларни баҳолай олиш кўникмаси шаклланиб бормоқдаки, бундан бир қадар қаноат туйиш мумкин.

Наср йигирманчи асрнинг сўнгги декадасида ҳам миллий адабиётнинг салмоқли ва оғирқарвон тури бўлиб қолаверди. Агар мустақиллик даври шеърлятига ёшлар фаол, янги авлод шоирлари кўзга яққолроқ ташланган бўлса, насрда ижодий узвийлик, давомийлик устуворлиги намён бўлди. Кейинги ўн йилликда Ш. Холмирзаев, Ў. Ҳошимов, О. Мухтор, Т. Малик, Х. Дўстмуҳаммад, А. Дилмурод, Н. Эшонқул, Н. Норқобилов, Тоғай Мурод, Р. Отаули, Мурод Муҳаммад Дўст, Х. Султонов, Т. Рустамов, А. Йўдошев сингари турли авлодга мансуб ижодкорлар ўзига хос йўсинда қалам тебратиб, миллий проза тараққиётини таъминладилар.

Ижодий тажрибалар қилиш, қутилмаган тасвир йўсинларини қўллаш, бадий ифоданинг тугилмаган, янги тамойилларидан фойдаланиш ўзбек насрининг бу босқичи учун етакчи хусусиятлар бўлди. О. Мухторнинг тамомла янгича ифода усулларида яратилган «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба», «Ффу», «Аёллар мамлақати ва салтанати», «Майдон» романлари, Назар Эшонқулнинг жанр прозасининг энг илғор тажрибалари асосида соф миллий образлар ярата олган «Қора китоб» қиссаси, «Шамолни тутиб бўлмайди», «Тобут шаҳар», «Қуюн» ҳикоялари, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романи, «Ором курси» қиссаси, «Жажман», «Ибн Муғанний», «Қорачикдаги уй» ҳикоялари тасвирнинг қуюқлиги, инсон руҳияти қатламларини акс эттириш миқёсининг кенглиги ва ифода тарзининг фавқулоддалигига кўра миллий адабиётимиз учун янги бадий ҳодисалар бўлди.

Назар Эшонқул — миллий истиқдол даври ўзбек насрига янги оҳанг олиб кира олди. Унинг «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикояси ифоданинг қабариклиги, тасвир марказига олинган шахс табиатининг мутлақо қутилмаган ва янгилигидан ташқари оҳангнинг ўзгачалиги билан ҳам кишини ҳайратга солади. Шу вақтга қадар бу тахлит кўп қатламли, залворли, ҳикоя маромининг ўзи билан бадий кайфият ҳосил қила биладиган наср намунаси миллий адабиётимизда йўқ эди ҳисоб. Назар насримизни шундай оҳанг билан бойитдики, бу оҳанг ўзбек миллатига хос бўлган жиҳатларни акс эттириш имконияти жиҳатидан тенгсиздир. «Қишлоқдошлари баҳор келиши билан эски яйловларга кўчиб чиқишар ва ер шудгорлар, ҳар ким ўз ташвишига берилиб кетарди. Қишлоқда қолган Байна момо эса бу пайтда ёлғизлик даштини шудгорлар. У ерга ҳар йили Замон отбоқар ҳукумат одамлари билан келиб, эри ва ўғлини отиб ташлаган оқшомни экар ва сўнг ёлғиз ўзи ҳосилани ҳам йиғиб оларди. Байна момо ҳар кеча кўз ёшлари билан тўлган қайиқда йиллар қоялари орасида қалиб кетган эри билан ўғлининг илма-тешик бўлган мурдаси ва Замон отбоқарнинг музаффар қамчиси ётган қонли ҳалқоб билан тўлган айвонга сузиб борар, эрталаблари ҳўл бўлиб кетган ёстигини худди қадим аждодларнинг унут бўлган яловидай... баланд толга осиб офтобда қуритарди». Ифодадаги залвор, серқатлам эстетик

босим, руҳий ҳолат манзаралари тасвирининг аини шу тарзда занжирсимон ва болохонадор қилиб берилиши ҳикояда ўзига хос оҳанг пайдо қилган. Бу оҳанг момонинг ёлғизлиги ва бахтсизлиги миқёсларини туйиш ва тушуниш имконини берган.

Улуғбек Абдулвоҳобнинг «Ёлғизлик» қиссаси, қатор ҳикоялари қаҳрамонлар руҳий оламни тадқиқ этиш қўлами ва йўсинлари жиҳатидан адабиётимиз учун тамонила янгилик бўлди. Уларда баён, ифода этиш, кўрсатиш, тасвирлаш сингари бадий усуллар бир нарсага — тадқиққа ўз ўрнини бўшатиб берган дейиш мумкин. Ёзувчи учун қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларини кўрсатиш эмас, балки сезимларидаги, ўйларидаги товланишларни акс эттириш муҳим. Арасту замонларидан буён адабиётнинг моҳияти ҳаётдаги хаосни (бўшлиқни) бадиийнинг космосига айлантиришдан иборат деб тушуниб келинган. Воқелиқдаги «тартибсизлик»лар муайян мунтазамлик касб этиши, тартибга туширилиши билан бадий асар юзага келади деб қаралган. «Ёлғизлик» қиссасида эса айнан шу тартибсизликнинг ўзи, бўлганда ҳам воқелиқдаги эмас, инсон ҳаёлотидagi, кечинмаларидаги тартибсизлик тасвир объектига айланган. Қиссада муаллиф қаҳрамон ўю ҳаёлларини унинг характери ни очиш воясига айлантирмайди. Билъакс, ўй-хаёлларнинг тартибсиз ва ноизчил оқимини беришининг ўзи унинг бадий мақсадига айланади. Маълумки, инсон ҳаёлотда изчиллик, мунтазамлик бўлмайди. Кўп ҳолларда, одам ҳаёли эмас, ҳаёл одамни етаклайди. Шу тариқа миллий адабиётимизда, сирдан қараганда, бадий мақсадга бўйсунмагандай таассурот қолдирувчи, аслида эса, ўйчил инсон тафаккури ва ҳиссиёти манзараларини намоён этувчи абсурд асар дунёга келган. Рисоладаги ҳар қандай одам сингари қисса қаҳрамонининг ўйларида ҳам тизгин йўқ, муаллиф бу ҳаёлларни сараламайди. Ўйдан ўйга, ҳаёлдан ҳаёлга кўчиш жараёни тасвирининг ўзи қаҳрамон табиатига хос хусусиятларни сараланган бадий мунтазамликдан кўра ёрқинроқ намоён этади. Абсурд йўналишдаги асар муаллифнинг шунчаки тажрибага ўчлиги ёхуд бадий инжиқлиги туфайли эмас, балки кучли ички зарурий сабабли пайдо бўлган. Негаки, инсон осонлик билан тўла очилмайди. Одамнинг ичи билан сирти, тили билан дили бир бўлган ҳолатлари ниҳоятда кам. У фақат ўйларидагина ўзи бўла олади. Одам тизгинсиз ўй оқимлари билан ёлғиз қолгандагина ўзига қайтади. Шундай ҳолатни акс эттирувчи абсурд усулдагина одамни бир қадар тўлароқ илғаш мумкин бўлади. Улуғбекнинг асарлари миллий насрнинг персонажлар психологиясини чуқур тафтиш этишга қаратилган дастлабки намуналаридир. Номлари юқорида зикр этилган адибларнинг асарлари оламга эстетик муносабат борасида тамонила янгича тамойилларга амал қилинганлиги билан характерланади.

Шукр Холмирзаев «Олабўжи», «Динозавр» романлари, «Булу тўсган ой» қиссаси, «Озодлик», «Наврўз, наврўз» ҳикояларида Нормурод Норқобилов «Оқбўйин», «Қоялар ҳам йиғлайди», «Тоғ одами» қиссалари, «Орият», «Қувончли тун» ҳикояларида, Шойим Бўтаев «Шўродан қолган одамлар» қиссаси, «Дарвеш» ҳикоясида, Тоғай Мурод «Отандан қолган далалар» романида насрнинг анъанавий тасвир йўсинидан маҳорат билан фойдалана билдилар. Бу асарларда миллат вакилларининг гоят ўзига хос ҳамда жонли бадий тимсоллари яратилди. Уларда анъанавий тасвир йўналиши ўзига хос бадий изланишлар ҳамда дунё адабиётдаги энг сўнгги ифода усулларини дадил қўллаш билан омухталашиб кетган. Мустақиллик даври ўзбек насрида инсон шахсини хилма-хил ракурсларда акс эттириш, унинг хатти-ҳаракатлари ва ўй-хаёллари руҳий асосини тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Натижада, насрда тасвирланаётган қаҳрамонларнинг географияси кенгайиб, антропологияси муайянлашиб бормоқда. Замонавий насрда миллатдошларимизни паспортига қараб эмас, балки фикр тарзи, ахлоқий қаноатларига қараб пайқаб олиш мумкин.

Миллий адабиётимиз аҳолиси қисқагина вақт орасида Байна момо, Ултон, Гулсара, Таваккал, Хусан полвон, Эрназар полвон, Зуҳра, Ўсар, Кўклам сингари йирик, ўзига хос, бошқа адабий қаҳрамонлар орасида йўқолиб кетмайдиган қабарик образлар ҳисобига бойиди.

Миллий тафаккурда ялпи янгилашиш бошлангандан бери кўпчилик томонидан англаб етилган ва тан олинган ҳақиқатлардан бири шу бўлдики, одамнинг энг кичиги, энг кўримсиз, энг забунни, энг ношудни ҳам одамдир. Яратганининг халифасидир ва шу боис мукаррамдир. Бинобарин, бадий адабиёт кичик одамнинг катта ва чигал ички дунёсидаги беҳудуд поёнсизлигини, турфаликни тадқиқ этиши лозим. Бир қатор асарларда сирдан қараганда, кўзга ташлашиб турадиган жиҳати йўқ, ҳамма қатори, аммо ботинида улкан изтироблар, руҳий пўртаналар мавжуд бўлган «кичик» одамларнинг ички дунёси ҳам маҳорат билан акс эттирилган. Носирларимизда маънавий дунёси қуруқшаган, рисоладаги одамлардай фикрлаш ва ўзгаларни туйиш саодатидан маҳрум бўлган маънавийсиз «кимсаларни тасвирлаш маҳорати шаклланаётганлиги ҳам қувонарли ҳодир. Шойим Бўтаевнинг «Шўродан қолган одамлар» қиссаси, Абдуқаюм Йўлдошевнинг «Сўқир» ҳикоясида аини, шу хилдаги қаҳрамонлар тасвир этилган. Бу асарларда маънавийдан маҳрум, шахслиги синдирилган, шу боис ўзлиги йитган шахсларнинг ғаройиб қисмати акс эттирилган. Улар ҳамшиша ҳам ожиз, нотовон, ношуд эмаслар. Баъзан жуда ишчан, олғир, удабурон бўлишлари ҳам мумкин. Лекин бундай кимсаларнинг умумий хислати олами кабир — ички оламнинг омонатлиги, қуруқшаганлиги. Оврўпонинг Петер Биксел, Макс Фриш, Карл Макс сингари адиблари ҳам бутунги кунда «кичик» одамларнинг катта ҳиссиётларини акс эттиришлари билан машхур бўлганлар.

Ўзбек насри мустақилликнинг биринчи декадасида қаҳрамонлар тасвирида схематизмдан қутулиб бормоқда. Бадий асарда одамга ижобий-салбий ёки типик-нотипик сингари қолиплар орқали эмас, балки мавжудлигининг ўзи билан ададсиз сиру синоатларга тўла тирик инсон тарзида ёндашиш қарор топиб бораётганлиги бу давр насрининг умид туғдирадиган жиҳатларидандир. Бу фазилатлар барча ижодкорлар учун ҳам ёппасига хос деб бўлмайди, албатта. Лекин одамга ёндашишда жўнликдан, қолидан воз кечилганлигининг ўзиёқ насримиз тараққиётида соғлом тамойиллар қарор топаётганлигидан белгидир.

Ўзбек миллий тафаккури, эстетик қарашлари тизимида муҳим эврилишлар содир бўлганлиги драматургия тараққиётига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Бу вақтда яратилган асарлар орасида Усмон Азимнинг «Бир қадам йўл», Илҳом Ҳасаннинг «Бир кам дунё», Абдулла Аъзамнинг «Дутоҳи Ҳусайний» қабила миллий драмачилигимиз эришган ўзига хос ютуқлардан бўлди. Драматургия гарчи сахна талабларига боғлиқлик нуқтаи назаридан консерватив тур бўлишга маҳкум эса-да, шаклий изланишлар қилиш, ижодий тажрибалар ўтказиш тўхтаган эмас. Усмон Азим ва Абдулла Аъзам қаламига мансуб драмалар сахна асарлари яратишдаги дадил тажрибаларнинг маҳсулидир. Драматурглар ҳаётий ҳолатлар сон-саноксиз бўлиши мумкинлиги ва ундаги ўзгаришлар яна шу вазиятда ҳаракат қилаётган қаҳрамонлар табиатида ҳам жиддий эврилишлар ясаши мумкинлигини нозик ҳис этган ҳолда драма — версия, драма — вазият сингари ифода шакллари ни ўйлаб топганларки, бу ҳол асарларнинг бир қадар муваффақиятли чиқишини таъминлаган.

Айни вақтда, миллий драматургиянинг тилга олишга лойиқ бадий ютуқлар қўлга киритилиши оғир кечаётган соҳа бўлиб қолаётганлигини тан олиш керак. Драматургия бозор иқтисоди талабларига энг кўп берилган адабий тур бўлди дейиш мумкин. Бу ҳол сахна асарларининг сифатига салбий таъсир кўрсатмай қолмади, албатта. Айтиш керакки, миқдор жиҳатидан драмачилик тараққиётига эътироз билдириб бўлмайди. Кейинги ўн йилликда дунёга келган драмалардан ўттиз нафарга яқини кўздан кечирилганда, уларнинг учдан бири турли юбилейлар муносабати билан ёзилганлиги аниқланди. Комедия деган номга даъвогар сахна асарларининг эса деярли барчаси театрларнинг буюртмаси билан яратилган. Албатта, ижтимоий буюртма йўли билан ҳам етук бадий асарлар дунёга келиши мумкин. Бунга миллий ва жаҳон адабиёти тажрибасидан истаганча мисоллар топса бўлади. Аммо бутун бошли миллий драматургияни фақат буюртма йўли билан тараққий эттиришга уринишни бадийят нуқтаи назаридан соғлом ҳол деб бўлмайди.

Комедияларнинг савияси кишида ҳақли эътироз ва жиддий хавотир уйғотади. Негаки, ўзбек комедиячилигининг дастлабки қадамлариёқ жуда заворли ва эса қоларли бўлган. Ҳамза, Абдулла Қаҳҳор, Шароф Бошбековларнинг теран маъноли кулги асарларини эсланинг ўзи даъвомизнинг нечоғлиқ ҳақ эканлигини кўрсатади. Бугунги комедияларнинг бадийяти на ижрочиларга, на томошачиларга ва на ўқувчиларга бирор эстетик озуқа бера оладиган даражада ночордир. Саҳнавий ижоднинг комедия деб аталмиш муқаддас бир турига кўча сўзлари, кўча ҳиссиёти, тийиқсиз чучмаллик, пардасизлик ўта сурлик билан дадил кириб келмоқда. Муаллифлар тўқнашувлар таранглиги ҳақида эмас, ифодаларнинг қичиғи, сўзларнинг пардасизлиги ҳақида кўпроқ бош қотиришмоқда. Бу хилдаги битиклар тўхтовсиз сахналаштирилаётганлиги боз устига, кўплаб томошабинларга эга бўлаётганлиги эса жиддий эстетик хавфдир. Чунки миллатнинг бадий диди шаклланишига тўғри йўналиш бермай туриб, унинг маънавиятини юксалтириш, комил шахсни тарбиялаш ҳақида гапириш беҳудадир.

Шеърият ва наср борасида мустақилликкача бўлган яқин ўтмишдаги эстетик юксакликларга етилибгина қолмай, ундан баландроқ чўққиларни эгаллаш имконияти юзага келганлиги аён ҳақиқат бўлса, драматургия бобида шу вақтгача эришилган саҳнавий юксакликка яқин келинмаётганлиги ҳам бор гапдир.

Давр аҳли руҳиятидаги ошкора асабийлик, сезимлар нозиклиги, муносабатлар драматизмидаги таранглик ҳали-ҳануз пьесаларга кўчганича, сахна реаллигига айланганича йўқ. Эҳтимол, миллий тафаккурдаги тўхтамавларнинг, эстетик қарашлардаги қаноатларнинг қатъийлашмаганлиги, ҳозирги воқеаликнинг ижодкорлардан етарлича узоқлашмаганлиги, шу ҳаёт туфайли юзага келган ҳиссиётлар жунбушининг тиниқмаганлиги, ижтимоий тўқинишлар руҳиятларда берган акс-садони сахнабоп шаклда моддийлаштириш қийинлиги бундай ҳолинг рўй беришига сабабдир. Ҳолбуки, ҳар қандай кескин ижтимоий ўзгариш ва янгича ҳаётий вазият драматик турдаги асарлар яратилиши учун мўл-кўл материал бера олади.

Маълумки, миллий адабиётимиз учун ҳақ гапни айтиш жасорат ҳам, фазилат ҳам саналмай қўйди. У бадий ижоднинг унчалар муҳим бўлмаган оддий талабига айланди. Миллий драматургиямиз эса ҳанузгача зарур гапни кескинроқ йўсинда айтишни фазилат санаб келмоқда.

Ҳар бир алоҳида одамда бўлгани каби ҳар бир миллатнинг ва ҳар бир даврнинг ҳам ўз мўлжаллари, эгалланиши орзу этиладиган марралари бўлади. Мустақилликка эришилганидан кейинги давр ўзбек адабиёти учун инсон маънавияти қирраларини текшириш, одам руҳиятидаги кўз илғамас сезимларни тадқиқ этишга эришиш ана шундай баланд маррадирки, миллий адабиётимиз ана шу маррани эгаллаш сари оғишмай бораётир.

Кўзларимга чизиб Кўйибман сени

Хосият Бобомуродова

* * *

Қанча олис бўлсанг шунча яқинсан,
Тўсиқ бўла олмас юз-юз қақирим.
Ғамга ғарқ тунимда чаққан чақинсан,
Кўнгул бораверар сени чақириб.

Тунги азобларга кўнмаган кўнглум,
Бағри қон қуёшга айтади арзин.
Нурларнинг-да сенга етмайди қўли,
Офтоб ҳам узолмас кўнглумдан қарзин.

Ўртада йўлларнинг захмати йўқдек,
Гўё қўл-оёғим эмас занжирбанд.
Сайёд камонидан узилган ўқдек,
Сен томон сурилиб борар Самарқанд.

Ўзи оқ варақлар — танҳо сирдошим —
Кўзим ёшларидан боради ивиб.
Бир куни кўксингга етганда бошим,
Бир боқошинг барин юборар ювиб...

* * *

Фарқини билмайман на кун, на туннинг,
Дардим сиғмай борар жисму жонимга,
Қайси мард ҳамдардим бўлолмай менинг,
Ким бўялар қайноқ юрак қонимга?

Жонимни суғуриб оларми шунча
Эгасига изҳор қилинмаган меҳр?
Эй оғзи юмуғим, ибратли ғунча,
Телба қилмайдими бекитилган сир?

Сирдош деб сиримни кимга оширай,
Қаерга жой бўлар оловланган қон?
Дард тўла дилимни қайга яширай,
Менга аҳволингни тушунтир, вулқон?!

* * *

Тош юракни қилардим ҳавас,
Эзар эди гул каби кўнглум.
Хайр энди, эзгин кўксимда
Шул кунгача йиғлаган мунглим!

Энди тошман, менга фарқи йўқ,
Бул дунёда мавжудлигингни.
Биламанки, ҳамма мисоли
Битта оддий вужудлигингни.

Йўқдир энди кўзларимда ёш,
Хазон кўрсам қийналмайди жон.
Фақатгина сенданмас, бағрим,
Ўзимдан ҳам айрилдим ёмон...

* * *

Ҳижронга чидаса чинор чидарди.
Япроқларин тўкмай тураверарди.
Мангу яшилликнинг салтанатида
Шоҳона айшини сураверарди.

Ҳижронга чидаса чидар эди ой,
Юлдузларни йигиб садр солмасди.
Ярим тунлик соғинчлар учун,
Ярим кунга кетиб қолмасди.

Ҳижронга кўника тоғлар кўнарди,
Бағрида лолалар йиғламасди қон.
Кўкка етган бошин қопламасди оқ,
Оқ урса отилиб кетмасди вулқон.

Не қилай, чинордай кучли эмасман,
Тоғдай улкан, ойдай кўқда бўлмасам?!
Не қилай, меҳрингни жойлаб кўксимга,
Асирангни йўқлаб бир бор келмасанг?!

Не қилайки, соғинч йиқса чинорни,
Ойда ҳам, тоғда ҳам бўлмаса тоқат?!
Шу заиф ҳолимда, ҳижронларингда
Қандай жон сақлайман, ахир, муҳаббат?!

* * *

Баҳор, журъатингга қиламан ҳавас,
Қандай қилиб қирқдинг қишнинг қаҳрини?
Сонсиз новдаларни гуллашиб қўйиб,
Бир тунда тўладинг уч ой маҳрини.

Гуллади, кўкарди бори тириклик,
Унутилди соғинч, унутилди дард.
Кафтдек юрагимга гуллар эқмоққа.
Баҳор, топиларми сенингдек бир мард?!

Араз, гиналардан колдирмайин гард,
Ёмғирлар тун бўйи чапак чалдилар.
Майсаларни қучиб қуёш нурлари,
Интиқ илдизлардан бўса олдилар.

Баҳор,
журъатингга
қиламан
ҳавас!...

* * *

Мен-ку йиғлаб олдим, кўл бўлди ёшим,
Пасайгандай бўлди ёниб ётган чўғ.
Сенинг-чи, қайларга урилди бошинг,
Ахир, сенда кўз ёш деган қурол йўқ.

Қолган дардларимни тўқдим шеъримга,
Енгил тортдим қоғоз қорайган сари.
Шерик бўлди шеърпарастлар сиримга,
Исминг билан тўлди кўнглум дафтари.

Роса ҳасрат қилдим мен дугонамга,
Ўзимни оқ дедим, сен бўлдинг қора.
Сир бермасим, сен-чи, шунча аламга
Қаңдоқ чидаб бердинг, топдинг не чора?

Кўзёшинг, сирдошинг, шеърдошинг ўзим,
Менсиз қолиб қандай енгдинг фироқни?
Жоним, кўрқаяпман эзмадингми деб,
Иккимизга доир битта юракни?!

* * *

Бир ўпай деб, узиб қўйибман сени,
Кўзларимга чизиб қўйибман сени,
Ўзим билмай эзиб қўйибман сени,
Қадамимни қайга қўяй, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Тонг саҳардан кўзингда ёш нимаси,
Атрофингни қуршаган тош нимаси,
Боқ, нозигим, эгилган бош нимаси,
Дардларингга қалқон бўлай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Нозиклигинг ўтлар солар дилимга,
Япроқчангни келтирсанг-чи тилимга,
Сен юр десанг, бораверай, ўлимга,
Сирингни айт, мен ҳам билай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Илдизингни ўпиб ётар чашмалар,
Мафтун бўлиб кўқда қуёш тамшанар,
Бўлмоқ бўлар бари сенга ошналар,
Ошиқларинг талай-талай, майсажон,
Товонингни кимга тўлай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

*Оптоқ тоғи шўғалаларин
кўксимдан пўрка уминд*

* * *

Сўзандан-да нозиклашди софдай сумалак
бўлди томчи маржонига қадалган нина.
Улғайишни зиёд тусаб толбарг — жамалак
қўшиб ўргач қизча сочин ёйди кўксина.

Ниначилар тонгдан тортиб нур ипли нина,
чарчаб чатмиш ўз қанотин гўё гулбаргга.
Момақаймоқ балқиб ётган тубсиз дафина
юлдуз қилиб қадай дейди осмон бағрига.

Ариқ туғён қирғоқдаги баҳор зебидан,
чалқанчага ағдарибди ёмғир кўнғизни.
«Хонқизлари» олмос каби чатнаб сепидан,
бедалардан кўк кўрпасин тикар анғизнинг.

Бўш-бўш қадах узатганча лолақизғалдоқ
ёйиб ётар қиёқликда — армонларимни.
Юрагимдан тўксам, дедим, улар беадоқ,
жамолини истадим мен туғёнларимни.

Қишнинг ялтир қиличини синдирди майса,
майсанинг бошидан булут дур, лаъллар сочди.
Куёш урди тоғ қорига оловли найза,
тошқин дарё мен-ла уфқни ўқишга шошди.

Хом ўйламанг, йўқдир деманг калтакесакни,
билиб қўйинг кирганини кўкимтир рангга.
Тушунчамни ардоқласин шуур демакки,
раъйим йўқ юракдан томчиланган аттанга.

Кўнғиз ўзин зўрга ўнглам экан-ку пўкка,
тобланиш ва сабот талаб кунлар ясови.
Чумолилар заҳматкашдир зап оғир юкка,
бардош бериб кўтаради, тўзғитар ғовни.

Қир, даштларда келин баҳор кўрпа иймаси,
чақмоқлар ва турфа қушлар ёллар эълончи.
Бедазорда чақнар ниначининг нинаси,
дил гавҳарим сочқи қилиб сочар қувончим.

* * *

Фунчанинг лабида ёнғин — мангулик,
бу — сеҳрли чўғи қалбдаги ишқнинг.
Навоси ер кўкартирган эзгулик —
андалиб кўксимга нур каби сиғди.

Баланд, паст ё тошли комиллик йўли,
янграр у фидолик тараннумидай.
Андалиб созидай мудом дард кўнгул,
нафосат инжилмас тараҳхумидан.

Неча сон аждодим рамзи комиллик,
кўксимда гувраниш ғурур-ла ичкин.
Давомати бизда мўмин-қобиллик,
сийратимиз чақноқ самоват кечки.

Онам кўзларидан боқади Ватан,
Ватан умидлари кўзимда зорлар.
Гар олмаса руҳим улар руҳи тан,
мени кечирмагай уйғоқ мозорлар.

Бош уриб бир роҳат топаман гоҳо,
бошимдан нечоғлик қаттиқ тилсимга.
Шу тупроқ севгиси куёшдай танҳо,
битмас бойлик шудир Худодан менга.

Ватан кўзларимда абадий ҳайрат,
дарёлар бўйида турсам, айниқса.
Кўксимдан тошади мовий ранг ҳасрат,
боғларнинг қўйнидан чўлларга чиқсам.

Осмон гумбур-гумбур, қулоғи динг отқулоқларнинг,
 чорлайди шўрабарг ялтиллаб юзларида мойми?!
 Овлайди соғинган ташна дилим нигоҳларини
 қоқигуллар, сеча тут пинжида абад туб жойди?
 Боғда ўтган куз хазони майса бошида қалқон.

Тўнғич майса ниш урди, тўнғиб кўчган ёп бўйларига,
 Раззоқ кўчанчининг кўчан тиккан сўзанларидай.
 Оққин Давдон сақосинда ўрта, қуйиларида,
 баҳор кўм-кўк ҳарир ёйди дарё ўзанларида.
 Турналар сасида хижрон дарди тугаган каби.

Улар қайтиб келмиш яна озод, доно юртимга,
 малолликлар энди йўқдир баҳорнинг нафасида.
 Баҳорой ўт кўшадир юракдаги ишқ ўтимга,
 бу озод шамолларга айтгум келур қасида.
 Раззоқ ака қанжирга эшар кун беткайида.

Арава — тадбир демассан, «бензин йўқ, бензин етмас»,
 икки-учта кўзмунчоқ ярашар от ёлига.
 «Бир»да на гап бор-ай дема, «минг» «бир»дан бошланган, бас,
 зап бежирим некбин кунлар келар ўй-хаёлимга.
 Ариқ шошар, вақт қисталанг, шошар Раззоқ оға ҳам.

Омон чиқиб қора қишнинг қаттиқ зуғумларидан,
 бугдойзорлар силкиллатар яшил рангли сочини.
 Сийрак жойи бачкилабди офтобли бу кунларда,
 мен яшнаймак она ерга худди жондай сочилиб.
 Бу кунларга етдим дейман, Оллоҳимга минг шукур!

Бугдойзорлар увотига чопиб келган майсалар,
 яшил сабот бугдойлар-ла яшнаб кўришди дийдор,
 Бугдойзорлар шамолларда оҳиста товлансалар,
 илоҳий бир завқдан тошар юрагим такрор-такрор.
 Менинг хур нафасим — ернинг эркин нафас олиши.

Малла сувли ариқчалар чопиб-чопиб кетишди,
 уфқларнинг хабарин олиб куйлашга яна.
 Энг охирги ғофилларни сергак этиб ўтишди,
 теракларим олди кўкда куйчи турналарни санаб.
 Саботимни тоблар менинг турналар қийқириги.

Сумалаклар қайнай берсин улкан дошқозонларда,
 кўксомсалар бўй таратсин тандирдан чиқиб бир-бир.
 Баҳоройга дугонадир янги ой осмонларда,
 мен-чи, найлай, тушдим лола кирда севгига асир?!
 Ишқ изҳорин вақт соати баҳормасми айтинглар?!

Раззоқ оға чилвирни кўй, тингла бир зум ўтинчим,
 булут ёриб чиққан офтоб иссиқ юз олов сочди.
 Чаккасига қизғалдоқлар тақиб кулган бу баҳор,
 гуллаган жийда тагидан ўтиб унутдим ёшим.
 Муҳаббатнинг куйларидан бошқа наволар бекор...

Ишқ боғин хаёлида қумлоқда узоқ юрдим,
 майсалар хаёлимдан чамаси бўлди воқиф.
 Ариқчанинг лабида ниш урдилар термулдим.
 елкаларим акс этган тўлқинлар кетди оқиб.

Эй эгам, хаёлимдир нафис қанот капалаклар,
 гул баргидек теранлик кашф этмасми илдилар?
 Умид шамим ёниқдир, қўйма жоним халақлаб,
 қум кўчкисин тўсиғи кўксим кеча-кундузлар.

Булар бари қадимий кўз кўниқиб кетган ранг,
 очган битта тилсимим — мен кашф этган ранг қани?
 Бағримни хун қилмасин кўзим етганда: «Аттанг!»
 Мен ғаниман, аввало, кўзларим бўлса ғани.

Юрагимни беагаган қанча ой гул жамоли,
 ариқдаги чархпалак чархин англайман жимжит.
 Бир юлдузнинг нурига чирмашади хаёлим,
 оппоқ тонг шуълаларин кўксимдан тўкар умид.

«ИШҚ АҲЛИ» РОМАНИ ТЎҒРИСИДА

Омон Мухторнинг янги романи Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган. Асарни қўлга олар экансиз, дарров ҳаёлингиздан бундай фикр ўтади: «Омон Мухтор бу мураккаб мавзунинг қайси бир томонини очиб берди экан?!»

Қарийб 40 йиллик меҳнати билан ўзбек адабиёти тараққиётида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб бекорга вақт сарфлаб қалам тебратмаслиги аниқ. Шундай экан, аввалданок асардан янги нималардир кутасиз.

Омон Мухтор ижод сирларини хийла англаган ёзувчи. У кейинги йилларда қатор романлар ёзди. Бу асарлар адабий жамоатчилик ва мунаққиллар томонидан ижобий баҳоланди. Улар аксарияти қисқа ҳажмда, 120—150 бет доирасидадир. Аммо ёзувчи қисқа ҳажмга катта ҳаёт материални, серқирра маънони жойлай олади. У ҳали ўзбек адабиётида кўп ҳам тараққий этмаган янги услубнинг негизи шартлиликдан унумли фойдаланади. Унинг қаҳрамонлари руҳ сифатида жонланиб, ҳаётлигида чеккан жабру жафолар, дарду доғларини тўкиб солиши мумкин. Баъзи ўринларда унинг қаҳрамонлари ер тагига тушиб, бошқача ҳаётни кўриши, аллақачон дунёдан ўтиб кетган бирор кимсани излаши ҳам мумкин.

Бундай услубий йўл ёзувчига ҳаётдаги ўтган сирли воқеаларни қайта тиклаш, бир вақтлар айтиш мушкул бўлган ҳодисаларни тилга олиб, улар ҳақида реалистик манзара яратиш имконини беради.

Услубий жиҳатдан, Омон Мухторнинг бу янги асари шартлилик қўлланган олдинги романларга маълум даражада ўхшаб кетса ҳам, улардан кескин фарқ қилади. Бу ерда у қаҳрамоннинг, яъни Алишер Навоийнинг реал ҳаётини кўрсатишга ҳаракат қилади. Аммо у яна ўзига хос йўл тутди. Бош образни шоирнинг ижоди орқали яратади. Навоийнинг шеър ва дostonларидан олинган мисра ва парчалар орқали улуг шоир сиймосини кўз олдимизда гавдалантиради.

Навоийнинг ижоди бамисоли уммон. Тил ва ифода жиҳатидан содда эмас. Демак, бу уммоннинг ҳар томонидан шўнғиб, ҳар бир гапнинг маъносини қақиб, улуг шоир ҳаёти, ички олами, у яшаган муҳит сирларини очиш, шу асосда бу сиймо ҳақида эътиборга сазовор асар яратиш ҳам осон эмас. Узлуксиз меҳнат, ўткир дид, мавзуга нисбатан чексиз муҳаббатни талаб қилади. Омон Мухтор бу ишнинг уддасидан чиқибди.

Асарни ўқиб бўлган, ёзувчининг Навоий образини яратишда баъзи бир янгиликлар топгани ҳаёлингизда яна ҳам аниқлашади. Баъзи нуқталар эса тамоm янгиланади. Булар Навоийнинг ёшлик пайтларидаги бадий ижод сирларини эгаллай бошлаши, йигитлик чоқларидаги баъзи бир воқеалар, жумладан, Гулига бўлган муҳаббат жилолари. Асарнинг кўп қисми яна бир муҳим масалага бағишланган. Маълумки, Навоий ҳаётга аксарият ҳолларда тасаввуф фалсафаси жиҳатидан ёндошади. Омон Мухтор шоир ижодини ўрганиб, шундай мисра ва парчаларни асарга киритадики, улар орқали биз илоҳий муҳаббатдан ташқари, Навоий реал ҳаёт муҳаббатини, ҳаётда бор реал ёрни назарда тутиб ёзишга ҳам етарлича эътибор берганини англаймиз. Асосан романтик шоир сифатида баҳоланиб келган Навоийнинг асарлари реалистик мотивлар билан тўла экан-да, деган хулосага келамиз. Назаримда, романнинг муҳим томонларидан бири шу.

Омон Мухтор романида ижтимоий ва сиёсий муҳит тасвирига ҳам катта ўрин берилди. Бу ерда у Ҳусайн Бойқаро билан Алишер орасидаги муносабатни диққат марказида тутди. Тўғри, Навоийга бағишланган бошқа асарларда ҳам шоир ва ижтимоий муҳит тасвирланган. Ҳатто айтиш мумкинки, уларда шоир ва ижтимоий муҳит бош масала. Омон Мухторнинг хизмати шундаки, ҳаётнинг бу томонига тегишли хулосаларни ҳам у тўла равишда Навоий ижодидан келтириб чиқаради. Ижтимоий ҳаёт манзараларини назардан қочирмасдан, ижод психологиясига кўпроқ диққатни жалб қилади. Бу асар асосан, Навоийнинг ижод психологиясини очиб беришга бағишланган.

Илм адабиёт эмас, шунингдек адабиёт ҳам илм эмас. Бу ҳаммага маълум. Бироқ бадий ижод тажрибасида улар гоҳо бир-бирларига яқин келадилар. Тарихий мавзуда ёзилган асарларнинг барчаси бир қирраси билан тарихга тегишли бўлса, иккинчи қирраси билан бадийга тегишлидир. Омон Мухторнинг мазкур тажрибаси шунини кўрсатаяптики, унинг асарида бу икки қирра — тарихийлик ва бадийят мустақкам равишда бирлашган. Икки томон — бир яхлит. Бу хилдаги асарни соф илмий йўналишда яратиш қийин. Уни илмдан бохабар, бадийятда етарли тажриба орттирган ёзувчигина амалга ошира оларди.

Бу услубда асар яратиш Омон Мухтор учун дастлабки қадам эмас. У олдин Лутфий ижодига бағишланган асар («Тепаликдаги хароба» романи)да бунини синовдан ўтказган эди. Янги романи ёзувчининг юқори ва анча мукамаллашган услубий ютуғи, деб ҳисоблаш мумкин.

Умуман, Омон Мухторнинг Навоийга бағишланган асари фақат навоийшунослик, навоийхонлик оламида ўзига хос бадий тажриба бўлмай, балки ўзбек адабиётининг тараққиётида кўзга ташланган муҳим янгиликдир.

Матёқуб Қўшжонов,
академик

Омон Мухтор

Роман

Алишер, чинданам шерсиз!
Буюк шер...

(Драмадан)

I

ОРЗУ

«Суюкли Барно!
Мендан рассом Абулхайр ҳақида билганларимни ёзиб юборишимни сўраган экан-сиз.

Менинг билганим қисқача бундай.

Абулхайр бир пайтлар эски шаҳар кўчалари, кунгурали деворлар, ҳалқали эшикларни чизиб юрган. Ушанда (ёшлик йиллари) баъзан табиат манзараларига ҳам мурожаат қилган. Кейинчалик Инсонга юз бурган. Ҳар хил кишилар расмини (портретини) иш-лашга қизиққан. Булар орасида бир неча ўз қиёфаси тасвири (автопортрет) ҳам учрайди. Дунёми, ўзи устиданми кулиб турган тасвир унга анча шуҳрат келтирган. Узоқ мамлакатларда кўргазмалардан жой олган.

Дарвоқе, яна бир муҳим гап.

У кўп йиллар Навоий тасвирини яратишни орзу қилган. Шу жараёнда Навоийдан ўрганиб кузатганлари, уйлари турли дафтарларда бетартиб ёзиб борган. Қўлим остида шу дафтарлардан иккитаси бор. Буларни ҳам Сизга жўнатаяпман. Йўқотманг! Қайтиб олишим шарт!

Одил».

Биринчи дафтар

Болалигимда, сандалда ёнма-ён ўтириб, бувим менга Мир Алишер ғазалларини ўқиб берган, ажиб ривоятлар сўзлаган эди. Шундан буён Ҳазратнинг буй-бастини кўргим келади. Изланаман. Лекин, бундан қачондир бирон натижа чиқадими, йўқми?! — билмайман.

Ёшим 60 га яқинлашди.
Шоирнинг бутун умри!
Ўзимни тоғ этагидаги чумолидек сезмоқдаман.

Фақат меҳр билан ҳеч нарса қилолмайсан.
Фақат орзу билан иш битмайди.

* * *

У — бир Осмон.
У — бир Уммон.
Қамраш қийин!

* * *

Навоий тўғрисида юзлаб китоблар ёзилган.
Аммо кўнглим тўлмади.
Буларнинг аксарида у тирик одамдан кўра кўпроқ девордаги суратга ўхшайди.

* * *

Тахминан 50 йилдан ошди. Лекин мен уни ҳамон «таний» олмадим. Ҳаёти қандай?! Ижоди нимадан иборат?! Тушуниб етдим, деёлмайман. Қанча азобланмай, Уни Кўқдан Ерга туширишга эришолмаяпман. Сўнгги пайтлар чарчадим. Соғлигим яхши эмас. Бунинг устига, кутилмаган қизиқ ҳолатлар юз бера бошлади. Ярим тунда эшик тақиллайди. Очсанг, зог кўринмайди. Кўнгироқ босим жиринглайди. Дастакни кўтарсанг, жимжит. Тушларимга алақандай дарвеш-қаландарлар, гадолар киради. Мени дашти-сахроларга бош олиб кетишга чорлайди. Гоҳ-гоҳ бўлса-да, ўлимни эслайман. Юрагим орқамга тортади. Уч йилдан буён айниқса, куним уйда бекорчилик билан ўтпти. Умримда бажарадиган ишим қолмаган-дек кайфият! Ҳолсизлик ва тушкунлик... неча бора ўзимни чалғитиш учун ҳозирча яна тасодифий бировларга «ҳайкал» қўяверишга чоғландим. Отга миниб, тизгинни тортгандек эдим. Бироқ иш қоғозга қаламда чизгилар туширишдан нарига бормади... Хаёл қайта-қайта Мир Алишер томон етаклайди.

* * *

Дастлабки таассурот шундай.
Ҳали ҳеч ким Бу Осмон қаърига кўтарилмаган!
Ҳали ҳеч ким Бу Уммон тубини кўрмаган!
Биз илк қарашда, Алишернинг ҳаётини кафтдагидек кўриб турибмиз.
Бироқ унинг бутун ҳаёти — сир.
Биз у ҳақда оддий бир нарсаларни билмаймиз!
Навоийнинг асарларини ҳам! Нимаики ёзган бўлса, кўздан кечирганмиз.
Бироқ унинг ёзгани — жумбоқ.
Чақишга «тиш» керак!
Ана...

* * *

Халқ ярим подшо деб билган, Ҳусайн Бойқаро ҳам шундай деб тан олган — Навоий «гадоли» ҳақида гапирди. Ўзини гадо деб билади. Бу майли! Гадони шохдан устун қўяди. Ўзини гадодек тутиб, гадо қилиб «кўрсатиш»га уринади! У баъзан Сизни «адаштириши» мумкин.

Қаранг! Яна:

*Ҳар не ўтган сўзларим —
чингур десам,
ёлгон эрур...*

Қидиринг, битта ҳам ёлгон топмайсиз. Муболаға учрайди. Гапга «тўн» кийдириш... «Ёлгон» эмас!

Ёки, ўз умри ҳақида:

*Кечди умрум, нақди гафлат бирла
нодонлигга ҳайф,
Қолғони сарф ўлгу андуҳу
пушаймонлигга ҳайф...*

Унинг «ҳайф» дейишига асос қани?!

Умридан бир лаҳзаси ҳам гафлатда кечмаган!

Ақлини таниган уч-тўрт ёшдан бошлаб умри сўнгигача Унинг Фикри муайян йўналишда ўсиб, давом этиб борган. Ҳатто вафотидан кейин ҳам «То рўзи маҳшар тарки хоб айлаб» ётишини билган. Бунга ишонган! Демак, у доим ҳушёр (ҳуш ёр) бўлган!

«Нодонлиг» сўзи-чи?! Уни халқ бир умр «Доно Вазир», «Доно Алишер» деган. Ақли-заковатидан ҳайратга тушган. Ҳусайн Бойқаро ҳам... бутун вазир-вузаролари, аъёнлари билан бирга, энг чигал дамларда ундан маслаҳат сўраган. Унинг оғзига қараган!

Хўп. Ҳар бир қадами, ҳар бир хатти-ҳаракати режали, ўлчовли Инсонда «андуҳу пушаймон» бўладими?! Унинг ҳаёти, асосан, Олдиндан Ўйланган тарзда кечган!

Балки, бу маърифатли Зодагоннинг ўзини Фуқарога тенг тутишидир?!

Балки, дарвешлик тариқати?!

Балки, дунёнинг азалдан сароб эканлигига ишора?!

Балки, ўзини парда ортига олиб (маълум даражада ниқоблаб), ном, даража эмас, иш (фаолият) муҳим эканлигини эслатиш?!

Балки, шунчаки бир кайфият?!

Қандай бўлмасин, Навоийнинг Бутун Ҳаёти ва Бутун Ижодиди — унга хос Ташқи Осойишталик ва Қатъиятга тесқари ҳолда — Ички бир ЗИДДИЯТ кўзга ташланади. Унинг Ҳаёти ва Ижоди бошдан-охир катта-кичик, ҳар хил Зиддиятларга қурилган! Афтидан, Қисматнинг Ўзи уни шундай ҳолатга солган.

* * *

У ёшлигида бир қизни яхши кўргани аниқ,
Биз Ҳусайн Бойқаронинг ўн бир хотини исмини биламиз.

*Бека Султон бегим, Чўли бегим,
Шаҳрибону бегим, Поянда Султон бегим,
Хадиҷа оғо бегим, Попо оғоча бегим
ва бошқалар.*

Алишернинг биргина севгилиси исми номаълум.
(Ёки ҳозирча номаълум!)
Ривоят, эртақларда уни Гули дейишади.
Гулюз, Гулноз, Гулсум бўлиши мумкин.
Гулрух, Гулбегим, Гулбадан бўлиши ҳам мумкин.
Унинг исмида «Гул» сўзи бўлгани шубҳасиз!
Халқ нимадир белги қолдиришга одатланган!

*Боғ мендек сорғориб...
Сувғақим тушмиш физорғон барғлар...*

Навой асарларида боғ кўп. Боғбон кўп.

(Эй боғбон...)

Албатта, бошқа шоирларда ҳам бор. Шарқ бу!
Лекин Навоийда алоҳида аҳамият касб этади. У «хазон сипоҳи» деганда ҳам Ўз Қисма-
тидан келиб чиқади.
Кейин гул, гул...

*Гўйиё, мундоқ бўлур
бир Гулдин айрилгонга ҳол...*

Яна бундай:

*Юзни гулардин безабму,
бизни қурбон айладинг,
Ё юзунга тегди қонлар,
бизни қурбон айлагач...*

Биринчи «қурбон айладинг» — енгил. «Куйдирдинг» дегандек жўн!
Иккинчиси — даҳшатли манзара!
Муҳими, бу ерда гап фақат «юз» устида бормайди...
Бир ривоятдаги Ямоқчининг Ўғли — Алишернинг Ўзи!
Нима қилганда ҳам, улар қисматдош!

* * *

Ямоқчининг Ўғли — муллавачча.

Мадрасага бораётиб, болохонада ўтирган чиройли бир қизга унинг кўзи тушади. Ошиқи-
беқарор бўлиб, энди ҳар куни кўчадан ўтади. Шу томон қарайди. Беш-ўн куздан кейин,
негадир қиз кўринмай қолади. Ҳушини йўқотган йигит нима қилиши, ўзини ўттами,
сувгами уришини билмайди! Бир куни мадрасадан қайтаётиб, қиз яшаган ҳовлига очиқ
дарвозадан беихтиёр кириб боради. У қизни ҳовлида кўради. Лекин шу пайт қизнинг отаси
товушини ҳам эшитади. Ножўя қадам босгани, шармандалиқ рўй берганини сезган йигит
меҳмонхонага ўқдек отилади. Ерга тўшалган гиламни апил-тапил йиғиштира бошлайди.
Ўзини ўғридек тутати! Қизнинг отаси уни уриб-сўкиб, қозихонага олиб боради. Қози
таомилга кўра, «ўғирлик» қилган йигитнинг қўлини кесишни буюради... Шу куни йигитнинг
бахтига, Алишер ҳам қозихонага келган! Зийрак Вазир қози ёнида ўтириб, Гап Бошқа
эканлигини дарҳол сезади. Йигитни четга тортиб, бунга тасдиқлатиб ҳам олади! Сўнг қози
билан қизнинг отасига аҳволни тушунтириб, икки ёшни фалокатдан қутқаради. Уларнинг
тўйига ўзи бош бўлади...

* * *

Шундай воқеа ўтганми?!

Ёки, у тўқилганми?!

Аҳамияти йўқ.

Алишер кўчада кетаётиб, болохонада, дарча олдида ўтирган Қизни кўрган, бир қараш-
даёқ телбаларча севиб, ҳаяжондан титраб кетган!

Уша куни унинг кўз олдида Номаълум Бир Ҳаёт қопқаси очилган эди:

*Ўқларинг кўнглумга тушгач, —
кўйди ҳам кўз, ҳам бадан...*

Яна:

*ул карвонга тушди ўт...
бир қироқдин осмонга тушди ўт...
мен нотапонга тушди ўт...*

Ва яна:

«Кўнгул отлиғ ҳажр водийсинга бадномим! Субҳи йўқ шомим...»

Шу ҳолатда Алишер қаттиқ бир қасамлар ҳам ичади-е!

*Кўнгулм ўртансун агар кайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамки, сенинг шавқингни пайдо айласа.*

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласа чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳам сенинг ҳуснинг тамошо айласа.*

*Ҳар киши васлин таманно айласам, новмиг ўлай,
Ҳар киши ҳамки, сенинг васлинг таманно айласа...*

(Бу назаллар ўша паллада ёзилганми, кейинми?! Китобларга қайси тартибда кирган?! — барибир, уларда ёшлик йилларидаги ҳолат акс этган. Борбон Қизи, Биринчи Муҳаббатни эслаймиз.

Улар жилла олдинги даврга тегишли:

Кўздан «сочилур ёш... бўйла ким юлгуз»дан

Ўз оҳанги билан фарқ қилади.

Анча йил ўтгандан кейинги:

«Эй пари, раҳм этки, кўнгулм зор эрур»

дан ҳам фарқ қилади.)

Хўп.

Ҳусайн билан қанчалик яқин бўлмасин, Алишер ҳам унга мен Бу Қизни севаман, деёлмайди.

Бир томондан, шоҳнинг қаҳри!

Иккинчи томондан, боши очиқ бир Қизга сен қандай эгалик қиласан?! Айниқса, Бу Қиз энди ҳарамда бўлса?! Бировнинг хасмидек ҳолатда бўлса?!

Булардан ҳам муҳими, унинг ўзи (ҳатто Ямоқчининг Ўғли эп кўрмаган) шармандаликни қабул қилган тақдирда ҳам... Қизнинг шаъни! Қайси бир йигит ўзи севган қизни маломатга қолдиради?! Эл олдида пардани очади?! Одамгарчилик осон эмас!

Ўз қаттиғ ҳолимға ўлмасдин бурун мотам тутай...

Алишер (кейинчалик кўпларни ҳимоятига олган Алишер) Бағридаги Гулни ўз ҳимоятига ололмайди!

Мотам тутишдан бошқа ҳеч нарса қилолмайди!

Шу орада Ҳусайн ундан-мундан махфий суриштириб, Қиз билан Алишернинг «дарди бир»лигини аниқлайди.

Хижолатли ҳолатга тушади.

Афсус-надомат чекади.

(Ҳусайн бундай афсус-надоматларни умрида кўп чеккан!)

У бирон хайрли иш қилиб, рўй берган «хато»ни тузатишга уринади.

(Қизга қимматбаҳо совға топширган.

Энг яхши табибга уни кўрсатган).

Аmmo бундан натижа чиқмайди.

Қиз энди шоҳдан марҳамат кутадиغان ҳолда эмас!

Алишердан ҳам кутмайди.

Алишер ҳам энди бегона!

У касали оғирлашиб, ётиб қолади.

*Юз алам бирла бало
гирдобига ранжурмен...*

Кундан-кун сўла бошлайди. Ва ниҳоят, — бандидан чирт этиб узилади.

(Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил...)

* * *

Ҳаётнинг шафқатсизлиги, чигаллигини ўйлаб, ҳозир

менинг ҳам кўзларим ёшланди.

Алишернинг ўша пайтдаги ҳолатини жонлангириб, Бир Инсон қиёфасида Бутун Ҳасратни ва Ҳасрат ортида турган Бутун Зиддиятни тасвирлаш мумкинми?

Ҳасрат нимада-ю, Зиддият қаерда?!

Ўйлаш керак...

* * *

Бир томондан...

Қизнинг ҳалокати уни эсанкиратиб қўйган эди!

У тарихдан маълум, чин муҳаббат ўлимга олиб борганини тушунади. Ўзини айбдор сезади.

Кўнгида бир ғусса, бир мунг қолади.

Умри сўнгигача Қизни унутмасликка онт ичади!
Ошиқ Ҳабаш айтмоқчи:

*Сева туриб, қилган эдим
мен сени ҳалок,
Сева туриб, энг сўнгига
йиқиламан. Пок...*

* * *

Иккинчи томондан...

У мўмин-мусулмон.

Ҳар қандай кулфат — унинг учун Худонинг иродаси! (Эслайман. Дадам шундай одам эдилар, катта айриликлар пайтида ҳам: «Кўп йиллама. Бу Худонинг хоҳишига зид, исёнга ўхшайди!» дер эдилар).

Алишер чуқур қайғуга ботади. Шунинг баробарида, у «бемалол» ҳаётни давом эттиради! Ҳатто олдингидан жадалроқ яшашга чоқланади:

*Эй, фироқингдин менга —
гам рўзи-ю, меҳнат насиб...*

Ҳақиқатга янада яқин келиб, айтганда:

*Ҳажринг охи —
ҳам кўнгулни бузди-ю,
ҳам кўзгади...*

* * *

Қизиқ.

Алишер вақтида Бу Қизга уйланишга қарор қилганмиди?!

Бизга қоронғи.

Бошқа ҳақиқат бор.

Қиз вафот этгандан кейин, бу ҳақдаги гапни эшиттиси келмайди! Уйланишдан кўра «бекаслиғда зор» ўтишни афзал деб билади.

* * *

Хўп.

У мабодо Шу Қизга уйланса, нима эди?!

Улар барибир бахт топишолмасди.

Алишернинг «лой»и осойишта, кўркам яшаб кетадиган «тупроқ»дан олинмаган. Унинг манглайига ДАҲО бўлиши учун, аввалдан фожиа муҳри босилган!

(У қисиниб, негадир одамлардан ўз ҳаётини яширгандек эди! Ахир, ҳеч бўлмаганда, онаси ёки устозлари ҳақида батафсилроқ ёзмайдими?! Узоқдаги бегоналар тўғрисида истаганча сўзлаш мумкин! Чунки буларнинг унга дахли кам... Балки, бу камтарлик белгисидир?! Балки, ному нанг, шахсдан кўра хизматни юқори қўйиш натижасидир?!)

(Унинг асарлари қайси оҳангда бўлмасин, ҳаётда у кулфатларга ўзини эътибор бермагандек тутганини кўрамиз. Атай ўйламасликка уринганми?! — шунақа).

Бунинг устига, Алишер учун

ҲАЁТда —

Ишқнинг Эгаси эмас, Ишқнинг Ўзи муҳим!

(*Бодан ишқ асру маст этмиш...*)

Яна.

Кимдир, яқинларидан бировга у ҳаддан ташқари фидойилик кўрсатган, деса адашади.

Орган йўлида учраган кишига яхшилик, эзгулик улашган Алишер ҳеч қачон Алоҳида Бир Кишига ўзини бағишламаган! Бағишлаёлмаган.

* * *

Ўшанда унинг Ҳусайн билан муносабати бузилганмиди?! Йўқ.

Орадаги «яқин»ликка озгина соя тушади, холос.

(Бу соя кейинчалик гоҳ-гоҳо кўзга ташланади.)

* * *

*Етар бир карвон ҳар дам,
ўтар бир карвон ҳар дам...*

Дашти-сахрода туялар оғзи кўпикка тўлиб, ҳорғин судралмоқда.

Карвон ортидан бўйнига ғулу солинган бир тўда қулар ҳам ҳол-беҳол, чайқалиб-чайқалиб бормоқда.

Ана, улардан бири. Негадир эғнида қора костюм. Бўйнида икки илондек, ғулу та чир-машган бўйинбоғ.

— Гўшт йўқ! Гуруч керак!

— Нима-а?!

— Эсингиздан чиқибди! Меҳмон келмоқчи.

«Карвон бизниқига қўнмоқчими?! Бунга шароит қани?!»

Аввалига шундай деб ўйладим! Хотинга айтмоқчи бўлиб, оғзимни ҳам очдим! Кейин, ҳушёр тортдим. Эй...

Хотин борлиги яхши-ку, ҳар нарсани эслатиб, биқинингга туртиб тургани ёмон! Хаёлимни қушдек ҳуржитди-қўйди.

(Алишер бобомиз ўзи вақтида уйланмай тўғри қилганмикин!)

Кийиниб, Шаҳрия қўлимга тутқазган халтани олганча, бозорга қараб кетдим.

Йўлда «йиртиқ» хаёлни «ямаш»га урина бошладим.

Банда — банда экан!

Шу кунлар китобларда «кекса Навоий» деган гап бот-бот диққатимни тортди.

Нега «кекса»?! Уша, ўтмишда одамлар ёши 50 дан ўтиб, 60 га етиб-етмай, кексайиб қолганми?! Ёки, шахсан Навоий кексайганми?!

Биз бир неча аср один яшаган ота-боболарнинг ҳаёт тарзи, бир-бирига муносабати, саломатлиги даражаси, аҳволи-руҳияси ва бошқа-бошқа нарсаларни яхши билмаймиз. Чукур ўрганмаганмиз!

Ҳозир менинг тенгдошларим «олтмишвой»лардан биронтасини «кекса» деёлмайсан. Каттароқ ёшдаги йигит! Ҳали қизларга қарайдиган ҳолати бор!

Тўғри, мен ўзим сўнги йиллар машқим паст. Кучим сўриб ташланган. Ҳол-мадор сезмайман. Лекин бу Қаттиқ Уйлаш оқибати! Бир томондан, Навоий руҳи мени қўйиб юбормаётгани, иккинчи томондан, ишим ҳеч бароридан келмаётгани...

Аслида, иш ҳали бошлангани йўқ (хаёлим пишсин, деб фақат тун-кун дафтар қоралайпман). Мен ҳамон Навоий ҳаётининг қайси пайтини қандай тасвирлаш бобида қўним топмадим! Эсимда, бугун бозорга боргандек, бир кунни нимадир бўлиб кўчада кетаётган эдим. Чорраҳага етганимда, муюлишдан гурас одамлар тобут кўтариб чиқишди. Тобут қизил бахмал билан ёпилган ва бизнинг удумга мосми, йўқми устига бир даста қизил гул ҳам ташланган эди. Мен югуриб бориб, тобутни кўтаришдим. Шунда, марҳума ҳақида негадир, Гули, деб ўйладим. Ҳатто пичирлаб қўйдим: Гули... Уша кунни юзи маҳзун, кўзлари порлаган йигит — Алишерни тасвирлашга қарор қилдим.

Аммо бугун эрталаб дафтарни варақлаб ўтириб, бошимга мушт туширдим. Шунчаки тасаввур билан иш битар эканми?!

Алишер гарчи 20 дан 35 ёшгача пайтни йигитлик даври, деса-да, бу давр Шарқда доим эртароқ бошланиб, кечроқгача давом этган.

Агар Алишер билан Гули воқеаси чиндан рўй берган бўлса...

бу воқеа Алишернинг 16 ёшдан узоғи билан 28 ёшга киргунича вақтни қамраб олиши мумкин.

(Ҳусайн биринчи хотинига 16 ёшида уйланган эди.)

Энди қаран! Бу даврда (Алишер 16 ёшдан 28 ёшгача бўлган пайтда) Хуросон подшоҳи Ҳусайн Бойқаро эмасди! Ҳусайн ора-орада маълум муддат Астробод ҳокими бўлган, асосан саргардонликда, қувғинда юрган эди.

Бу даврда Алишер у билан кам кўришган. Улар бир-бирига илиқ хатлар ёзиб турган.

Шундан кейинги 7 йил (35 ёшгача) Ҳусайн саройида хизматда бўлган Алишер ёш қиз Гули билан яширин алоқа ўрнатиб, учрашиб турганига эса ақл бовар қилмайди (у энди бутун Хуросонда машҳур; катта-кичик таниган киши, салобатли арбоб эди. Ёлғиз ҳам юрмасди). Айниқса, бунинг Биринчи Муҳаббат бўлганига ишониб қийин (у 14—15 ёшидан севги, севгили деган сўзларни яхши тушунган). Алишер саройда юрган давр тилга олинган ўнлаб ривоятларда, у касал эди, Ҳусайн бир масалани ҳал этиш учун одам юборди, қабилдаги гапга дуч келамиз. Хасталик азоби ҳам, албатта, бўлган. Аммо у кўпроқ уйда бекиниб ўқиш, ёзиш билан машғул эди. Бу даврда Алишер ё саройда ташвиш, ё уйда иш билан банд эди.

Демак, муҳаббат можаросига Ҳусайннинг дахли йўқ!

Хўп.

Агар (яна) Алишер билан Гули воқеаси чиндан рўй берган бўлса...

(у: «сарвинозим ўн саккиз ёшиндадир» деганидан, ўзининг ҳам ёши шу атрофда деб тахмин қиламиз. Буни у кейинроқ ёзганига қарамай, шундай! «Фитна» сўзи борлигидан, разали Оллоҳга нисбат бериш ҳам галат!)

бу воқеа Ҳусайндан олдинги Хуросон ҳукмдори Султон Абусайид даврига тўғри келиши мумкин эди.

Улар орасидаги бутун муносабат шуни тақозо этади!

Мен Алишернинг одоби-ю, унинг қанчалик қалби нозик, эҳтиёткор эканлигига ажабланман!

Амир Темур вафотидан «бир йигит умри (35 йил)» ўтгандан кейин дунёга келган Алишер «узоклашаётган» Буюк Соҳибқиронга шу қадар эҳтиром ва садоқат билан қарайдики! У Темур авлодидан (наследан) бирон кишининг тарихда «ёмонотлиғ» бўлиб қолишини истамайди.

Алишер Абусайид Мирзо ҳақида кўп нарсалар ёзади.

Аммо бирон жойда унинг номига қора чапламайди!

(Ҳусайн ҳақида ҳам шундай дея оламиз!)

Ҳатто, Абдуллатиф. Падаркуш.

«Девонасор киши эрди... бадфеълликлари бор эрди... донишманд ва подшоҳ отасин (Улуғбекни) ўлдурди» дегандан кейин, «таъби назм эрди ва шеърин ободон айтгур эрди» деб бироз шафқат қилади.

Қисқаси...

Алишер 16 ёшда эди.

Абулқосим Бобур вафот этиб, Абусайид Хуросон тахтига мингандан сўнг маълум муддат ўтгач, —

у Машҳаддан дорус-салтана (пойтахт) Ҳиротга келади.

Бироқ озгина вақт ичида ўзи олдин учратган хушхулук, хоксор, сахий, олтин билан кумушни тош билан тупроққа тенг тутган Абулқосим Мирзо бошқа киши, Абусайид Мирзо

буткул бошқа эканини ҳис этади. Абусайиднинг ўзига бино қўйгани, нодонлиги, жоҳиллиги, ёвузлигини кўради. Болалигидан риоят-эътиборга ўрганган, зиёли, ақлли, одатда жиддий Алишер бу ерда ўзига нисбатан ҳам тўнг, беписанд муомила, камситишга ўхшаш ҳолатга тўқнашади. Озор чекиб, саройни тарк этади.

Саройдан узоқлашгач, ўз дарди қолиб, Абусайид қўли остида бутун мамлакат ҳаёти манзараси унинг кўз ўнгига ойдинлаша боради. Шоҳ бу юртда халқ уйини товуқ катагидек осонликча тўзитаётгани, юрт ҳукмдорлари бировни биров ўлдирса ҳам, ҳақиқат қилишмаётгани, бекарлар марҳамат, ҳиммат йўқлиги, тамаъ, бахиллик, ҳийла, нифоқ кундан-кун авж олаётганининг гувоҳи бўлади. «Мамлакат бир дўзах. Ҳаёт ваҳшат ва даҳшатдан иборат!» деган фикр Алишер тинчини бузади. У юрагидаги норозиликни баён этишга ўзида эрк ҳам, куч ҳам топади! Аммо, авлодларинг ҳолига қара, деб (ҳали айтганимиз) Амир Темур руҳини инжигитиш, чирқиратишдан кўрқади! Тилини тишлайди.

Абусайид барибир, бу норозиликни сезади.

Султон Алишердан қандай қутулишни ўйлайди.

У суръатли бир равишда Алишерни Самарқандга сургун қилади.

Хиротда яшаши учун ҳам, ишлаши учун ҳам имкон йўқлиги (қўл-оёғи боғлиқ эканлигини) тушунган Алишер бу сургундан ортиқча хафа бўлмайди. Бош олиб кетаверади! (Ҳеч қандай сургунсиз, ўз ихтиёри билан кетган бўлиши ҳам мумкин.)

Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг хонақоҳида хужра олиб, токи Султон Абусайид ўлдирилган, Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққан пайтгача асосан «олдинги пойтахт»да ҳаёт кечиради.

Алишер билан Абусайид орасидаги ғашлик (душманлик)қа ўтга мойдек, муҳаббат можароси ҳам қўшилган бўлиши эҳтимолга яқин...

Бозорга бориб қайтганимча, шуларни ўйладим.

Кўп нарса харид қилганим йўғу —

келсам, алақачон меҳмонлар уйда!

Буларни меҳмон ҳам деёлмайсан.

Бизнинг ёшлик йилларимиз бир мактабни битирган ёки бир жойда ўқиган йигит-қизлардан бири-бири билан аввалдан дўстлашиб қолганлар «узоққа бормай», оила қуриши тартибга кирган эди. Бизда синфдошлардан шу тарзда учта оила таркиб топган:

мен ва Шаҳрия
Сухроб ва Назми
Ҳайит ва Тозагул.

Уч оила гоҳо бировникида тўпланиб турамыз. Бутун навбат бизники эди.

Ана, келсам —

Сухроб билан Ҳайит айвонда эзиб тамаки тутатишяпти. Назмию Тозагул Шаҳриянинг ёнида, ошхона эшигида куйманишяпти.

Улар мени албатга «давомли қарсақлар» билан кутиб олишди.

Кейин, дастурхон ёзилди.

Давра қуриб ўтирдик.

Қизгин суҳбат бошланди.

Шаҳрия «паловхонтўра»ни ҳам қотириб келди.

Ишонмайсиз! Даврада яйраб, ҳамма қатори болалик кунларини эслаяпман. Кулиб, аллабир воқеаларни ҳикоя қиляпман. Суҳбатта аралашяпман. Аммо калланинг учдан икки қисми Бошқа Бир Оламда «юримди»!

Ғарбдаги мезон Шарққа тўғри келмайди.

Бир умр ғазал ўқиб, менинг тушунганим:

ғазалининг тўқсон фоизи муҳаббатга бағишланган.

Умуман, улар — Ғўзал Ҳикоят!

Бу Ҳикоятнинг «ичида» эса олдидан эшитилаётган мусиқадек, Ғўзал Шикоят ҳам бор!

(Ҳатто Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида: «Кўз ёшларим гирдобида кўмилиб ётибман!» — «То тушубдурмен сиршиким ашқидин гирдобда» — дейди. Бунга қараб, у Юсуфни йўқотиб тун-кун йиғлаган Яъқуб алайҳиссалом аҳволига тушган экан, деб ўйлаш ўринсиз.)

Бу ерда, мактаб деймизми, анъанага бўйсуниб, эргашиш сезилади.

Алишер ҳам эсини таниган пайдан муҳаббат ҳақида ёзган! Ҳақиқат (ҳаётдаги воқеалар) билан санъат (бўёқ бериш) шундай бирлашиб кетганки! Ажратиш ўлимдан қийин.

Ҳар ким ажрата олишини у балки, истамаган ҳам!

Қандай бўлмасин, мен унинг 28 ёшгача бировни севмаганига ишонмадим.

Учинчи Киши — Абусайидми, Ҳусайинми?! —

бизни кам қизиқтиради!

Мабодо 28 дан 35 гача оралиғда унга Муҳаббат Буюрган бўлса-чи?!

Бу ҳолда унинг севгилиси — Гули эмас!

(Олдинги Воқеа Бу Даврга сифмайди!)

Буниси барибир, кейинги Муҳаббатми?! Иккинчисими?!

Гули — Биринчи бўлиб қолаверади...

Мана, меҳмонларни кузатиб, хонада бу кунги бор гапни ёзиб ўтирганимча, даврадаги кичик бир ҳолатни эсладим.

Синфдошларим турли идоралар, ташкилотларда ишлаб, ўз ташвишлари кўплигидан, бўш вақт топишолмайди. Улар адабиётга, санъатга қизиқишмайди. Эътибор берганмисиз?! Одамлар баъзан кўча-кўйда тахта-қоғоз устида ранглари қоригитириб-чаплаб ўтирган рассомга енгил-беписанд ҳайрат билан, кулибгина қараб қўйиб, ўтиб кетишади. Булар ҳам шунақа!

Лекин мен даврада хаёлга қўйиб ўтириб, ўзимча бир гал Алишернинг эгнини Сухробга, Гулининг либосини Назмига «кийдирдим».

Кўнглим тўлмади.
Энди Алишернинг заррин тўнини Ҳайитга, Гулининг ҳарир кўйлагини Тозагулга (бу исмда ҳам «Гул») «кийдириб» кўрдим.

Яна кўнглим тўлмади.

Ниҳоят, кимхобга ўзим «ўраниб», гулгун қабони Шаҳрияга «кийдирдим».

Ана, бу кўнгилдагидек!

Шаҳрия билан тўй кечамиз хаёлимда жонланди.

Порлаган чироқлар.

Одамларнинг чақнаган кўзлари.

Шаҳриянинг ҳуркак-ҳуркак нигоҳи...

Бутун баданим яйраб кетди.

Ўзимни шундай бахтиёр ҳис этдимки!

* * *

Бу тасвир мени йиллар бўйи лол қолдирган.

Ақлимни олган.

Болалигимда бу тасвирга дастлаб дарслиқда кўзим тушган. Кейин, китобларда кўра бошладим.

«Занжирбанд шер»дан ахийри катталаштирилган нусха кўтариб, ҳовли четидаги уста-хонамга келтирдим. Энди рўпарамда туради. Бот-бот тикиламан.

Бу тасвир доим мени ҳаётда муҳим ниманидир англашга ундаётгандек бўлади! У менга жозиб эканлигидан ташқари, илғаш қийин бир мўъжизага эгадек туюлади.

У — қулфни эслатади! Калит йўқ.

Ёки, ёпиқ сандиқ олдида туриб, ичида нима яширин, қизиқаётган одамга ўхшаймиз. Токи очмагунча бир нарсга деёлмаймиз!

Алишернинг мусиқада моҳир бўлганидан хабарим бор. Чолгудан, наводан узоқ шоирларни, нега биламайсан, нега ўрганмайсан, деб унинг тергаган-қистаган пайтлари кўп. Аммо у расмда ҳам саводли экан-да (Беҳзодек рассомлар унга устоз деб қараган). Бу тасвир қўл учида яратилмаган!

Мен занжирга солинган айиқни кўрганман. Яқин-яқингача бозорга бир чол «банди» айиқни етаклаб келар, бозор эшигида ярим кунча ўтирар эди. «Мисол учун» айиқ «тувоҳ»-лигида у ёввойи ҳайвонлар мойини дори учун сотар эди.

Шер ҳам қачондир занжирга солинганми?!

Қадим Юнонистонда, Мисрда, кейин Ҳиндистонда, бошқа баъзи мамлакатларда. Душманларга салтанат қудратини кўрсатиш учун қасрларда тахт ёнига «боғлаб» қўйишган. Яна «шери жанги» — урушга ташланадиган шерлар шу ҳолатда сақланган. Шохлар дарборида «посбон» шерлар ҳам занжирга солинган.

Шер ўрмонлар, тўқайзорларда юриши қанчалик табиий бўлса, унинг қафасда туриши ҳам биз учун шунчалик ўрганилган, оддий воқеа! Эркин майдонга тушган ўйингоҳдаги шерлар ҳам барибир, қафасда. Атрофга панжара тортилади... Занжирбанд шер — нотабиий ҳол! Кам учрайди.

Бу шер — Алишернинг ўзими?!

(У — Алининг шери ёки Алидек шер бўлганидан,

бунга шубҳа йўқ.

Гап бошқа.)

У нега ўзини бу ҳолатда тасвирлади?!

(Бунга ҳис этишга сабаб бўлиши керак-ку!)

Муҳими:

Биз биламиз. Унинг фикри доим — аниқ ва тиниқ.

У ўзи истамаса, қайсидир шоҳ уни бош эгдириши мушкул.

У қайсидир шоҳ (Абусайидми, Ҳусайнми) сургун қилиши, ёмонлик тилашини занжир деб тушунмайди!

Демак:

Бу қандай занжир?!

Нима учун

у занжирда?!

Уни занжирга солган ким?!

* * *

*Жон паргасида
ҳар ён —
ки, янги
тугунлардир...*

Иккинчи дафтар

«Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшлиқдан қалин дўст бўлган эканлар. Мактабда ҳам бирга ўқиган эканлар...»

«Бир мусулмон юртида Ҳусайн Бойқаро деган подшоҳ ўтган экан. Ўзи илми, оқ-қорани таниган, улуғ кишилар авлодидан экан. Унинг доно бир вазири бор экан. Подшоҳ билан бир мадрасада ўқишган экан. Исми Мир Алишер экан...»

«Ҳирот юртининг султони Ҳусайн Бойқаронинг Мир Алишер Навоий деган ёшлиқдан бир дўсти бўлиб, ораларидан қил ҳам ўтмас экан. Ҳусайн подшоҳликни истаб, суворий

тўлагани тоғу тошга йўл олибди. Алишер шоирликни танлаб, узоқ мамлакатга ўқишга кетибди...»

Эртак-ривоятми, тарихми?! — мазмун бир.

Ажиб қисмат! —

Алишернинг Ҳусайн билан аввалдан «киндиги боғланган».

Алишер ҳаётининг (турилган кунидан вафот этгунигача) ҳар бир дамида Ҳусайн «рўпа-рада» туради.

Ва аксинча, Ҳусайн ҳаётининг остонаси ҳам, меҳроби ҳам — Алишер!

Алишер ҳаётини Гулисиз (унинг исми фақат ривоятда келган бўлса-да) тасаввур қилиш қийин! Аммо бу ҳаётни Ҳусайнсиз тасаввур қилишнинг умуман, имкони йўқ! Шу боисдан, балки Муҳаббат Воқеасига, одамлар адашиб Ҳусайнни ҳам «қўшиб юборишган»?!

Тарихга мурожаат қилган бирон зот, Ҳусайннинг номини тилга олиб, Алишерни унутган ёки Алишерни эслаб, Ҳусайн ҳақида офиз очмаган пайт кўринмайди. Мумкин эмас!

Бу икки Инсонни кичик маслақлардан ташқари, Ягона Катта Маслак бирлаштирган:

Мамлакатни қўлга киритиш ва

Сақлаб Туриш дарди!

Вақти келиб, Ҳусайн ҳалок бўлган, ўрилари тахтта минган давр шоҳиди Заҳириддин Бобур Мирзо: «Бадиуззамон Мирзо била Музаффар Ҳусайн Мирзони Ҳири (Ҳирот) тахтида баширкат (иккиси шерик) подшоҳ қилдилар. Бу ғариб амре эрди!!» — деб кулган эди. Саъдийнинг: «Бир гиламга ўн дарвеш сиғади. Икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди!» — деган гапини ҳам эслаган эди.

Аслида, шундай.

Бироқ ҳаётда учрамайдиган ҳол (ҳодиса) бўлмас экан!

Бундай воқеа оддироқ рўй берган эди.

Хуросон тахтини Икки Киши ёшлиқдан қўлга киритишни орзу қилган ва тахтни эгаллагач, Икков Бирга Салтанатни бошқарган эди:

Кучи, Жасорати билан — Ҳусайн!

Ақли, Заковати билан — Алишер!

Улар қандай бўлмасин, Бир Вазифани бажаришган эди!

Яна.

Улар — Санъаткор ва Султон, тарихда бор, одатдаги муҳолифатта зид, аравани бир томонга тортади. Бир ёқадан бош чиқаради.

Алишер вафот этган кунини Ҳусайннинг ҳам асосан ҲУКМИ тугайди!

* * *

Энди тартиби билан.

Ҳусайн Ҳиротда, Амир Темурнинг ўғли Шоҳрух Мирзо замонида дунёга келган эди.

Унинг шажараси бундай:

*Ҳусайн Мирзо
бинни Фиёсиддин Мансур
бинни Бойқаро
бинни Умаршайх
бинни Амир Темур.*

У она томондан ҳам Темур авлоди. Феруза бегим — Темурнинг яна бир ўғли Мирношхоҳ Мирзонинг қизи эди.

Ҳусайн — каримут-тарафайн, икки тарафдан Темурга туташ, Темур мулкига даъвогар бўлиш, подшоҳлик қилишга ҳақли киши эди.

Унинг етти ёшида отаси Фиёсиддин Мансур вафот этади.

Шунга яқин бир пайтда Шоҳрух Мирзо ҳам оламдан ўтади.

Амир Темур ҳукмронлигидан кейин ота, ўғил, неваря — катта-кичик шаҳзодалар (Кўрагон ва Мирзолар) ўлган кийик гўштидек бўлак-бўлак кесиб, ҳар ён юлқиган, аллақачон парчаланган — пароканда мамлакатга энди олдингидан баттар бало-қазо ёпирилган. Салтанатни «чин бузуғлиғ» даври чулғайди. Хуросон шаҳарларида фитна ва тартибсизлик авжига минаяди.

Аммо Ҳусайн (сон-саноксиз шаҳзодалардан бири) ҳали гоҳ ақлини пешлаш, гоҳ ҳарбу зарб машқи билан банд. Ун тўрт ёшигача у онаси тарбиясида туради. Кўп оилалар сингари бу хонадон аъзолари ҳам саргардонлик тўзони оралаб кезади...

Ун тўрт ёшидан Ҳусайн Абулқосим Бобур саройига келиб, хизмат бошлайди. Маълум фурсатдан кейин, у Абусайиднинг (бу вақтда Абусайид Самарқандда, Мовароуннаҳр тахтида эди) хизматига бўлишига имкон туғилади. Абусайид аввалда унга меҳрибонлик кўрсатади. Лекин кейин, уни бошқа ўн уч шаҳзода билан бирга (исён кўтарган бир шаҳзода касрига) тутиб қамайди. (Абусайид уларга ишонмай тўғри ҳам қилади, бирон султон ёки шаҳзодага ишониб қийин эди). Феруза бегим (Хуросон ҳукмдори Абулқосим Бобурнинг рухсати билан) Абусайидга учрайди. Илтижолар қилиб, ўғлини қутқаради.

Ҳусайн Марвва Султон Санжар хизматида боради. Бир муддат Султон Санжар билан у ота-ўғил тутинади. Бироқ тез орада уларнинг ҳам ораси бузилади.

Ҳусайн атрофига аскар тўплайди.

Қайсибир ерларни босади. Қўнади.

Чекинади. Қайтиб ҳужум қилади.

Астроободни икки марта эгаллаб, —

икки марта ташлаб кетади.

Хуросон тахтини қўлга олиш учун узоқ курашади.

Абусайид Ироқда, жангда ҳалок бўлагач, — Ҳусайн тахтнинг аниқ даъвогари шаҳзода Ёдгор Муҳаммад Мирзони ҳам маҳв этиб, — ниҳоят, Хуросон тахтига чиқади. Ва ички низолар, ҳар хил исёнларни айтмаганда, умуман ўттиз йилдан кўпроқ давр мамлакатни осойишта тутиб туради.

* * *

Ҳўп.

Ҳусайн ҳаёти «кенг ёритилган».

Кафтдагидек маълум!

«Бутун мамлакатни яққалам» қилдим, деган Алишернинг ҳаёти эса...

оддий бир нарсалар етмайди!

«Яққалам» бўлганлардан бирови ёзишни ўйламаганми?! Тушунмайман!

Қисқаси... Алишер Ҳусайндан уч йил кейин тузилган эди.

(Унинг вафоти ҳам уч-тўрт йил олдинга тўғри келади.)

Отам — бу остоннинг хокбези,

Онам ҳам — бу саро бўстон канизи...

Мўғуллар ҳукм сурган, Сарбадорлар ўз давлатини тузган даврларда қандай эди?! — бизга аён эмас, лекин Амир Темур замонида Алишернинг боболари салтанатга яқинлашиб, ҳалол хизмат қилишгани, эътибор қозонишгани шубҳасиз! Улар шу салтанат барқарор бўлишига умид боғланган кишилар эди.

Сохибқирон дунёдан ўтгач, Алишернинг ота томондан бобоси (исми номаълум) шаҳзода Умаршайх этагини тутади. Унинг она томондан бобоси (Шайх Абу Саъид Чанг) ҳам Умаршайх этагини тутган (Ҳусайннинг бобоси Бойқаро Мирзо ҳузурда хизмат қилган). Шу тарзда бу хонадон фарзандлари навбати етиб, бир куни Фиёсиддин Мансур ва Ҳусайн Мирзо даргоҳида кўринадилар.

Алишер боболари руҳи билан яшайди.

Албатта, унинг отаси хизматкор, онаси чўри эмасди!

Аксинча, булар обрўли кишилар. Келиб чиқиши шунчаки фуқаро эканлигига қарамай, маслаҳатчими, аъёнми рутбасида туради. Заҳириддин Бобурнинг Алишер тўғрисида «беги эмас, мусоҳиби» дегани шу маънода бўлиши керак.

Буларнинг ўз ҳурматини билгани, мағрурлиги (Алишернинг Абусайид саройидан кетганини эслайлик), булар билан барча шаҳзодалар ҳисоблашгани-ю, булар ўзини кўпинча уларга тенг тутгани (ҳали айтганимиз) Амир Темур даврида Боболар Эгаллаган қандайдир Мавқега бориб боғланади.

Алишернинг отасини гоҳ машҳур киши, гоҳ баҳодир, гоҳ қаҳрамон дейишади (нима билан машҳур?! нега баҳодир?! қандай қаҳрамонлик кўрсатган?! Бизга қоронғи). Шу билан бирга, у Фиёсиддин Кичкина номи билан танилган. Олдинги сифатларга «Кичкина» сўзи ёпишмайди! Уни кичик жуссали ёки феъли кичик (тор) деёлмаймиз. («Кичкина бахши» деган асосиз бир гап ҳам учрайди. Тўғри, бу ерда терма-достон айтувчи эмас, муфассал ва ҳофиз кўзда тутилган. Уша пайтда тўрт кишидан бири мусиқани билар, ўзича куйлашга ишқибоз эди! «Бахши» сўзи яна баъзан котиб-мирза мазмунида келади! Лекин ҳофизми, котиби?! — бу сифатлар таржимаи ҳола сингмайди. Айниқса, Амир Темур ҳузурда бундай кишилар Чинакам Мавқе топиши ақлга сиғмайди. Асосли гап бошқа). Ҳусайннинг отаси ҳам Фиёсиддин («улуғ номдор султон Фиёсиддин Мансур Мирзо») бўлганидан, бу Фиёсиддинни Кенжа (Ундан Кейинги) маъносидан Кичкина деб аташган бўлса, эҳтимол! Шуниси табиийроқ туюлади.

Биз Алишернинг волидасини билмаймиз.

Исмини ҳам билмаймиз.

(Ёки ҳозирча билмаймиз.)

Бу аёл эртарақ вафот этиб, Фиёсиддин яна уйланганми ёки у тирик пайтидаёқ бу воқеа бўлганми?! — номаълум. Негадир кекса Лутфий ёш Алишерни «доим волида хизматига ва ривож хотирига тарғиб қилур эрди» (онани унутмай, ғамхўрлик қилишга ундарди). Бу гапдан бироз «ёглик» ҳиди келади. Ҳар ҳолда, Алишернинг (икки укаси) — туғишган укаси Дарвеш Али ва ўғай укаси Амир Ҳайдар бор эди.

Алишер таваллуд топганида, улар хонадони билан бирга, ягона оиладек, Фиёсиддин Мансур хонадонини ҳам севинчга тўлган. Кейин ҳам бу оила, шахсан Фиёсиддин Мансур Алишерга «кўп меҳру шафқат кўргузган»и эсланади.

Отасининг бу муносабати Ҳусайнга ҳам юқади.

У Алишерни ўз укаси ўрнида кўради. Кейин, гарчи уч ёш катта (болалар учун бу жуда муҳим!) бўлса-да, Алишер билан дўстлашиб, тенг-тушдек бирга ўйнаб юради. Суҳбатлашади. Дардлашади! (Ҳусайн ўқ-ёй билан банд эди-ю, Алишер нуқул китоб варақларди, дейиш унча тўғри эмас. Қизиқиш ҳар хил бўлса, гаплашишга гап ҳам топилаётган!) (Ҳусайннинг Мансур қазо қилганидан сўнг, Ҳусайн Алишерга янада қаттиқроқ боғланади. Алишернинг мурғак қалбида умри охиригача бу меҳрга жавобан миннатдорлик ҳисси сақланиб қолади.

Улар бекар, амирларга тарбия берган махсус мактабда бирга ўқишгани рост. Турли ёшдаги болалар биргина хонада китоб кўриб ўтиришар эди. Ҳусайн ўзига тегишли, Алишер ўзига мос сабоқ олади. Ушанда тартиб шундай бўлган!

Шоҳрух Мирзо тахти устидан Алоуддавла, Абулқосим Бобур, Абдуллатиф, Абусайид (катта-кичик шаҳзодалар) талашиб, мамлакатнинг авра-астари ағдарилган саргардонлик кунларида ўқиш маълум муддатта тўхтаган. Кейин яна давом этган деб тахмин қилиш мумкин.

Ниҳоят, Ҳусайн Хуросон тахтини эгалаган Абулқосим Бобур саройига кетиб, орадан бироз вақт ўтгач, Алишернинг отаси Гиёсиддин Кичкинани Абулқосим Бобур Ҳиротдан Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб жўнатади. Ун икки ёшли Алишер отаси ёнида Сабзаворга келади. Шу пайтдан токи чарх неча айланиб, Ҳусайн подшоҳлик тожини кийгунига қадар улар «узоқ»лашадилар. Онда-сонда, тасодифан кўришганми?! — шу ҳам гумон.

Лекин Ҳусайн Алишерни бир дамга унутмайди.

Алишер ҳам Ҳусайндан ҳар дам воқиф юради. Хат ёзиб туради. Ҳазаллар юборади. Дўсти танг ҳолга тушганида, далда беради, Йиғиқ ва жасур бўлишга чорлайди. Яхши кунлар келишига ишонтиради. (Умуман, Ҳусайннинг кўнглида болалиқданок подшоҳ бўлишига ишонч туғдирган ҳам Алишер бўлиши керак!)

У аниқ ёрдам ҳам кўрсатади. Хайрихоҳ кишиларни «тарбиялайди». Ҳусайн атрофида тўпланган лашкарни қўллайди. Дўсти учун бирон хатар кўринса, олдини олишга уринади. Ҳусайнга яқин қанча кишини ўлимдан қутқаради.

Ҳусайн тахтга мингач, —

узоқ фурсат Самарқандда «тутилиб» қолган Алишер тантана билан Ҳиротга кириб келади.

* * *

У (шубҳасиз) болалиқдан

бир куни Ҳусайннинг Хуросон подшоҳи бўлиши кераклигини ўйлаган ва ажабки,

буни авлиё каби

башорат қилган эди!

Ҳусайн тахтгача ётган орадаги масофани тан ва руҳдаги жароҳатлар, иккиланишлар, тушқунлик, ишончсизлик азоби билан кечган бўлса,

Алишер аввалдан кўнглига Худо солган

эътиқоддан қайтмаган ва

бирон пайт бунга

иштибоҳ билан қарамаган эди!

Ана, энди унинг юзи ҳорғин, кўзлари эса севинчдан ёрқин эди.

Аслида, орадаги масофани Алишер Ҳусайнга нисбатан осонлик билан кечмаган эди!

Ҳатто кўпроқ кулфатларга учраган. Машаққат чеккан.

У, қисқа муддат подшоҳлик қилган Султон Иброҳим даври, кейин Абулқосим Бобур даври бошланишида, ниҳоят Абусайид ҳукмронлиги даврида Машҳад, Ироқ, Сабзавор, Ҳижоз, Тус, Шероз, яна Машҳад шаҳарларида, олдин отаси ёнида, кўп ўтмай ёлғиз, сарсон-саргардон кезади. («Булуғ ўйғуғи оҳимгин кўрунмас осмон ҳар дам», — дейди бу давр ҳақида кейинчалик Алишер). Самарқандда «тутқун» аҳволида яшайди. Отаси ўша, Сабзаворда ҳокимлик қилган пайт қазо қилганми ёки Машҳадга кўчгандан кейинми (номаълум), ҳар ҳолда Алишер отасидан ҳам, бошқа яқинларидан ҳам айрилган, гоҳ оч-юпун, гоҳ бошпанасиз ҳолатда, гоҳ турли масжид ва мадрасаларнинг тор, зах ҳужра-ларида, яна оч-наҳор кун кечиради. Бўғинлари қақшаб-оғриб, айвонларда, ҳатто баъзан кўчаларда йиқилиб қолади. («... даврон воқеотидин ва спехри гардон ҳодисотидин ва даҳри фитнаангез буқаламуналиғидин ва замонаи рангомез гуноғуналиғидин... гоҳ иззат ва вино бўстонида анжуман туздим... Гоҳ шаҳрим эли ситамидин гурбатга тушдим ва ғариб халойиққа қўшудим ва қовчудим. Ва гоҳ жибол куллеси оромгоҳим бўлди ва гоҳ саҳро этаги паноҳим бўлди. Ва гоҳ гурбатда алил ва ғариб элга залил бўлдум. Гоҳ бу шиддатлардин азми Ватан қилдим...»)

Эрка-бахтли илк болалиқдан кейин, у тақдирнинг шуңдай аёвсизлигига дуч келган эди!

Айниқса, укалари бир ерларда сарсон, ўзи сингари ҳимоясиз, ночор ҳолда юришганини ўйлаб, уларга кўмак беролмаганидан эзиларди.

Аммо Самарқандга «сафар» қилганидан Алишер ҳеч қачон инжимаган. Ҳаёт фақат ғамзадалиқдан иборат эмас! У Кешда (Шаҳрисабзда) дунёга келган Амир Темур туман ҳокимлигидан жаҳонгир даражасига етгани, Самарқандни ўзига пойтахт қилиб олганини яхши билар эди. «Султон Соҳибқирон остонасида сидқ ва ихлос била қуллуқ қилғон» унинг Боболари ҳам Бир пайт шу сарзаминда кўз очиб, Самарқандда яшаб, салтанат парчалана бошлагач, Мовароуннаҳрдан (янги пойтахт Ҳиротга) Хуросонга кўчган бўлишлари кераклигини ҳис этар эди.

Ҳирот қанчалик гўзал бўлса, Самарқанд ҳам шунчалик гўзал, обод, улўвор эди. Илм-фан, маданият, ҳунармандлик бобида эски пойтахт Ҳиротдан қолишмасди. Ҳамон «иккиси муқобала қилур» эди! Ҳунар ва билим эгалари бек ва султонлар саройида ҳурмат-эътибор топишган эди.

Алишер Самарқандга келганида, Улуғбек ва Абдулатиф қисматига тегишли дилгир воқеаларга анча йил бўлган эди. Бу ерда Вафойи тахаллуси билан шеър ёзган, олдин Ҳиротда ҳокимлик қилган Амир Аҳмад Ҳожи ҳукмронлик қилар эди. У Алишерга меҳрибонлик, ғамхўрлик кўрсатарди.

Алишер ҳужра олган хонақоҳ эгаси Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий тибда шуҳрат қозонган (иккинчи Ибн Сино) олим, донишманд киши эди. У Алишернинг ақли теранлигига ҳайратланар ва қўли остида таълим олган талабаларнинг баридан Алишерни ортиқ кўрар эди.

Самарқандга келганида, Алишер алақачон номи Хуросон ва Мовароуннаҳрда тилга тушган, унинг ғазалларини одамлар қўлма-қўл ёзиб олиб, ўқиб юришар, ҳофизлар куйлашар эди.

Муҳими, Ҳиротда «қўл-оёғи боғлиқ» Алишер, Самарқандда эркин нафас олган, мутолага берилаган (чўқур билим эгалаган), тўлиб-тошиб янги-янги асарлар ёзишга эришган, Бутун Араб ва Ажамда эътиборли Шахсга айланган эди!

* * *

«Хусайн Мирзонинг қирқ вазири бор экан. Қирқинчиси Алишер Навоий экан. Бир кам қирқ вазир уни подшоҳга кўп ёмонлашаркан. Ниҳоят, Алишер вазирликдан бўшатилибди...»
«Мир Алишерни подшоҳнинг ёнидан йўқ қилиш чорасини ахтариб, ахйири амалдорлар уни бир қудуққа ташлашибди...»

«Кунлардан бир куни Султон Хусайн вазирларининг ёлгон сўзларига ишониб, Алишерни зиндонга солишни буюрибди...»

Алишер Ҳиротга қайтгач, унинг ҳаёти қандай кечди?
У билан Хусайннинг муносабати олдингича қолдими? Ўзгардими?
Эскидан «сарой ўйинлари» бор.

«Офтобга яқинроқ туриш» учун бир-бирининг «пайини қирқиш» бор.
Алишер вақти келиб, саройдан кетганида, Абдураҳмон Жомий кескин: «Саройда Одам борми?!» — дегани бежиз эмас.

Лекин эртақ-ривоятлар халқ оғзидан нобоп бир замонларда ёзиб олинганми, ҳар қалай уларда Алишер Хусайнга, сарой кишиларига атай тескари (қарши) қўйилгани сезилади.

Ҳаётда бу анча мураккаб кечади!
Алишер зулм билан вазирликдан бўшатилагани йўқ, албатта.
Аксинча, уни аввал муҳдор, кейин вазир бўлишга Хусайн деярли мажбур қилган.
Ялинган ҳам! Яна, Алишер Хусайннинг иродаси билан эмас (иродасига зид), вазирликни шахсан ўзи тарк этган!

Алишернинг қудуққа ташланиши, зиндонга солиниши! — бу энди... ҳеч тўғри келмайди.
Эртақчи-ровийлар йўлдан четланишганини ўзлари ҳам сезганми, улар тезда гапни «андавалаш»га уринишади:

«Кунлардан бир куни Мир Алишер қандайдир сурат чизаётган экан. Султон Хусайн ногаҳон унинг ҳужрасига қадам ранжида қилибди...»

«Султон Хусайн саройда ёлғиз ўтиравериб, зерикиб кетибди-да, анча вақтдан бери Алишер кўринмайди, бориб ҳолидан бир хабар олай, деб дўсти яшайдиган кўчага от солибди...»

Хўп.
Ўша пайтда ўзи нималар бўлган?!

Кейин:
Алишер Хусайннинг подшоҳликка кўтарилишини болаликдан нега Бунчалик истаган?!
Наҳотки, ҳаммаси ривоятдагидек оддий. Жўн:
«Болаликда Хусайн Алишерга, агар менга подшоҳлик насиб этса, сени вазирликка қўяман, иккимиз доим бирга бўламиз, деган экан...»

* * *

Самарқанддан Ҳиротга
«учиб келган» Алишернинг
Ўша пайтдаги ҳолати-ю,
шундан сўнг рўй берган воқеалар ҳақида
ўйлаганларимни дафтарда белгилаб қўймоқчи эдим;
кутилмаганда...

* * *

қаттиқ шамоллаб, ётиб қолдим.
Мен негадир қиш эмас, ёзда шамоллайман.
Йилда бўлмаса ҳамки, йил ора шундай!
Бошим айланади. Суякларим зирқирайди.
Нафасим қисиб, юрагим тўхтаётгандек бўлади.
Шаҳрия: «Бундоқ шабада тегса ҳам ётиб оласиз! Бу қандоқ гап?!» — деб мени айблабми, ўпкаланибми, тўнгиллайди.

Ўйлаб кўрсам, болаликдан ранги сарғайиб юрган одамлардан эмасман. Аввалдан дард деса кулардим. Бир-икки тишим оғриган. Қулоғим шанғиллаб юрганим ҳам эсимда. Шу!
Сўнгги йиллар катта бир ишни бошладим-у, кучга тўлиш ўрнига сўлжайиб қолдим.
Нега?! Билсам экан! Бунинг устига, олдин ҳам бўлганидек, шу кунлар яна қизиқ ҳолатларга дуч кела бошладим.

Кўчадан куппа-кундузи алақимлар от чоптириб ўтади.
Кейин, ярим тунда қаердандир аёллар йиғиси, йиғи эмас, узун нола, аччиқ фарёд эшитилади. Юрагим қаттиқ уриб, ўрнимдан туриб кетаман.
Шу пайт яқин бир ердан: «Эй бевафо дунё... Эй фарзанд!» деган ажиб пичирлаш эшитилади.

Таҳорат олиб, дарвешларга қиёс даҳлиздаги бўйра устига ўтираман. Худойим, дейман. Катта бир ишларни бўйнимга олдим! Балки, Инсонни Тасвирлаб, гуноҳ қилаётгандирман? Унинг Яратувчиси — Сен! Аввалдан уни барча гўзал ва хунук белгилари билан тасвирлаган — Сен! Сенинг наздинда мен бир ғариб қўғирчоқ ҳолидаман. Бизнинг бутун яратганимиз кўм ёки сувда чизилган шакллар, холос. Сен Асрасанг, Асрадинг. Асрамасанг, бир эпкинда йўқолади. Худойим! Мени ёшим қайтганида, ақлдан оздирма! Муҳтож қилма. Нотавон қилма. Хору зор қилма...

* * *

энди ўнгланиб,
ўзимни у ён-бу ёнга «солаётган» эдим,
Шаҳрия ишнинг белига тепди.
Кайфиятим бузилиб, яна беш-ўн кун

паришонланиб юрдим.

Дунёда иккита яхши аёл бўлса, бири — Шаҳрия!

Битта бўлса — шунинг ўзи!

Меҳнаткаш. Ҳалол. Диёнатли.

Лекин қариганда, кўрмайсизми! —

қаёқдандир

ШУҲРАТПАРАСТЛИК дардига чалиниб қолди.

Бизнинг оилани билган киши, оддий боғча тарбиячиси Шаҳрияга ШУҲРАТнинг нима кераги бор, деб кулиши мумкин.

Ўзи учун эмас! Мен учун ШУҲРАТПАРАСТЛИК қияпти!

Дейлик, ойнаи-жаҳонда бир рассомни кўрсатиб, унвони, даражасини айтишди. Шаҳриянинг ранги ўчади. Бу кишим ҳам шунақа обрўлими, дейди. Кейин, сиз нега ҳаммадан орқада, деб «туртади»!

Бирон газетада рассомлар рўйхати келтирилган бўлса, менинг исми шарифим нечанчи ўринда эканлигини текширади.

Ёки, қайсидир даврада бошқа рассомларни мақтаб, менинг исми-шарифимни тилга олишмаса, даврадан мени сураб олиб чиқиб кетишга шай ҳолатта тушади.

Шу сабаб, ўқувчилик кунларидан синашта эр-хотин баъзан фиклалашадиган ҳам бўлиб қолдик.

Умуман, икки қиз эрга тегиб, уйда «чол-кампир» зерикдикми, сўнгги йиллар турмуш таъминини йўқота бошлади. Соғлигим ёмонлашгач, аҳволни очиқ кўрсатиб тургандек, уй ҳам қаровсиз ҳолга келди. Деворлар, шифтлар ола-була. Ойналар қорайган. Синган.

Шаҳрия озор чекишини билсам-да, уйни қайтиб безашга кучим етмайди.

Бунинг устига, қўлим қисқа.

Шароит ҳамин қадар.

Гоҳо ўйлайман:

ОДАМ устига нимадир ёпиши керак!

ОДАМ нимадир чайнаб туриши керак!

Ўлгунингча қимирла, БАНДА!

Мен тушунаман:

иззат-нафси бор аёл эрининг бировдан кам бўлмаслигини истайди!

Мен тушунаман:

эътибор дегани — имконият, демак!

Ичимда Шаҳриядан ранжимайман.

Фақат у «ҳаяжонланиб» кетганида, асабийлашаман.

— Тўхта, — дейман. — Бизда тасвир санъати анча юксак, — дейман. — Ажойиб рассомлар бор, — дейман.

Мендан ёши катта:

Абдулҳақ Абдулла.

Раҳим ака, Неъмат ака, Рўзи ака.

Мендан ёшроқ:

Баҳодир, Жавлон, Алишер Мирзо.

Қизлардан:

Азиза, Зебо, Гулнор.

Яна қанча...

Ҳар ким ўзига яқин кўринганни айтади!

Ана, шу катта даврада мен —

ёки, ўз манфаатимни ўйлаб яшашим,

ёки, ишим юришиб-юришмай, азобланиб

ўз хизматимни адо этишим керак!

Иккисини бирга олиб борамайман, жоним...

Навоийни қара! — дейман. — Бирон пайт манфаат кетидан қувибдимиз?!

— Навоий вазира бўлган! — дейди қайсарланиб Шаҳрия. — Ҳамма қўл қовуштириб турган.

— Сен ҳеч нарсани билмайсан! — дейман ва у

Чиндан Ҳеч Нарсани Билмаслигини ҳис этаман.

Ўзим олдин ҳаммасини аниқлай, кейин унга тушунтираман, деб ўйлаб, дафтарни қайтиб қўлга оламан...

Мана, ўрганган-билганларимни яна ёза бошладим.

* * *

«Шоҳлар ёнингда туриб, қўлтиқлаб-суяб, сенга энг кичик эътибордан буюк марҳаматгача бирма-бир кўрсатадилар. Кейин, сени рўпара қилиб, бутун қабиҳлик, ёвузликни ҳам кўрсатадилар. Бу борада ҳам улар зигирча чекинмайдилар...»

Қачондир алақайси Генрихми, Ричардми тўғрисида шуларни ўқиган эдим (балки, Людовик ҳақидадир?! Аниқ эсламайман). Шарқда ҳукмдорлар подшоҳлик санъатида Фарбдагидан қолишмайдилар! Шунинг баробарида, Шарқнинг ўз тарбия тизими шаклланган.

Бизда подшоҳ амри (ҳукми) вожиб! Итоат биринчи ўринда туради.

Шарқда омма-фуқаро ҳам бошқа! Подшоҳни Ота деб билишади. «Худонинг Ердаги сояси!» Яна. «Ўзингиз қандай бўсангиз, ҳукмдорингиз ҳам шундайдир!» деган ақида учрайдики, бунга шак келтириш куйфрга айланади.

Лекин эскидан шоҳлар ҳар хил бўлганидек, уларга нисбатан муносабат ҳам барибир, ҳар хил бўлиб келган...

Оддий савол:

Алишернинг шоҳларга муносабати яхшими ёки ёмонмиди?! — дарҳол жавоб бериш қийин.

У бир томондан:

Боболари йўлини тутади. Шоҳлардан узоқлашиб (узилиб) кеттиси йўқ. Улар даргоҳида хизмат қилгиси келади.

(Умри сўнгигача Ҳусайнни улуғлайди. Ҳусайн озгина лоқайдлик кўрсатган пайтларда изтироб чекади!)

Иккинчи томондан:

*Шоҳлар олдин-га бош
индурма кўп...*

Бунинг устига, негадир шоҳлардан «қочиш»га ҳаракат қилади:

*Ўт нафъ еткарур
ироқдин,
Андин мунтафеъ бўлмоқ авло
қироқдин...*

яъни, четроқдан «бу ўт»да «исинган» маъқул!
(Биргина ўт бўлса ҳам майли, шоҳ дегани: «Аждаҳо! Ўтлар сочур...»)
(Унинг шоҳларга бағишлаб ёзганлари ичида қизиқ бир жумла:

Ишқ бобида душвор бўлмоқ «ҳамгарди шоҳ» —
мен билан шоҳнинг ишқни тушунишимиз ҳар хил!

Кейин:

*Шоҳ мендин
ишқ аро
ожизрак ўлса, тонг эмас...*

Ишқда шоҳни — қайси шоҳ бўлмасин! Абусайидми, Ҳусайнми?! — ўздан «ожизрак» деб билиш... бу қиёс...

Гулини эслатади!

Бу ерда ёшликка хос кескинлик ва қайсарлик кўринади.

Ажиб бир озор ҳам кўринади! Ҳар қолда, ўлчовли иш тутган, ўйли-мулоҳазали Алишер умрида норозилик сезмаса, «аждаҳо»дан ҳам даҳшатли бу гапни айтмас эди!

Қисқаси,

бир томондан:

шоҳларга яқинлик, уларга шарқона мулозамат!

Иккинчи томондан:

эҳтиромдан кўпроқ эътироз!

Эҳтимолки, Алишер ҳаёти ва ижодидаги энг катта Зиддият — шу! Бунга сабаб:

а) Алишер «шоҳ ва гадо (ҳукмдор ва дарвеш)» деган, шоҳликдан ҳаётда гадолик (дарвешлик)ни устун қўйган минг йиллик фалсафага суянган. (Фақат бу дунёда эмас, ҳатто «ҳисоб ўлғонда», охиратда ҳам «шоҳдин энгилракдир гадо!»)

б) У ҳаёти давомида устодлари Лутфий ва Жомий сингари «дарвешлуқ либоси»га ўралишга мойиллик сезади. Ҳаёт бунга имкон бермайди, холос! У арбоб бўлишга мажбур.

в) Амир Темур қолдирган салтанат, бутун саъй-ҳаракатга қарамай, инқирозга юз тутгани, шоҳлару шаҳзодалар майдалашиб кетишгани-ю, ҳурмат уйротишга ожиз эканликларидан Алишер норозилик туйган бўлиши керак.

г) Бу — Оламини у Тасаввур қилиши билан ҳам боғлиқ.

Унинг наздида, шоҳлар иккига ажралади,

*Орзудаги Шоҳ.
Амалдаги Шоҳ.*

Искандар — Орзудаги шоҳ!

Амир Темур ҳам, Алишер учун — шундай!

(Бу ерда уларнинг олиб борган урушлари, жаҳонгирлиги кўзда тутилмайди.)

Абусайид — Амалдаги Шоҳ!

Ҳусайн-чи?

* * *

Икки тарафдан томирида Амир Темур қони оққан Ҳусайнни Алишер болаликдан барча шаҳзодалар орасида сараси, бутуни деб билади. Темур шон-шукуҳини Ҳусайн бир куни такрорлайди, тиклайди, деб ишонади. Умиқланади.

(Ҳусайн маълум даражада бу вазифани бажарган ҳам! Ўттиз йилдан кўпроқ давр мамлакатни осойишта тутиш ўша, аниқ инқироз жараёнида ҳазилакам иш эмасди.)

(Амир Темурдан кейинги шоҳлардан ҳеч ким эришмаган Султон Соҳибқирон, деган унвон биргина Ҳусайн Бойқарога буюрган эди. Ҳусайнга дастлаб Алишер бу унвонни тақдан бўлса, эҳтимол.)

Ҳусайн Орзудаги Шоҳ бўлиб тахтга минади. У «сурати — шоҳ, сийрати — дарвеш (халқни ўйлайдиган, адолатли, жўмард)» намоишида хайрли бир ишларни бошлаб юборади. Хуросон

ва Мовароуннахр ҳукмдори сифатида «раиянинг осойишталиги, одамлар бахти» йўлига ўз ҳаётини тикади. (Аввалида, Алишерга шу керак эди, вассалом! Унинг вазифаси тутагандек эди).

Аммо кўп ўтмай, Ҳусайн ўзгариб, гоҳ-гоҳ Амалдаги Шоҳга айлана бошлайди. Ўз жони роҳатини ўйлайдиган, халққа (унинг аҳволи билан қизиқмай) эрк бермай, зулм қиладиган, исён кўтарганларни аёвсиз зиндонга ташлаб, қилич дамидан ўтказадиган бўлади.

(Алишернинг эса болаликдан у билан «киндиги боғланган».

Бу — энди қисмат!)

Алишер Ҳусайнни гоҳ ёнида туриб, гоҳ четдан кузатади.

Безовталанади.

Ташвишланади.

У энди

28 ёшдан кейинги бутун ҳаётини Ҳусайн —

Амалдаги Шоҳ томон сарнигун «қулаб» кетмай

Орзудаги Шоҳ БҮЛИШИ УЧУН КУРАШГА БАФИШЛАШДАН БЎЛАК

иложи қолмайди!

* * *

Унинг мақсади нима эди?!

Ҳусайн Орзудаги Шоҳ бўлишидан —

Алишер шахсан

Маълуум Бир Манфаатни ҳам кўзлаганмиди?!

* * *

Хуросон ва Мовароуннахрнинг икки буюк ҳукмдори — Исмоил Сомоний даври, айниқса яқинда кечган Амир Темур даврида Кучли Ягона Мамлакат бехос юксалиб кетгани, ҳаммаёқда кўринган ободонлик устига, илм-фан, санъат, бутун маданият гуллаб-яшагани Алишерга аён! Мўҳими, уша Икки Даврда халқ бироз осойишталик туйган. Босқиндан, зулмдан фориг бўлган... Кейинча, яна шаҳзодаларнинг ўзаро низолари, кундалик талотумлар, бераҳмлиқ ва хунрезлик халқнинг жонига тега бошлади. У ҳаётдан туйган-зада бир ҳолатга келди! Халққа жилла курганда нафас ростлагандек, осойишталик керак эди.

Болаликдаги кушнудлик, эркаликдан сўнг, халқ билан бирга, Алишер ҳам шу аҳволга тушган эди!

У —

ҳаётни кузатиш-ўрганиш,

ўқиш-мутолаа қилиш,

ёзиш учунгина

дунёга келган!

Унинг Бошқа Бирон Ишга лаёқати йўқ. Хоҳиши йўқ.

(Ҳар ҳолда, ўзи шундай деб ўйлайди.)

У «туркий улус»ни «худ менингдур (меникидир)» деб «туркий тил била шеър айтмоқ» истайди.

У «туркий айтқон» шоирлар кам бўлмаса-да, араб ва форс лисони ўз қудратини кўрсатганидан кўпчилик фақат ҳайратланиб, улардек рангин ва жозиб туркий тил — Амир Темур давригача ноҳақ камситилиб келингани, ҳамон қанот ёзолмаганидан озор чекади. Бунга то ҳозир шароит йўқ. «Форсий шуаро муқобаласида (қаршисида) киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдан ўзга!» деб ўкинади.

У Буюк Бир Ишга бел боғлаган.

Бунинг учун

унга ҳам —

озгина имкон ва

ОСОЙИШТАЛИК КЕРАК!

Шу, холос.

«Агарчи бу хоксорнинг (каминанинг) ота-бобоси ул ҳазратнинг (Ҳусайннинг) обо ва аждоди хизматларидаким... улуғ маротибга (мартабага) сазовор ва бийик маносибқа (муносабатга) комгор бўлгон эрдилар, аммо бу фақир, ҳеч навъ хизматга ўз қобилиятимни ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлуқ машаққатқа тоқатимни онгламагон сабабдин, борча таманно эшикин юзумға мадрус (маҳкам) ва жамъ муддаолар абнобин (қопқасин) илайимда (олдимда) масдууд (берк) қилуб (умримни фақат ўз машғулотим билан ўтқармоқчи) эрдим...»

У «макқора дунё»га алданиб, умрини зое кетказиб, —

Ҳаётида Бош Вазифа бўлган

Ишдан (Йўлдан) чалғимоқчи эмас!

Шу боисдан,

қизиқ ҳолат рўй беради...

Ҳусайн тез орада Алишерга муҳрдорлик (маҳкамани бошқариш)ни топширади.

Алишер эса аввалига ўзини «у ён-бу ён» ташлайди. Кейин, кўп ўтмай, секин четланишга уринади!

Ҳусайн уни рағбатлантириб — ёнида тутиб туриш учун вазирлик даражасига кўтаради.

У вазирлик пайти нуқул «хаста»ланаверади. Беш-олти йил ичида камида уч-тўрт марта истеъфога чиқишга руҳсат сўрайди. Ниҳоят, вазирликни ҳам тарк этади!

Маълуум муддат ўтиб, Ҳусайн уни Астрободга ҳоқим қилиб тайинлайди.

Бу ерда ҳам у ҳеч тургиси келмайди!

Ҳусайн қайсарланиб, уни «Шоҳнинг яқин кишиси» деган унвон билан сийлайди.

Бунга аслида эҳтиёж йўқ. Алишерни ҳамма ҳурмат қилади! Шусиз ҳам, мамлакатда унинг шоҳга яқинлигини билмайдиган бирон одам топилмайди.

Хусайн унга фойдалангани ер беради.

У ер-мулқдан келган даромаднинг катта қисмини Ҳусайннинг ўзига, подшоҳлик ишлари учун қайтаради. Қолган қисмини ғариб-ғураболар орасида сочади. Болалар саломатлиги ва билим олишига сарфлайди. Масжид-мадрасалар, ҳаммомлар қуришга кеткизади!

Унинг ўз ҳаёти-чи?!

У ғарибгина яшайди.

Иссиқ нон. Бир коса сут.

Тун-кун ўқийди. Ёзади.

Илк қарашда, асосан,

ўзи-ўзи билан банд.

Ҳусайн ҳам, сарой ҳаёти ҳам уни қизиқтирмайди!

Лекин бу — аддамчи таассурот...

* * *

Одиндан келган бир гап...

Алишернинг Боболари Эгаллаган Мавқе (улуғ маротибу бийик маносиб) НИМАДАН ИБОРАТ эди?!

Улар Қандай Муҳим Вазифани бажарган эдиларки, кейинги (Темурнинг ўғилларидан нева-чевараларигача) шоҳлар ҳам, Алишер ҳам БУНИ унутмайди?!

Бу — бизга номаълум!

(Афтидан, энди шундай, номаълум бўлиб қолаверади!)

Шунга қарамай, Алишер тўғрисида тахмин қилиш мумкин.

У — шоир бўлганидан, — ота-боболарининг саройдаги хизмати билан унинг хизмати, уларнинг ҳолати билан унинг ҳолати — бир эмас!

Алишер Ҳусайндан, саройдан, дабдаба-ю асъасалардан ўзини «олиб қочгани» (шоҳлар ҳақида эттирозли шеърлар битгани) у — халқ, мамлакат ҳаётига аралашмаганини билдирмайди! (У бажарган хизмат шакли ота-боболарниқидан ажралиб туради, холат!) Алишер ҳеч қачон ғафлатда юрмаган. Салтанатда у ҳатто кундалик ташвишларга бирор пайт бепарво қарамаган.

* * *

Қирқтадан ўн бештами-йигирмата ривоятда, Ҳусайн бир ишқал (муаммо) чиқиб, Алишерни қақиртириб-топтириб келади. Оддий ҳолатларда ҳам, унинг ёнида ҳеч ким Алишернинг ўрнини босолмайди. («Шоҳ Алишерга қойил қолиб, қирқта вазирини ҳайдатиб юборибди»). Ана, кўчада кетаётиб, темирчи (оҳангар) дўкони олдида ўтган Ҳусайн хаёлига «доманимга тушди ўт» деган гап келиб, у давом эттиришни сўрамаган шоир қолмайди! Бироқ уйда ётган Алишер: «Билсам, ишқ оҳангари занжир пайвандлар экан!» деб ёзиб бермагунича, шоҳнинг кўнглидагини топишга бировнинг ақли етмайди.

Алишер саройда юрибдими, йўқми Ҳусайннинг хаёлида туради.

Мамлакат ҳаётида оддий ҳолатдан озори, танг ҳолат кўп! (Алишер аралашмасликни истаган тақдирда ҳам, буни эплаёлмас эди!)

Атрофдаги шаҳзодаларнинг тахт устида жангими ёки ўз ўғиллари-шаҳзодаларнинг (отага қарши) низоларими?! — Ҳусайн Алишернинг маслаҳати, иштирокисиз бир иш қилолмайди. Баъзан ҳар ер-ҳар ерда халқнинг норозилик — исён алангалари кўтарилади. Ҳусайнга яна Алишер керак! (У қийин пайтларда ўзини ожиз, ночор сезади. Ақсар гангиб қолади. Унга кўпроқ қилич билан иш битириш ўнғай!)

Албатта, Ҳусайн — шоҳ.

У — мамлакатни бошқаради.

Ҳамма қатори Алишер ҳам унинг олдида қўл қовуштириб туради.

Аммо Осойишталик — Алишернинг вазифаси.

(Ғақат ўзи эмас, МАМЛАКАТ ОСОЙИШТА бўлиши керак!)

(Умуман, салтанатни қўлга киритган — Ҳусайн!)

Сақлаб турган — Алишер!)

Ҳусайн жангга, овга кетадими, саёҳат-сафаргами — Ҳиротта эгалик қилиб туришни Алишерга қолдиради. Шу ҳолдагина, у бирон фитна рўй бермаслиги, тахт қўлдан кетмаслигига ишонади.

Салтанат олдида Ҳусайн қанчалик масъул бўлса, —

Алишер шунчалик жавобгар!

У қаерда, қандай юрганидан қатъи назар, инон-ихтиёри ўзида эмас.

Ҳажга боришни орзу қилар эди! Бир гал тайёргарлик кўрганида, уйдан ҳам чиқолмай қолади. Яна бир гал ярим йўлга борганида, орқага қайтишга мажбур бўлади.

Салтанат Алишерсиз «нафас ололмайди»!

* * *

Ўз даврида ҳам, кейин ҳам рассомлар Алишерни негадир ўта мулоим, шикаста-мискин қиёфада тасвирлашган. Зиёли киши, деб шундай ранг-бўёқ беришганмикин? Бу тасвирларда ички гурур, шиддат йўқ... Тўрт мизожга кўра қаралса, Алишер сержаҳл (баджаҳл, қизикқон, асабий) ҳам, сувуққон (бепарво-бедард) ҳам, хушчақчақ (кўтаринки, энгил ҳаёт кишиси) ҳам эмас, хафақон (ўз алами билан яшайдиган, ҳар нарсани кўнглига оладиган одам) дейишибди! У баъзан озор чекиши, баъзан ҳаяжон билан, титраб гапириши мумкин. Шунинг баробарида, унинг ҳатти-ҳаракатида эҳтирос кўпми, мулоҳаза — ажратолмайсиз. Ва, ҳамма бало шундаки, тўрт илмий мизожга Алишер «сигмайди».

Шахс — Катта Бўлган сайин, Бир Хил Ҳолатдан КўП ҲОЛАТЛАРга қараб бораверади. Гоҳ ташқи, гоҳ ички, гоҳ ички ва ташқи ҲОЛАТ қарама-қаршилиги (ЗИДДИЯТ) Инсоннинг Буюклигини белгилайди... Алишернинг «мулоим»лиги («хафақон»лиги) яширин

турёнлар (бой, рангин Ҳолат) олдидан тортилиб турган пардадир. Менга расомлар ҳали «парда орқасига» ўтмагандек туюлади.

Қисқаси:

Ҳусайн — ўз унвон-даражаси, сохт-сумбати, юриш-туриши билан ҳайбатли. Важоҳатли.

Бироқ Алишер — ундан кучли!

Ҳусайн Буюрған Хизматни бажаради Алишер.

Унинг ҳурматини жойига қўяди.

Унга меҳр-садоқат кўрсатади.

Шу билан бирга, ўзи чизган чизикдан оғмай, тўғрига қараб кетаверади. Шахсий ҳаётда ҳам, мамлакат ҳаётида ҳам шундай. Бу «қайсар»ликни ҳеч ким синдиrolмайди.

Шоирлик, арбобликдан кўпроқ Алишернинг бутун ҳаётида, аслида келиб чиқиши оддий фуқаро (балки, зиёли фуқаро?!) эканлиги сезилиб туради. Ҳатто у юрган йўлида буни қандайдир исботлашга уринади... Кўчадаги косибларми, деҳқонларми, тўхтаб, гаплашиб, уларни (ялангоёқларни) саройга бошлаб кираверади. Ёки, улар ўзи саройга кириб қолишган бўлса, эринмай ҳол сўрайди. Бирон ташвишлари борлигини билса, дарҳол ёрдам беришга ҳаракат қилади. Аиниқса, аркони давлатдан Ҳусайнғача ҳаммани «безовта» қилиб, халқ (фуқаро) дардини тинглашга чақиради! Бу хислат («Халқ ғамидин ғами») уни Азиз Авлиёларга яқинлаштиради. Яна, бу хислат халқ наздида, уни Хизр, Ҳотам, Хўжа Насриддин даражасига кўтариб, мўъжизакор бир инсонга айлантиради. («Навойи» тахаллуси — фақат куй, наво эгаси эмас, Бенаволарнинг Ўз Кишиси, деган маънода ҳам келган бўлиши керак!) Мана, шу Халқ билан Бирлик (ҳамдардлик) Алишерга эҳтимолки, ҳеч ким, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган руҳ бахш этган.

Ҳусайн баъзи хайрли ишларни бажаришни истамаганда, Алишер одобни бузмай, уч-тўрт эслатган пайтлар бор. (Унга Ҳусайн тўққиз мартагача таклиф киритиш ҳуқуқини берган.) Аммо Алишер, керак бўлса, Ҳусайнга ўз ҳукмини ҳам ўткази олмаган.

Бир жанг олдидан Ҳусайн мунажжимни чақариш ҳақида оғиз очганида, Алишер анча кескин, мунажжимнинг кераги йўқ, ҳозир вақтни қўлдан кетказмаймиз, деган, шу ҳукм билан аскар жангга кираверган эди.

Ёки, ўзи Астрободда юрибди-ю, Ҳусайнга хат ёзиб, шундай «кўрсатма» беради:

«Эрта уйғониб, намоз қилинса...

девонда ўлтуриб, додхоҳ сўрулса (халқ арзу додига қулоқ солинса)...

Аркони давлатни тилаб, мулк ва мол иши айтилса...

аларга андоқ хитоб бўлсаким, ўз ишларидин роғил бўлмасалар...

таворих (тарих, умуман китоб) ўқумоқ буюрилса...

мажлис қуруб-човир ичарга кўп хирс кўрсатилмаса...

дахона — (чегара)лар... андоқ мустаҳкам ва мазбут (дахлсиз) қилинсаки... хотир бикулий жамъ бўлса...»

Ва ҳоказо.

Бундай хатни Алишер Ҳусайнга ёзмаса, —

Бошқа бир киши Бошқа бир шоҳга

ёзоламас эди!

* * *

Уларнинг муносабати

турли даража,

турли феъл-атвордаги

икки инсон орасида бўлган

Дўстликнинг Чинакам Гўзал намунасидир!

Шу дўстлик туфайли,

Амир Темур даврида Самарқанд қандай «ердан нилий осмонга кўчган» бўлса, Ҳусайн даврида Ҳирот шундай «осмондан ерга тушган» шаҳарга айланади!

Ҳусайн даврида, Темур давридагидек бўлмаса ҳамки, —

мамлакатда шунга яқин файзли ҳолат юзага келади!

* * *

Алишер Ҳусайнга, Ҳусайн Алишерга ҳеч қачон хиёнат қилмаганми? Улар орасида бирон ғашлик бўлмаганми?

Ушбу дафтарларни қўлга олган (нималардир ёза бошлаган) кундан буён Гули хаёлимда, кўз ўнгимда тургани учун ҳам, шу ҳақда бот-бот ўйлайман.

Эй кўнгул!

Душман топ энди.

Тутмағил

зинҳор — гўст...

Хиёнаткор бир замонда, хиёнаткор бир даврада юриб, — Алишер албатта онгли равишда кимгадир хиёнат қилишдан сақланган!

(Гули, дейсизми?!)

Унга ҳам!

У билан бўлган воқеа фақат қисматнинг каж рафтори.)

Алишернинг ота-боболари тўғри, ҳалол одамлар сифатида танилган. Бу тарбия Алишерга ҳам ўтган.

Шу сабабдан, Ҳусайн унга бирон пайт шубҳа билан қарамайди (Алишерга ўзидан ҳам кўпроқ ишонади).

Дарвеш Али бир эмас, бир неча марта исён кўтаради.
Лекин укаси учун Алишерга Хусайн таъна қилмайди. (Бу йигит ҳам Шу Хонадонданми, дегандек ажабланиди, холос.)

Вазир Низомулмулк бош буриб, хиёнат қилганида ҳам, Хусайн Алишерга, у сенинг ёнингда юрарди, сенга фикрдош эди, демайди. Бу ишга Алишернинг дахли йўқлигини тушунади.

Хўп. Хусайн-чи?!

(Эй кўнгул!
Душман топ энди.
Тутмағил
зинҳор — дўст...)

Ажиб ҳол! —
бир гал
Амир Ҳайдар шоҳ юборган ошпаз акамни (Алишерни Астрободда) заҳарламоқчи эди, деган бўлмағур гапни тўқийди.

(Мастликдами, савдойи хаёл биланми, оғзидан шу гап чиқади. Ёйилади).

Бу гап қулоғига етган Хусайн —

хиёнат қилиши мумкин эди-ку, лекин хиёнат қилмаган одамдек, кўрқиб кетади. Дарҳол Алишерга оқланган оҳангда хат ёзиб, «бу навъ қасд» менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ, дейди.

Бир пайт Юлий Цезарни кўксига ханжар санчиб, энг яқин дўсти Марк Брут ҳалок қилганида... —

Файласуф Сенекани ўз ўқувчиси, шогирди Нерон мажбурлаб заҳар ичирганида... —

Хусайннинг хиёнатдан кўрқиб кетиши — унинг қадимги юнон шоҳларидан (ўтган кўп бошқа шоҳлардан ҳам) барибир, олижаноброқ эканлигини кўрсатади!

Шунга қарамай, «бу навъ қасд»...

Яна.

Алишер шоҳлардан шикоят қилганида, калтакнинг бир учи ҳар ҳолда, Хусайнга бориб тегади (унинг ёнидаги Шоҳ — Хусайн эди)!

Демак,

Давр ва Шароит тақозо қилса,

Ғули воқеаси Хусайнга Бовлиқ Ҳолда ҳам

кечиши мумкин

эди...

2

ҲАЙРАТ

«Барно. Дўстим!

Абулхайрнинг дафтарларини жуда тез, уч-тўрт кунда қайтарганингизни кўриб, аввалига бекор юборибман, кўздан ҳам кечирмабсиз, деб ўйладим. Расмий хат ёзганимдан хафа бўлгансиз, деган хаёлга ҳам бордим. Лекин кейин, алоҳида бир қовозга Сиз белгиллаган фикр-мулоҳазалар, янги саволларга гуч келиб, Сизнинг қанчалик йиғиш, озода эканлигингизни ҳис этдим.

Мен ўзим бу дафтарларни вақтида варақлаганимни айтмаганда, ўқимаган эдим. Улар менга қадрли бўлса-да, ҳар ерда чанг босиб ётган эди. Агар Сиз Абулхайр ҳақида сўрамасангиз, тўғриси, уларни эсламасдим ҳам. Сизни Абулхайр қолиб, дафтарлар қизқитиргани мен учун қутилмаган ҳол бўлди! Мана, энди хижолатдан терга ботиб ўтирибман.

Булар менинг кўлимга қандай тушиб қолган?

Абулхайрнинг Холид деган жияни ёшлиқдан дўстим! Иккимиз расом билан суҳбатлашгани баъзан уларникига бориб турганмиз. Ёлғиз борган пайтларим ҳам учрайди. Абулхайрнинг қизиқ оғати бор. Уйдан чиқиб кетаётганингизда, кўлингизга гулми, китобми, ширинликми, нимадир тутқазаси! Бир борганимда, ол, сенга эсдалик, менга энди керак эмас, деб дафтарларни берган... Бешта дафтар эди! Иккитасини Сиздан қайтиб олгач, Сизнинг кўзингиз билан «қараб», жиддий ўқидим. Таъсирландим. Яна иккитаси китоблар орасидан топилди. Сизга юборялман. Албатта, буларни бир жилдга солиб, аниқ жойга қўйиш керак! Мен то ҳозир бепарволикми, бемаъниликми қилганман. Узр...

Оғил.»

Учинчи дафтар

— Нима қилиб ўтирибсиз?

— Ўйлаяпман.

— Сиз бирон нарса чизиш ўрнига нуқул ўйлайдиган бўлиб қолдингиз?

— Ўйлаш керак... Алишер ҳаётидан қайсидир пайтни тўла тасаввур қилсам эди! Чизиш қийин эмас. Маълум фикрга келиш қийин, Шахрия! Кечирасан... Сени ҳам азобга қўйдим, жоним.

— Мен нима, ўзингиз...

— Юрагим шундай ағдарилиб ётибди! Кечалари қандайдир ваҳимми, хавотир босади. Кимдир бу жуда оғир иш, масъулиятли, майиб-мажруҳ бўлиб қолишинг, ўлишинг ҳам мумкин, дегандек бўлади. Бу ишдан воз кечолмайман. Натижа ҳам чиқадиганга ўхшамайди. Худонинг Ўзи куч бермаса... Биз оддий одаммиз. У эса болаликдан бошқача эди! Болаликдан шакланган Инсонми? Шунақа! Унинг болалиги ҳақида кўп ёзишган. Мен оз-моз тасаввур ҳам қиламан. Лекин чиройли бир болани тасвираб, Алишер шу, дейиш... Бунинг устига, Ўша Даврдаги Муҳим уч ҳолат борки! Мен буни ҳали ўрганиб, мазмунига тушуниб етганим йўқ.

* * *

У тахминан тўрт ёки беш ёшда эди.

Менга ул ҲОЛАТДА таъби бул-ҳавас
«Мантиқут-тайр» айлаб эрди мултамас...
Ўйлаким, ЭЛДИН УЗУЛДИ улфатим,
УЛ КИТОБ эрди аниси хилватим.
Ҳалқ РАСМИЙ СЎЗЛАРИДИН қилу қол
Ўтса, таъбимга етар эрди малол...
Онглакч атфол айлаб шўри шайн,
Истимовъ этди БУ СЎЗНИ ВОЛИДАЙН...
ЁШУРУБ ДАФТАРНИ, маъдум этдилар,
Шуғлидин кўнглумни махрум этдилар...
Лек чун ёдимга эрди УЛ КАЛОМ,
Ёшурун тақрор этар эрдим мугом.
АНДИН ЎЗГА СЎЗГА майлим оз эди,
ҚУШ ТИЛИ бирла кўнгул ҳамроз эди...

Мактабда китоблар арабий ва форсий эди.

(Туркийдан ҳар ким ўзича таълим олар, туркий гўёки «уй тили» эди.)

Болалар (ўқувчилар) ўзларига тегишли сабоқни бақриб ўқишар эди.

Юқоридаги сатрларда ўша, тўрт ёки беш ёшдаги Алишер ҳаётининг яхлит манзараси акс этган!

У (муштдек бола) «насрдан баъзан ўқур», назмга кўпроқ қизиқар эди.

Анча-мунча шеър ёд билар эди.

(Шу ўринда икки нарсани эслаш керак.

У даврларда болаларга нисбатан-эрта тарбия бера бошланган. 12—14 ёшдаги болалар катталар сафига кириб, ҳатто хизматга қабул қилинган. Аскарликка олинган.

Атрофдаги болалардан Алишер зехни ўткирроқ, зийракроқ эди. Шу боисдан, эътиборга сазовор ҳам эди. Туркий, арабий, форсий — уч тилда юзлаб сатр шеърни бир кун-ярим кунда ёдлаб кетаверарди. Ақл бовар қилмайди, лекин шу ёшда у катталар билан шеър бобида фикр алмашган).

Ушанда нишопурилик (Нишопурий) Шайх Фаридиддин Атторнинг қушлар (тайр) баҳонасида олам тўғрисидаги фикрлар ифодаланган «Мантиқут-тайр» китоби Алишерни айниқ-са қизиқтирган эди.

Алишердан роппа-роса уч аср муқаддам Нишопур қасабаларидан бири Кадаконда дунёга келган, обрўли аттор ва моҳир табиб Иброҳим Абубакрнинг ўғли — Муҳаммадни, Фаридиддин деб ҳам аташар эди. У асосан, отаси дорихонасида дори тайёрлаш ва табобат билан кун ўтказарди. Бироқ тиб ва доришуносликдан ташқари, фалсафа, ҳикмат, тарих, тафсир, калом, ҳадис, илми нужум билан шуғулланар, бу илмларни ҳам пухта эгаллаган, чуқур билар эди. Гоҳ Фарид, гоҳ Аттор деган тахаллус қўйиб, ҳар соҳада китоб ёзар эди. «Йлоҳийнома», «Асрорнома», «Мухторнома», «Мусибатнома», «Тазкират-ул авлиё» ва бошқа асарлари машҳур эди. «Қасида ва вазалиёт девони» ҳам тузган эди... Унинг «Мантиқут-тайр» китоби тақдир тақозоси, ёш Алишернинг қўлига тушган эди.

Бу дoston Алишерга шу қадар таъсир қилган эдики, у мактабда ҳам, уйда ҳам ўзини ҳаммадан четга тортиб («элдин узулди»), кимсасиз («хилват») бир ерларда яширинган-беркинган ҳолда, қўлидаги нақдина («ул китоб»)ни бағрига босиб, ўйчан пичирлаб (одатдаги сабоқдек бақриб эмас) ўқишга одатланган эди. Шу паллада унинг руҳи шунчалар хуррак эдики, ён-веридаги кишиларнинг ҳар кунги мулоқоти, суҳбати («жалқ расмий сўзлари»)дан «таъбига малол етар» эди. Барча учун эрка-бахтиёр Алишернинг феълда ноҳос рўй берган ўзгариш (ёввойилик ва ҳаёлпарастлик) аввал муаллим, сўнг буни сезган оила аъзоларини ташвишлантириб қўяди. Боланинг қайсарлиги эса қаттиқ қайғуга солади. Шу пайтда унинг онаси тирик эди. Ота, айниқса она («волидайн») болам ақдан озмасайди («Бўлмағайким даст бергай телбалик») деб кўрқади. Алишерга китобни («бу сўзни») манъ этади. Алишер дostonни дафтарга ҳам кўчириб олган эди, улар (ота-она) «ёшуруб дафтарни», «машғулот»ни тўхтатишга уринишади. Лекин асар («ул калом») Алишерга ёд бўлиб қолган. Бу — бир ишқ эди! Барибир, тақрорлайверади. «Андин ўзга сўз»га (китобга) «майли оз». Уни ҚУШ ТИЛИ номаълум бир Оламга Юзлаштирган эди!

* * *

Боғлардаги ажиб-турфа қушлар сайроғи унинг юрагига кўчган эди!

Бу не хониш?!

Бу қандай тараб?

Қушлар ноласи (нағма) кейинчалик (эҳтимолки, шуурсиз ҳолатда) куй, наво деган сўз, Навоий деган номга сабаб бўлган.

(Дарвоқе, ривоятда ҳам бу таъкидланади.

Алишер боғда шеър ўқиб юрганида, Булбул уни тинглаб:
— Сенинг овозинг қушларнинг тонгдаги НАВОСИГА ўхшар экан! — дебди. У шундан сўнг, шеърлари остига Навоий деб ёзиб қўядиган бўлибди.)

* * *

Бу не хониш?!
Бу қандай тараб?!
«Мантиқут-тайр»га эргашиб (бағишлаб) Алишер кейинчалик (улғайганида) «Лисонут-тайр» («Қуш тили») достонини ёзади.
Лекин унинг кўнглида бу асарни ёзиш нияти, ўша мурғак Болалик Пайти туғилган, дейиш мумкин.
Бу асарни у Ўша Пайтдан ёза бошлаган, дейиш ҳам мумкин.

* * *

Шеър «касали» Алишерга «йўрғақда теккан».
(«Она алласидан» деган сийқа гапни айтмаймиз).
Алишер қаноат ҳосил қилмай, доим ўпкаланганига қарамай, аслида унга қадар «туркий айтқон» кўп шоирлар, минг йиллик (камида беш юз йиллик) «туркий ашъор» бор эди!
(Адабиёт Алишер орзу қилган даражага кўтарилмагани бошқа масала!)
Шоирлар бир қавм, улар авлоддан-авлодга «ўтиб» туғиладилар, деган ақида учрайди.
Алишернинг насаби олдинроқ «туркий айтқон» қайсидир шоирга бориб тақалиши бир куни аниқланса, ажабланмаслик керак!

«Йўрғақда» деган сўз ҳам муболаға эмас. Алишер айни йўрғақда ётган кунларда, улар хонадонидан гоҳ-гоҳ шеър янграб эди. Унинг икки тоғаси («фақирга тоғойи эдилар») — онасининг акаларими ёки укаларими?! Акалари, деб тахмин қиламиз! — «туркий айтқон» шоирлар эди. Мир Саид — Кобулий, Мухаммад Али — Ғарибий тахаллуси билан газал ёзар эди. (Булар мусиқа, хаттотликда ҳам шуҳрат топган кишилар эди.)

Демак, Алишернинг аввалдан шеърый бир «майдон»да туғилгани шубҳасиз!
Аммо унинг юрагида илк дафъа Шеър Уйғониши «Мантиқут-тайр» («Қушлар ҳаётидаги мантиқ»)дан Бошланган!

(Тўғри, бу достонни ўқиб-ёдлашдан олдин ҳам у шеър ўқиган-ёдлаган. «Бу фақир... уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим...» Ҳиротда шоир ва файласуф сифатида танилиб, шу ерда Алишер туғилишидан ўн йилча бурун вафот этган, асли озарлик Амир Қосим Анворнинг бир назмини «ўрганган». Катталар — «азизлар» даврасида буни намойиш ҳам қилган!)
Шайх Атторнинг китоби туфайли, у илк дафъа Инсон Оламига эш Олам ва яна, ёнма-ён Бир Оламлар («ўн саккиз минг олам») борлигини ҳис этади.

Алишер Қушлар Ҳаётининг Маъносини англаб, рўп-рада ва «парда ортида» турган Барча Оламларга Назар Ташлагиси келади.

*Бўлмоқ имкон йўқ хасу хошок аро
пинҳон сабо...*

*(Хас-хашак орасида ғивирлаган шамолга
эътибор бермасликнинг шожиси йўқ...)*

Унинг наздида шундай Бир Ҳақиқат очилади.
Инсон — қуш!
(Ахир, азалдан у Ер билан Осмон орасида туради!)
Турли Оламларни кўриш, Бу Оламлар Ғалаёнида йўқолиб кетишдан сақланиш учун ҳам, Инсон Ердан баланд кўтарилиб, парвоз қилиши (Осмонда чарх уриши) керак!

Инсон — қуш!
У Юксақда Айланаётиб «кўрган»ларини куйлаши, Инсониятни ОЛАМЛАР ИЧИДАГИ боғланиш, улардан ҳар бирининг хатти-ҳаракатидан воқиф этиши керак!
Шунинг баробарида...

Шоир тили — ҚУШ ТИЛИ!
Бу Тилга тушунмай туриб, Инсоният ўзини Жар Ёқасига Боришдан қутқариши қийин!
(Алишер кейин, умри давомида Одамлар Бу Ҳақиқатни Англамаётганидан изтироб чекади).

Тандаги пайконлару
ашким ёрутмас уйниким,
Дуди оҳимдин қорармиш
собиту сайёра ҳам...

(Менинг танимда бўлган жароҳатлару
кўз ёшларим уйимни ёритолмайди,
Чунки оҳим тутунидан собит — Ер ҳам,
сайёралар ҳам қорайиб ётибди...)

* * *

Хўп.

*Сўз оташину
таъб хом...*

Боламга зиён тегмасин, деб ота-она азобланиши — бир томон. Иккинчи томон — Номаълум Олам (Оламлар) билан юзлашиб, у ҳайратланган ва даҳшатга тушган эди! Чиндан ақлдан озиши мумкин эди. Бу — оғир («юк»)! Ҳар ким кўтаролмайди. Муҳими...

Инсоннинг таъби (асаби) — хом (мўрт).

Сўз эса — ўт. Кучли. Хатарли.

Сўз билан ўйнашиб бўлмайди!

Инсон Сўзни топтаб, тупроққа қора олади.

Аммо Сўз Инсонни ўлдиради! Тириктиради!

Инсон — чумоли. «Оёқ остида» қолиб кетади!

Сўз эса — абадий!

Сўз (Калом) Осмондан тушган! У — Ернинг ўқи.

Ер — шу ўқ атрофида айланади...

Алишер «элдин узулиб», ёлғизликни исташи — Нима Бўлаётганини англашга уриниш эди, холос.

(Мен ҳам англашга уринмоқдаман).

У Сўз Топмоқчи эди...

* * *

Бу не хониш?!

Бу қандай тараб?!

* * *

«Ҳинд мулкида Қақнус деган бир тайр (қуш) бор. У ҳайбатли ва гўзал. Ҳар бир пари (пати) ўзга нақшу ранг била товланади. У ниҳоятда хушовоз. Тумшугидаги қатор тешиклардан бири-бирига ўхшамаган, ҳар хил (енгил ва маҳзун) овозлар чиқади. Унинг нидосини эшитган ҳайвонлардан қурт-қумурсқагача таъсирланиб (тарки қуш айлабон) қотиб қоладилар. Бу қушнинг жуфти бўлмас. Пайванди ҳам. Ҳеч тайр ўлмас анинг монанди ҳам... У бир умр хас-чўп йиғади (шуғли анинг йиғмоқ ўтун). Ниҳоят, умри поёнида мана шу ўтун хирмани устига қўниб, ҳар қачонгидан кўпроқ:

*Тортар эрмиш нағма
тайри хушнаво,
Бас, ҳазин оҳанг ила
дилкаш наво...*

Бу «алвидо» «нағмаси»ни эшитиб, дарахтзор (тўқай, ўрмонлар)даги тирик жон тутдек тўкила бошлайди (бу нолага чидаёлмай, жон таслим қилади). Баъзи бир ҳайвонлар бадар қочади. Баъзи бир жониворлар беркинишга уринади. Қақнус эса узоқ куйлайди. Сўнгра...

*тортиб
бир ажиб ўтлуқ наво,
Солур эрмиш ул улук хирманга
ўт...*

Унинг ўтли овозидан хирманга ўт кетади!

Ўтун хирмани гуруллаб ёниб, кул бўла бошлайди.

Хирман билан бирга унинг ўзи ҳам...

Бироқ

шу асно

кул уюми ичида

Бир Қақнус Палапони жонланади.

Палапон (Қақнусбача) уюмдан четга чиқади.

Устидаги кулни силтаниб-қоқиб ташлайди.

У ён-бу ён аланглаганча,

учиб,

азим бир дарахт шохига бориб қўнади

ва —

бир севинч, бир ҳасрат билан энди у ОЛАМга

НИДО тарата бошлайди...»

* * *

*ҚУШ ТИЛИДин шуълалар
зоҳир қилиб,
Ҳам ўзум, ҳам эл — КУЛ
ўлмоғин билиб...*

Алишер ўша, Болалик Пайти (тўрт-беш ёшида) ҳайратланиб ва даҳшатга тушиб, ёлғиз қолиб, ўйлаб-излаб ахирри

Топган Сўз — шу!

Ақл бовар қилмайди, лекин Ўша Пайтда Олам (Оламлар) унга кафтдагидек «кўринган» эди! Кейин, умри охиригача унинг эътиқоди ўзгармайди:

*Ўртагим Олам Элини.
Ўзни ҳам.
ҚУШ ТИЛИДин ўзга қилмай
СЎЗни ҳам...*

«Лисонут-тайр» («Қуш тили»)да (ҳикоятга кўра):

Аттор — Қақнус.

Алишер — «қулдан чиққан» Палапон.

(Бу ҳам барибир, Қақнус!)

Мени Алишернинг ўзига «берган» сифатлари қизиқтиради.

Дейлик, Булбул.

«Навойи»нинг ўзи — Булбул, демак.

Бу сифат эканлигини у ошкор айтади:

*Навойи-ё, неча Булбул киби
наво қилсанг...*

ҚУШ ТИЛИ (СЎЗ) баҳонасида Алишернинг Қақнусни эслаши табиий! Аммо бу ерда жумбоқ: рўпарамда «Занжирбанд шер» турибди.

Ажаб! Булар орасида қандайдир боғлиқлик борми?!

У — ҚУШми?!

Занжирбанд ШЕРми?!

Бу Икки Сифат — тасодифми ёки ўйлаб қилинган иш?!

Мактабда дастлабки сабоқлар давом этмоқда эди.

Орадан кўп ўтмай, рўй берган воқеа (иккинчи ҳолат) илк қарашда на ҳайратли, на даҳшатли; аксинча, шу қадар оддий эдики... муаррихлар Алишер тўғрисида ёзаётиб, бунга у нега аҳамият берганига ажабланишади!

Қисқаси:

«тахминан олти ёшимда бўлғай эрдим...»

Яна, бундай:

«Шоҳрух — темурийларнинг шуҳратли ва олижаноб бир шаҳзодаси эди.

У отаси (Темур)га тегишли (Сурия билан Арабистондан бошқа) барча ерларни ўз қўл остига олганидан кейин, Мовароуннаҳр тахтини тўнгич ўғли Улуғбекка топширади.

Улуғбек отаси каби аҳил киши бўлиш баробарида, илм-фан (маърифат-маданият)га улуғвор майл кўрсатишда ундан ҳам ўзди.

Шоҳрух вафот этгач, хийла муддат очиқ-соф турган мамлакат осмонини қора ва қуюқ булултар чулғади...»

Мана, шу ҳаммаёқ исён алангаси ичида қолган кунларда тўп-тўп кишилар Хуросондан (Ҳиротдан) Ироққа қочиб боришар эди. Булар орасида, отаси (волиди) билан Алишер ҳам бор эди.

(Қарвонни бошлаганлардан ҳеч ким албатта, ўзи қочиб, кексалар, хотин-халаж, бола-бақрани нотинч шаҳарда қолдирмаган! Кўпроқ улар учун Ҳиротни тарк этишган эди.

Алишердан ташқари, Дарвеш Али ҳам биргамиди?!

Эҳтимол.

Лекин уларнинг онаси — волида бирга бўлмаган. Шу даврда у вафот этганми?! Ҳар ҳолда, ота уни қолдириб, бола етаклагани кишини ўйлантиради. Агар у бирга бўлса, бу сезилар эди. Алишер ҳам «фақирнинг волиди» деб фақат отаси ҳақида сўзламас эди.

Ироққа бораётиб, йўл устида қарвон Тафтга кўнади («ярим кеча етиб тушдилар»). Одамлар қарвонсаройдан жой олганми ёки яланглиқда чодир қурганми?! Номатлум. «Тонг отқанда» қандай бўлмасин, яқин ерда эски бир хонақоҳ кўринади. Болалар (тифл, атфол) тек туролмай, шу томон чоғиб кетишади. Хонақоҳ айвонида ўйнай бошлашади.

Зийрак Алишер айвон кунжида ниҳоятда кексайиб қолган бир киши сулачада ўтирганга эътибор беради. Қария афтидан, бу болалар киму нима қилиб юришганига қизиқиб, уларни ёнига чақиради.

Алишер биринчи бўлиб югуради. Одоб билан салом беради. «Ҳар неким сўрдилар, жавоб айтгим. Табассум қилиб, таҳсин қилдилар». Шундан сўнг, улар орасида бундай суҳбат ўтади:

— Мактабга борубмисен?

— Борубмен.

— Не ерғача ўқубсен?

— «Таборақ» сурасигача.

— Бу жамоат атфолдин биз тилағонда, сен келиб, бизнинг била ошно бўлдунг. Сенинг учун фотиҳа ўқули...

Қария қўл очиб, Алишерни дуо қилади.

Шу паллада (ҳамул замон) болаларни излабми, чақирганими «фақирнинг волиди ва ул хайл улуғлари» келишади. Қарияни кўриб, улар беҳад хурсанд бўлишади. Дарҳол (совғасалом келтириб, дастурхон ёзганча, бирга чой ичиб) «хизматида анвои ниёзмандликлар» қилишади. Ана шунда (даврада) катталардан Алишер Бу Қария Буюк Муаррих Мавлоно Яздий (Шарафиддин Али Яздий) эканлигини билиб олади.

Аслида, рўй берган воқеа шу!

Буни — Алишернинг ҳаётидаги ажойиб кишилар билан кўплаб учрашувлардан бири, дейиш мумкин.

Кейинчалик унинг хотирасида Лутфий билан, Жомий билан, Сайид Ҳасан Ардашер билан, Пахлавон Муҳаммад билан, қанча азиз инсонлар билан бир эмас, қатор мулоқотлар, суҳбатлар чуқур из қолдирган. Алишер булардан ҳар бирини энтикиб, гоҳ ифтихор, гоҳ миннатдорлик туйғуси, гоҳ самимий инсоний қарздорлик ҳисси билан эслайди. Қанча жўмард, комил, кўнгли ойнадек пок инсон Алишерни қуршаган; ҳаётда унга йўл кўрсатган,

сабоқ берган, оғир пайтда қўллаган, хасталаниб-йиқилиб қолганида Паҳлавон Муҳаммад сингари унинг ёнида турган, муолажа қилган, «шафқат ва ёрлик ва тариқи муҳаббат ва ғамхорлик бажо» келтирган. Алишер билан бундай беғараз-беминнат одамлар орасида шундай дўстлик бор: уларнинг муносабати «ҳеч навъ махфий сири ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин ёшурун бўлмай».

Шунга қарамай, Қария-Яздий билан Болалиқдаги Тасодиф Учрашув ўзига хос, унинг учун муҳим эди.

* * *

Ижодкор — ҳис этганини тасвирлайсан!
Дунёда яшаб, бутун ҳис этганини эмас.
Банда бутун ҳис этганини тасвирлаёлмайди.
Барибир, ярим ашула. Кемтик жойи қолади!

Мукаммаллик Оллоҳга хос!
Дунёда мукаммал тасвир бўлиши қийин.

(Заҳриддин Бобур Алишер ижодига қизиқиб, унинг шеърятини «кўп ва хўп» дегач, қайсидир ёзмалари ҳақида, назаримда, мукаммаллик етмайди, дебди. Даҳо инсон ижодида ҳам шундай бўлар экан!)

Баъзан ҳис сўниши — совиш мумкин.

Баъзан эса «бир нарсалар» ортиқча ҳам туюлади.

Тасвир билан тасаввур ҳар ҳолда фарқ қилади.

(Алишернинг айрим асарлари чала қолган, айрим ниятлари ҳатто амалга ошмаган экан.

Нега?! Дарахтдаги мева ҳам бир вақтда ва бир хилда пишмайди. Бунинг устига, тасаввур тасвирга айланишга улгурмаган!)

Ижодкор турли сабабларга кўра «тутатмаган» манзарани кўриш, ҳиснинг «расмини топиш»га уриниш — кейинги авлодларнинг иши! Муаллиф буни уларга қолдиради.

Хўп.

Ғап тасодиф — қисқа учрашув устида боради!

Яздий билан «ошно» бўлганини Алишер умри охиригача унутмайди. Ўзини Қария тўғрисида сўз айтишга бурчли сезади.

Бу оддий учрашувни нега у қадрлаб, бундай кўкси илиб юрган?!

Унинг ҚУШ ТИЛИга «ўргана бошлаган» даврдаги ёввойилиги, хаёлпарастлиги маълум эътиқодга келгунича давом этган, холос. Алишер асосан, одамлар билан тез тил топишиб, улар суҳбатини олишга мойил эди. Умри давомида — доим фаол бўлгани кўзга ташланади.

Биз тасаввур қиламиз:

у Яздийни олдиндан эшитган. Билган.

Хонақоҳ айвомида Алишерга катталар (балки, воляди) Қарияни таништиргандан кейин, у «шуур ҳосил бўлди, ангаким, не киши эркондур» дейиши, мана шу «не киши» улар орасидаги Бутун Муносабатни кўрсатади.

«Таборақ» сурасигача ўзлаштирган олти ёшли Алишер Қариядан дуо олганига бир суюнган бўлса, энди бу — Яздий (Тирик Тарих) эканлигидан икки суюнади. То шу пайтгача (эҳтимолки) у Бундай Машҳур Буюк Одамни кўрмаган эди!

Алишер катталар олдида ўзини осойишта тутади. (Шу ўринда айтиш керак. Баъзи асарлар бор, у болаликда бижиллаб ҳар нарсани гапиради. «Доно»лик қилади! Аслида, босиқ-ўйчан туриш унга хос. Кўп тинглаб, кам сўйлайди. Ажабки, бир умр ўз эхтиросини у фақат қоғозга ишонган! Чексиз ҳаяжон, кучли эхтирос эгаси бўла туриб, атрофдагиларга буни одатда, ошқор қилмаган!) Болалар билан қайтиб ўйинга шўниб, дарҳол учрашувни гўёки унутади. Бироқ ўйин давомида ҳам, Тафтдан Ироқ сари йўлга тушгандан сўнг ҳам, Яздий унинг хаёлидан кетмайди. Карвон шу кунлар дуч келган саргардонликдан каттароқ бир ташвиш уни домига тортган эди.

Қисмат гирдибоди, дунёнинг бевафолигию инсон умрининг бебақони! Кекса Яздий киефасида Алишер шу маънони ўқиган эди.

Шайх Ҳожи Яздийнинг ўғли Шарафиддин Али боболари юрти Язд шаҳри яқинида, Тафтда туғилиб, анча йил Шерозда, кейин Ҳиротда яшаган, умри оёқлаб қолганида айланиб яна «қиндик қони тўкилган ер» Тафтага келиб қолган эди. Бу ерда эски хонақоҳни эгаллаган, «шоғирлари ва муридлари бор эрди».

Шарафиддин Алининг болалиги Амир Темур ҳали ҳаёт бўлган, ҳукм сурган даврда ўтади. У бир кунги ўз номи Темур номи билан боғланишини, Соҳибқирон туфайли ўзи ҳам абадий касб этганини билмайди! Диний ва дунёвий илмларни ўрганади. Жумладан, тарихга қизиқади. Ёши йигирмага етиб-етмай, мадрасада мударрис даражасига кўтарилиб, уламо-лар сафига қиради. Ниҳоят, ўттиз ёшида балки, бахт, балки, шон-шухрат излаб Тафтдан чиқиб кетади.

Шу пайтда Шоҳрух Мирзонинг ўғли Иброҳим Султон Форс ўлкаси ҳукмдори эди. У Амир Темур наслидан бошқа биров ўйламаган олижаноб-хайрли ишга жазм этади. Бобоси хизматида юрган, бот-бот кўришган кишилар барчаси дунёдан ўтиб кетмай, бор маълумотлар йўқолмай, авлодлар учун қоладиган бир китоб ёзилишини орзу қилади. Ушанда Темурнинг ўлганига ўн беш йилча бўлган, чиндан кўп кишилар дунёни тарк этиб, кўп нарсалар унутила бошланган эди! Иброҳим Султон фақат фармон бериб, фақат котиблар, мунашиарни ҳар томонга югуртириб қолмай, шахсан туркий ва форсий ҳужжатлар, хотиралар, наср ва назмда бағишловлар билан танишиб боради. Бирон ноаниқлик кўринса, узоқ жойларга одам юбориб, текширтиришга ҳам эринмайди. Бутун ишни ўзи назорат қилади! Шундан сўнг, у Шерозга келиб саройда хизмат қилаётган Шарафиддин Алига «тўпланган гаплар» билан танишиш ва китоб ёзишни топширади.

Иброҳим Султон бу ишни Шарафиддин Али Яздийга ишонгани бежиз эмасди. Шарафиддин энди Шероз уламолари орасида ажралиб турган, «донийшманда ва соҳиб-камол киши

эрди». У ҳақда: «Ўз замони салотини — шоҳлари қошида мукаррам эди» деган баҳо ҳам асосан, Иброҳим Султон даврига тегишли. Бошқа шоҳ ёки шаҳзода Яздийга ортиқча иззат-икром кўрсатмаган. (Қисқа умр кўрган Иброҳим Султон акаси Мирзо Улуғбек сингари маърифатли, одил, кутюнчак инсон эди. Яздийнинг энг бахтли кунлари унинг шоҳлик даврида кечади. Яздий илҳомланиб-руҳланиб, жиддий иш билан шуғулланади. Иброҳим Султон вафот этган йилнинг ўзидаёқ Яздийнинг Шероздан кетгани ҳам, унинг бу шоҳ билан муносабатни қанчалик қадрлаганидан далолат беради!)

У қўлидаги дафтарлар, varaқларни тартибга солишдан тортиб тўрт йилча вақт ичида «Зафарнома» деб қадим ривоятлардан бошланган, лекин биринчи навбатда Амир Темур ҳаётига бағишланган китоб ёзади. Темур давридан сўзлаб, унинг шажараси ҳақида ҳикоя қилиб, Соҳибқироннинг олдинги ўтган шоҳлардан фарқи, давлат арбоби ва саркарда сифатидаги устуңлигини тасвирлайди.

«Зафарнома» Шарафиддин Али Яздийни баёнсиз юксакликка кўтаради. Уни бутун Шарққа (кейинчалик Фарбга ҳам) танитади. (Асар ўша даврда шу қадар тилга тушганки, Мавлоно Лутғий Қаҳрамонлик қиссаси, деймизми, жангнома услубидами, уни шеърйи шаклда ифодалаган эди.) Шарафиддин Алини кўп муаррихлар устода ўрнида кўриб, уни энди «энг фазилатли киши», «қалами хуснихат битгунчи жаҳон хуш таъбларининг нозик сўзлиси», «оқиллик буржининг порлоқ юлдузи» деб атайдилар. (Фарбда олимлардан Шарафиддинни камситиб, «ривоят ва ҳикоятни аралаштирган», «ширинкалом», ҳаттоки «маддох» деб атаганлар ҳам учрайди. Лекин бу Шарқ ҳаёти, маданияти ва одобини билмаслик нишонасидир.)

* * *

Дунёда доим бўлмаса-да, учраб турадиган даҳшатли бир ҳол бор: ота билан боланинг душманлиги!

Бу — дунёқараш устида юзага келиши мумкин.

Яна:

*Тахт устуга,
мулк устуга,
аёл устуга!*

Бир кунлар Абдуллатиф («ўтар дунё маслаҳати учун») отаси Улуғбекни хизматкори Аббосга ўлдиртиради. Аммо, кўп ўтмай («салтанат Шеруяга вафо қилгонча анго қилди»), падаркуш Абдуллатифнинг боши кесилади. Улуғбек қурган мадраса дарвозаси пештоқига осиб қўйилади.

Тахт устида кураш — бир томон. Қутилмаган хасталиклар, оёқ остидан чиққан фалокатлар, саргардонлик, ҳаммадан ўтиб тушадигани бир-бирини тушунмаслик ва кўролмаслик... гап фақат Абдуллатифда эмас, ўшанда шоҳлар ва шаҳзодаларни «гангитиб» ташлаган қисматми, шароит... улардан ҳар бири ўзича бахтсиз, ҳаёти фоже эди!

Амир Темур вафот этганида, унинг кўп ўғиллари (Мироншоҳ ҳам, Умаршайх ҳам...) дунёдан ўтишган эди. Шоҳруҳ Мирзонинг ҳам ўзидан олдин навқирон ўғиллари (Иброҳим Султон, Султон Муҳаммад Жўғи) кўз юмишади... Тўнғич ўғил Улуғбек мамлакат тахтини эгаллаши керак (у қонуний ворис) эди (шунда балки, бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда «бузувлик» даври бошланиши, халқнинг хонавайрон бўлишидан қутулиш мумкин, анча йил осойишта яшаш мумкин эди; Улуғбек доно ва одил, «Шарқнинг юксак фикрли ҳукмдори» эди), лекин катта-кичик шоҳлару шаҳзодалар (Алоуддавла, Абусайид, Абдуллатиф) тахтага ёпирилиб, ёпишадилар. Улуғбекнинг йўлини тўсадилар. У бир гал Ҳиротни қўлга киритади ҳам! Бироқ (укаси Абулқосим Бобур ҳамроҳлигида) сафарга чиққанида, ташқи душману ички душманлар Ҳирот билан бирга, Самарқандга ҳам бостириб кириб, мамлакатни талон-тарож қиладилар! Унинг душманлари орасида пушти камаридан дунёга келган Абдуллатиф ҳам бор эди...

Бу воқеалар сал кейин рўй беради!

Биз ҳикоя қилаётган кунларга дахли йўқ.

Яздийга дахли йўқ.

Ҳозир гап бошқа.

Ота билан боланинг душманлигига сабаб нима эди?!

Биринчи, дунёқараш.

Барча темурийлар сингари ўзини маърифатга яқин тутса-да, Абдуллатиф олим Улуғбекнинг даражасини билагани шубҳасиз. Уни отасининг даражаси эмас, ўзининг манфаати қизиқтиради. У ёнидаги ақсар шоҳлару шаҳзодалардек «тиш-тирноқди» бўлиб туғилган.

Хўп.

Сабаб — тахтми?!

Албатта.

Улуғбек Абдуллатифдан кўпроқ унинг укаси Абдулазизга ишонар, суянарди. Тахт ўзига тегмаслиги мумкинлигидан безовталиқ уни «савдойи мизож ва васвасий таъб ва девонасор киши»га айланттирган эди.

Мулкми?!

Мулк ҳам.

Абдуллатиф ўз мулки деб ҳисоблаган (Ихтиёриддин саройидан топилган) хазиналарни Улуғбек мусодара қилдирган эди. Абдуллатиф буни кечирмайди.

Аёлми?!

Эҳтимол.

Абдуллатиф ёқтирган бир қиз (вақти келиб, Гули саройга тушгандек) Улуғбекнинг ҳарамига «адашиб» кирмаганмикин?! (Ёки, Абдуллатифнинг савдойи хаёлида шундай манзара гоҳ-гоҳ жонланган бўлса-чи?!)

Ҳаётда одамлар шаҳодат бера олган ҳолатдан шаҳодат беролмайдиган ҳолат кўп!

(Мана, энди мақсадга яқинлашаймиз.)

Улар (ота-бола) бир-бирига аввалдан-охир душманлик қилиб яшаганми? Йўқ.

Улуғбек учун Абдуллатиф — фарзанд эди!

Бир гал Абдуллатиф асир тушган ва ўлдирилиши аниқ бўлган пайтда Улуғбек югуриб-елиб, ўзига бундан зиён етса-да, сулҳ тузиб, уни асирлик ва ўлимдан қутқаради. Шу боисдан, Абдуллатиф тўғрисида кейинчалик «отасининг улкан муҳаббатига куфрони неъмат қилди», дейишади.

Абдуллатиф учун Улуғбек — ота эди!

Бир гал Шоҳрух Мирзонинг невараларидан бири (Муҳаммад) унга қарши жангга қиради. Енгилади. Шаҳзодага тегишли кишилар орасида... Шарафиддин Али Яздий ҳам асир тушади. Шоҳрух Мирзо Яздийни (отаси ҳақида китоб ёзган Буюк Муаррихни) ўлимга ҳукм қилади. Шу пайт Абдуллатиф бобоси ёнида бўлади. У Шоҳрух Мирзодан бош эгиб, Шарафиддин Али Яздийнинг қонини тилайди. Ушанга ўз яқинларига, Бу Одамни Самарқандга, Отамнинг Олдига юбораман, Отам Бу Одамнинг қадрига етади, дейди. Шундай қилади ҳам! Фақат... шоҳлару шаҳзодаларнинг ўзаро жанглари, низолари, ўйинларидан чарчаган кекса Яздий ҳатто Улуғбекнинг ҳам олдига боргиси келмай, йўлга тушгандан кейин, Тафтга қараб кетади.

* * *

Яздий ҳаётига тегишли бу воқеалар ярим-ёрти бўлса-да, Алишернинг қулоғига чалинган. Тафтда ҳам, Тафтдан чиқиб кетаётиб ҳам эслайди.

У хонақоҳ айвонида учраган Яздийнинг юз-кўзида Амир Темур ва ўзининг Мавқе Эгаллаган Боболари қиёфасини кўргандек бўлади. Буюк Салтанат емирилиб бораётганини ва энди илож йўқ! — емирилиши муқаррар эканлигини ҳис этади (башорат қилади).

Қисмат бу тасодиф учрашувни буюрганидан ҳам мурод:

унга илк дафъа —

Мамлакатнинг Бахти, Осойишталиги

ўзига Боғлиқ Бўлиб тузолади!

Бахт ва Осойишталик —

унинг умри УЛЧОВИДА

қисқа, имкон-қадар бўлиши кераклигини ҳам —

у илк дафъа

БАШОРАТ ҚИЛАДИ!

* * *

Чўлнинг қоқ ўртасида идиш тўла сув нима қилиб турибди?! — тушуниш қийин эди.

Бунинг устига, сув — тиниқ, тоза, тотли эди.

Карвон (сарсон-саргардон кишилар) Машҳад, Шероз, Ироқда, яна Шерозда бир неча йил (тахминан уч йил) тургандан кейин, қайтиб Ҳиротга йўл олган. Хуросон нисбатан тинчигандек эди. Ҳамма ўз Ватани, уйига талпиниб, пароканда халқ Язд чўли орқали кун ва тун илдам босар эди.

Алишер энди «йигитча» (саккиз-тўққиз ёшда) эканлигидан (сўнги ҳолат!), бировга ортиқча қарамай-эргашмай, ўзи от «ўйнатиб» боради. Тунда одамлар, беҳад толиқишганидан кўзлари қисилиб, бир мудраб-мункиб, бир уйғониб, гўёки туш дарёсида юзадилар. Алишерни ҳам рафлат-уйқу босади. Катталар уни «муҳофаза қилиб боришни унутиб» қўйишган; тизгини қўлдан чиқиб кетган от, ўзини эркин сезиб, ўт чимдибми-чалиб, аста-аста карвондан четлана бошлайди. Бу етмагандек, Алишер уйқу зўридан эгардан ерга сирғалиб тушганини пайқамайди; яланг ерда тош қотиб ухлаб қолаверади.

(Агар онаси — волидаси бирга бўлса, бундай воқеа эҳтимолки, рўй бермасди! Ота бепарво қараши мумкин. Лекин она боласи қаердаю қайси аҳволда эканлигини «унут»майди. Айниқса, нотинч пайтда боласини она жилла курса «кўнгли билан назорат» қилиб туради! Муаррихлар: «Отаси ва биродарлари манзилга кўниб, у кишининг йўқлигини билишди» деб ёзишлари ҳам менинг гумонимда асос борлигини кўрсатади.)

У ахирги уйғониб, офтоб ёйилгани, ўзининг «куруқ» ерда чўзилиб ётганини кўради. Қандай воқеа рўй берганини сезади. Атрофга аланглаб, от яқин ўртада ўтлаб юрганига кўзи тушади. Бироз суюнади! Уни биёбонда «ташлаб кетмаган» отнинг ёнига бориб, ёлларини силайди. Эгарни маҳкамлашга уринади. Ниҳоят, бўйи етмаганидан қийналиб-амаллаб, отга миғиб олади. Мана, энди ўзининг йўл билмаслиги ва ёлғиз қолиб кетгани унинг «ёдига тушади».

Йўл излаб, ҳар ёнга от суради. Аммо йўл топилмайди. Саҳро боласи эмас, шаҳар боласи бўлганидан, бепоён чўл (саҳро)да ўзини нотавон, ночор ҳис этиб, юрагига чўккан ёлғизлик дам сайин — нимадан эканлиги номаълум кўрқувга айлана бошлайди.

Офтоб шиддат билан кўк пештоқига чирмашади. Дашт-биёбон гуруллаб ёнади! Ҳаммаёқ оқиш-сарғиш тусга кирган. Тўрт томон маъносиз от чоптириб, кўп ўтмай, у ҳам кузги саҳро сингари қуйиб-ҳолсизлана бошлайди. Қорни оч. Бундан ҳам ёмони, ёлғизлик ва кўрқувга ташналик «келиб қўшилади».

Шундан кейин, тез орада нега бу бепоёнликда тўрт ёққа от чоптираётганига ажабланиб-тушунмаётгандек кайфият уйғонади. Бора-бора ёлғизлик ташвиши ҳам, энди аниқ саҳродаги йиртқичлар, қашқирлару қузғунларга ем бўлиш мумкинлигидан безовталиқ (қўрқув) ҳам чекина бошлайди. Фақат ташналик азоби қолади! Унинг жисми-жони бир қултум сув тилайди. Сўнг «неки бўлса, бўлғай».

Кутилмаганда олис нуқтада —

нимадир қора кўринади.

Бу — бирон хароба гумбазими, сипоҳими, даштдаги қуриган ёлғиз дарахтми?! Алишер

барибир, шу томон от солади. Бораверади. Бораверади! Яқинлашганида, донг қотади. Катта-кон ёғоч идишда сув!

У одан сакраб тушиб, ютоқиб ичади. Отини ҳам сугоради. Қизик жойи, идишни хозиргина кимдир бу ерга келтириб қўйганга ўхшайди! Сув муздек. Тиниқ. Тоза. Тотли.

Бир дам бурун ҳушидан кетиб йиқилиб қолса, бас. Бунга қаноат ҳосил қилган, ҳаётдан умидини узган эди! Сув билан бирга, унинг томирига қайтиб ҳаёт киради.

Шу куни Алишер, Оллоҳнинг суйган бандаси эканман, энди яшайман, деб ўйлайди. Рўй берган ҳолат унга буюк бир мужда бўлиб туюлади.

Илк дафъа ЯШАШ НАҚАДАР ГАШТЛИ эканлигини ҳис этади.

ҲАЁТГА чексиз МУҲАББАТ беҳосдан кўксини тўлдириб юборади...

*(Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники севмак ондин ортиқ бўлмас —
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз.)*

* * *

Биёбон қаърида «пайдо бўлган» ёғоч идишдаги сув кейин, бир умр унинг, хотирасида қолади! (Умуман, карвон Язд шахридан чиққанидан буён йўлда сув учрамаган эди!) У йиллар давомида, яна неча бора сарсон-саргардонлик кўриб, —

*оғир машаққатларга гучор,
уринган-абгор,
парча нонга зор,
бир кимсалар уйида,
қоронғи ҳужраларга бемор
бўлганда, ҳар гал
ўша ЁҒОЧ ИДИШни эслайди!
Оллоҳга шукрона келтиради.*

Фараҳли дамлар етиб, кўркам қаср-саройларда —

*унинг шаънига мадҳиялар тўқилган,
барча таъзим қилиб-буқилган,
қумуш қосалар, олтин қадаҳларга
май тўлиб-тўқилган,
бу дабдабалардан ўзича бироз сиқилганда ҳам,
ҳар гал у —
ўша ЁҒОЧ ИДИШни эслайди!
Оллоҳга шукрона келтиради.*

* * *

Ўшанда, биёбонда эса, Алишер қийналиб-амаллаб яна отта минади.

Бу гал офтоб йўналишига қараб йўл қидиради.

Ҳаш-паш демай, йўлни топади.

Кетаётиб, хаёлга ботади.

Беихтиёр, қанча одамлар бир қултум сув тополмай ҳайвонларга ем бўлишгани, суяклари (сўнгалари) Шу Биёбонда қолиб кетганини ўйлайди.

Лекин не-не карвонлар Бу Биёбонларда судралмаган!

Уларга (у каби баъзи инсонларга) Оллоҳ КЕРАК ПАЙТда сув ҳам етказганки, улар ЎЗ МАНЗИЛЛАРИга етиб олишган!

Унинг кўз олдидан умидли карвонлар ўтиб, келиб чиқиши аслида фуқаро — Буюк Боболари хаёлида жонланишади.

У Замонлар Бўйи Биёбонларда Судралган Карвонлар (Эл. Улус. Халқ) тўғрисида ўйлаб, шу куни илк дафъа, инсониятнинг бутун ҳаёт йўли, қисматини муайян Бир Шақда тасаввур қилади:

*Ёлғизлик.
Безовталик (кўркув).
Ташналик.*

Шу куни, Алишер: «Агар халққа озгина нафънинг тегса, билки, ўзингга бу нафъ кўпрак бўлиб қайтади!», яна: «Одам Халқ билан бирга, Инсон бўла олади!» деган БУЮК ЭЪТИ-ҚОДНИ ўзи учун кашф этади.

(Кейинчалик у шеърларида ўқувчига мурожаат қилиб, ўзини қадам-бақадам Халққа ЯҚИН ТУТГАНИ кўринади.

Аввал:

эй соқий.

Кейин:

эй дўстлар.

Кейин:

эй рафиқ.

Ниҳоят:

эй азизим...)

* * *

Алишер энди тўғри йўлдан бораётган эди.
Бир маҳал уни излаб юрган мулозимга рўпара келади.
Улар бирга карвон қўнган манзилга етиб борадилар. (Яна, муаррихлар: «Ота ва биродарлари олдига» деб ёзишади.)
Алишер бўлган воқеани қисқача ҳикоя қилади.
Аммо энг яқин кишилар ҳам...

* * *

(ОЛДИНГИ ҲОЛАТЛАРдаги каби БУ ҲОЛАТда, болаликда)
у қандай ДАҲШАТ ва ҲАЙРАТ туйганини
сезмай қолаверадилар!
(Даҳшат ва Ҳайрат кейин, доим унинг вужудда бир-бири билан курашиб яшайди.
Шундай пайтлар бўладики, у тушқунликка тушиб, алланечук қўрқув босиб, уйи-жойидан, шаҳардан, умуман ҳаётдан қаёқларгадир бош олиб кетгиси, қочгиси келади... Бир гал шундай пайда Ҳусайн уни қаттиқ тергаб, насиҳат қилгани маълум!
Лекин Даҳшат қутуриб, у таслим бўла бошлаганида, бехосдан Ҳайрат туғилади. Янги тўлқиндек кўтарилиб, Даҳшатни суриб ташлайди. Енгади... Эзилган-толган унинг вужудини Голиб Ҳайрат эғаллайди! У Эҳтирос КУЧИдан энди —
ўзи-ўзига
сигмайди.
Шерми?! Қақнусми?! Бўлиб, —
халққа
ва ҳар бир
инсонга
ўзини
фидо қилгиси
келади...)

* * *

Йигитчанинг исми кам учрайдиган — Бокир эди.
Унинг машинаси бор эди.
У машинани бироз бепарво ва бироз кибр билан ҳайдар эди.
Бу воқеага ўттиз йилдан ошди.
Биз бир маҳаланинг болалари эдик.
Уйдан чиқиб, кўчада кетаётганимда баъзан Бокир машинаси билан келиб қоларди.
Машинага таклиф қиларди. Бораётган жойимга (яқинми, узоқми барибир) олиб бориб қўярди.
У шундай олижаноб эди. Ҳаётни нозик тушунарди, ақлли эди. Ҳикмат, десангиз ҳикмат, латифа, десангиз латифа — суҳбати ширин эди.
Мен у билан сўзлашишни ёқтирардим. Яшириб ўтирмайман, менга (ўз машинам бўлмаганидан) гоҳ-гоҳ унинг машинасида юриш ҳам ёқарди. Бироқ бу машинага минишга қўрқардим.
Бокир машинани шамолга айлантириб юборарди. Бир неча марта баъзан дарахт, баъзан деворга олиб бориб урганини эшитганман. Бундай воқеа камида ҳар уч-тўрт ойда бир бўлиб турарди. Бошқа машиналар билан «туртишиб» Бокир жарима тўлаган, буздан куйган пайтлар ҳам бор. Лекин Худонинг берган феъли экан-да!
Дунёда бирон ҳайдовчи ёнида ўтирган кишининг гап ўргатиши, йўл кўрсатишини ёқтирмайди. Бу — тўғри ҳам эмас. Ҳайдовчини чалғитиш мумкин! Айниқса, шахсий машинада «доно»лик қилишни одоб ҳам кўтармайди. Мен бунинг билган ҳолда, оғайнимнинг машинасида кетаётиб, вақти-вақти билан:
— Секинроқ! Эҳтиёт! — дердим.
Гоҳо халқнинг гапини келтирардим:
— Тез борган жойга аста-секин ҳам етиб борса бўлади!
Гоҳо эса беозор ҳазиллашардим:
— Шошган қиз эрга ёлчимас!
Мен «тек ўтирмаганим» Бокирнинг ғашига текканини сезардим. Шунга қарамай, ўзимни мен ҳам «тўхтатолмас» эдим...
Кейин, Бокир маҳалладан кўчди.
Мен ҳам бошқа ёққа кетдим.
Ўттиз йилдан кўпроқ вақт ичида биз қайтиб бирон марта учрашганимиз йўқ. Тақдир бизни йўлиқтирмади!
У тинч юрганмикан?
Худонинг ўзи бало-қазолардан асраган бўлсин...
Мен бу воқеани нега эсладим?!
Беш-ўн кун тушунмай юриб, ахийри «кўзим очилди».
Алишерни тасвирлашни кўп йил орзу қилганим рост! Сўнги йиллар изланиб-азобланаётганим ҳам рост! Аммо барибир...
Бокир машинасини ҳайдагандек ҳолатда эканман!
Ахир, Навоий қиёфасини шошиб
чишиб бўладими?!

Тўртинчи дафтар

Бир Валийнинг уйига тасодифан қўнган меҳмон:

— Сиз кимдانسиз? — деб сўрабди.

Валий дарҳол саволга тушуниб:

— Ишқ аҳлидан! — деган экан.

Минг йилларки, эътиқодда учраган Катта Бўлиниш:

Зухд аҳли бор. Ишқ аҳли бор.

*Аҳли зуҳд учра
Навой топмади
мақсадга йўл...*

Алишернинг мақсад йўли бошқа. У:

*Мени ишқдин
манъ этар
соғга шайх, —*

деганида ўзининг Ишқ Аҳлидан эканлигини айтмоқчи бўлади.

Зухд аҳли (зоҳидлар) янгича тушунчада айтсак, эътиқодда расмиятга кўпроқ риоя қилишади. Улар учун дин баъзан шаклга айланади: ҳамма бир ўлчов, бир қолида яшашини исташади. Ўзни (жисми) ҳаётдаги «чанг-ғубор»лардан «тоза» тутишни улар руҳни камол топтириш, деб тушунишади. (Алишер аксинча «Май мени қилди риёи порсоликдин халос!» дегани шундан.)

Ишқ аҳли (ошиқлар) у дунё баҳонасида бу дунёдан юз бурган (порсолик), аслида ҳукмронликни қўлга киритишга уринган (риё) зуҳд аҳлининг қайсар-беғоқат, баъзан ҳатто шафқатсиз хатти-ҳаракатлари (тарихда бу доим бўлган; буюк бир инсонларни дорга осилар, терисини шилишлар, гулҳанда ёқишлар; ҳар хил ғалаён ва исёнлар)дан норозилик сезишади. Эътиқодни ҳимоя қилиш ниқоби остида Одамга, Одамийликка қарши курашишни (жаҳолатни), жиноят деб билишади. Ошиқлар учун эътиқод — Ишқ; Биринчи ўрида — Ишқ туради! Улар Шахс эркинлиги, ҳаётсеварлик тарафдори. Уларга Оллоҳнинг Ўзидан бўлак нарса керак эмас! Мана, шу Оллоҳнинг ўзига ЯҚИНЛИКни улар Руҳнинг Камолотга етгани, деб тушунишади. (Навойи шу боисдан, ҳаттоки: «Зухд сенга бермади масжида файз!» дейди).

Умуман, Биргина дин! — Икки Дунёқараш асосида ҳам ОЛЛОҲНИНГ БУЮКЛИГИГА ИҚРОР (ОЛЛОҲУ АКБАР) этади. Шунинг баробарида, булар орасидаги қаршилик (курраш) ҳеч қачон тўхтамаган. Бир замон айниқса, маданият-маърифатга айрича эътибор берилган Амир Темур, унинг фарзандлари даврида бу алоҳида аҳамият касб этган бўлса керакки, Алишер учун (ҳаёт ва ижодда) Дунёқараш ниҳоятда муҳим! У танлаган устодлару топган дўстлар барчаси — ИШҚ АҲЛИдан! Ҳофиз, дейсизми? Анворми? Унинг пири Жомийми? У суйанган Лутфийми?! Алишер баъзи бир зотлар ҳақида: «Валий киши эрди!» дейди. «Дарवेशифат эрди!» деганида ҳам, Ишқ Аҳлидан эканлигини кўзда тутади. Яна, Баҳоуддин Нақшбандга назм ва насрда мурожаатлар Ишқ Аҳли фалсафаси билан борлиқ.

Қатъият, кескинлик — Алишерга хос. У зоҳидга ҳурни бериб, ўзига жононани, жаннатни бериб, ўзига майхонани «олади». Бундан ҳам даҳшатлиси:

*Манъ айласа борча аҳли ислом қадаҳ —
Кофирмен, агар қилмасам ошом қадаҳ...*

Бу — наузамбиллоҳ! — Алишер тоат-ибодатдан қўл ювиб, куфрга йўл тутган, қадаҳ кўтариб, бадмастлик қилган, дегани эмас. («Жаҳондин нотамом ўтмак — ҳаммомдин нопок чиқмоқ!» Алишер буни тушунади.) У киноя билан сўзлайди. «Аҳли ислом» деганда, зуҳд аҳлининг катта бир тўда эканлигини кўзда тутади. Уларнинг ҳаётни улуғлашга, инсоннинг эркин ва бахтиёр бўлишига қарши эканлиги унинг рашига тегиб, баланд «парда»да жавоб қайтаради. (Бу ЗОҲИДЛАРнинг у билан муносабатини кескинлаштирган.) Яна. Бу — Ишқ Аҳлида бўлган Оллоҳга ЯҚИНЛИҚдан туғилган ЭРКАЛИҚдир! (Буни инobatта олмай, Навойини тушуниш мумкин эмас!) Қолаверса, қадаҳ, май — ичмоқ мазмунидан кўпроқ Ишқ рамзидир! Зухд олами билан ҳар қандай баҳсда Ишқ Аҳли фалсафаси акс этади!

* * *

Шарқни билмаган киши, шеърятда бор сир-синоатнинг тагига етолмайди. Масалан, шеърда ўзини ЧЕКҚАН ИЗТИРОБдан ҳам кўпроқ ИЗТИРОБ ЧЕКАЁТГАНдек қилиб кўрсатиш! Ёки, ўзи жафокаш бўлиб, ёрнинг бўйнига вафосизлик «ёрлигини осииш» («Топмадим гулчехралардин шаммае бўйи вафо»)! «Менинг қаршимда Мажнун ҳеч ким, Фарҳод гапиришга ҳам арзимади!» қабилдаги лoфми, муболаға. (Фарҳод «қазмади мендек бало тоғини».) Ҳаётда бундай бўлиши шарт эмас!

«Бoғ, гул, булбул» сўзлари сингари ҳар қадамда «май» сўзи келади.

«Майхона (дайр)».

Кўпинча дайр тавоф қилинганидан, уни ибодатхона, деб ҳам тушуниш мумкин.

Дайр пири — бу ернинг мутасаддиси!

Алишер ёзади:

...РАВГО қилди шайх!

Кейин:

*Тавба...
қилмадим шайх олига, —
ким, бу ишга
гайр пирининг ризосин кўрмадим!*

У — сезган бўлсангиз, Ишқ Аҳли Пешвосини айтяпти.
Лекин унинг учун:
Дайр пири ким?!

*Румийми?!
Куброми?!
Ғижувонийми?!*

Қандай бўлмасин, Алишер ОШИҚЛАР сафига бекордан кирмаган...

* * *

Дунёқараш — ўқиб, тоқчага ташлаб қўядиган китоб эмас.
У — ҳаёт тарзи. Тириклик тарзи.
Кўпроқ шакл қолипи ва унга солинган лой!
Зухд оламига ўнаб, балки юзлаб марта қарши чиққан, исён кўтарган, —
ОШИҚЛИК (риндлик) билан ЗОҲИДЛИК (мутаассиблик)нинг чегарасини ажратгандан
кейин, —
Алишер негадир азоблана бошлайди.
Иккиланаётгандек бўлади:

*Масжидқа неча — аҳли риёдек етайин,
Ё ринг киби — азимати гайр етайин;
Мақсуд топилса, яхши, йўқса, нетайин,
Бошимни олиб қай сори эмди кетайин?!*

Бу нима, у Зухд Аҳли билан Ишқ Аҳли орасида паришонланиб турган пайтлар ҳам
борми? «Қай сори кетиш»ни билмай?

У аввалига ОШИҚЛИКнинг ўзи мақсад, деб ўйлайди. ОШИҚЛАРнинг ЗОҲИДЛАРдан
энг катта фарқи, ҳаётни Ақл билан бирга, асосан Кўнгул Билан қабул қилишади! Кейин,
қараса, бунинг (Ишқнинг) ўзи мақсад (мақсуд) бўлолмайди... Уни дунёга келиб-кетишнинг
маъноси қизиқтиради! Биёбонларда Карвонлар Судралишидан мақсуд қаерда? «Гўзал бир
намойишда Яратилган Инсон» (оят) бутун куч-қудрат, ақл-заковати билан қаёққа шошиб-
телбаланиб бораётир?! Унинг номуқаммаллиги, бемаъни туриш-турмуши, кибр-ҳавоси,
очкўзлиги, худбинлиги, бир-бирига хиёнати, қабиҳликларидан мақсуд қани?! Ёвузлик-
осийлиги аён ҳолатда бадбахтигию ҳеч бир гуноҳсиз ҳолда, ёрқин бир лаҳзалардан
ташқари, муттасил ҳимоясизлиги, бахтсизлиги — булардан мақсуд қани?! Ўзини совуқ
тошларга урмоқдан мақсуд?! Умуман:

*Ўн саккиз минг олам
ихтирошъдин мақсуд?!*

Шу пайтда Алишер дунёда шунчаки БИР ОДАМ сингари яшашни истаб қолади! Баъзан
(ўзининг доим аниқ режали эканлигига зид) шундай хаёлга ҳам боради:

*Не соғ ўлайки, чу борғумдур,
ўлмайин маълум —
Бу корхонанинг
анжоми бирла оғози...*

Унга «соғ ўлиш» (хушёр юриш)дан «мастлуқ» афзал туюла бошлайди. У гоҳ — сўз,
рамзий ҳол эмас, — амалда майга юзланади («Тут кўёшдек жомни...»)

Дунёни, машаққатли, кимсасиз (балки, маъносиз) ўз ҳаётини бироз унутиб, ўзи-ўзини
овуттиси, базм қургиси келади:

*Дўстлуғ айлаб,
тутунг гаҳ-гаҳ лабо-лаб жомким, —
Қасди жон қилмиш менга
гарди хумор...*

Лекин «май» унга фақат шеърда ёқиши мумкин!

Бунинг устига, саройдаги «мажлис»лар ҳам, одатда «бизнинг бировга зиёнимиз йўқ,
ширин суҳбатлашамиз» деган тор улфатлар давраси ҳам кўпинча тинч ўтмайди:

*Май ичса,
тез ўлур — эл,
соғда гар —
ёвош кўринур...*

Толиқиб, у эзила бошлайди.
Баъзан ўзи-ўзидан хижолат ҳам чекади:

*Кеча
бадмаст ўлғонимдин,
инфиолим бордур,
Майни эмди
оғзима олмас
хаёлим бордур...*

Худди шу пайтда у гоҳ дунёдан, одамлардан буткул кўнгли совиганини сезади. Унга ўз ҳаёти олдингидан ҳам кўпроқ машаққатли, кимсасиз (маъносиз) туюлади. Дунёни тарк этишга шай кайфият турилади. Кеча-кундуз яланг бўйра устида ўтириб, қаттиқ тоат-ибодатга берилади. Оллоҳга МУНОЖОТ — илтижолар қилади:

«Илоҳи, вафлат уйқусидамен, бедор қил. Ва жаҳолат мастлиғидамен, ҳушёр қил.

Илоҳи, ул бедорлиғни огоҳликка еткур. Ва бу ҳушёрлиғни беиштибоҳликка улантур.

Илоҳи, агар афъолимға боқсам, уёт ўлдурур. Ва Сенинг карамингни соринсам, умид танимға жон келтурур.

Илоҳи, тупроқдин эл кўзиға тийралик етар. Ва Қуёш ашға била Олам Аҳли кўзун равшан этар.

Илоҳи, тақдир қилғонингни қилурға не ихтиёр. Қилмасмен, демакка кимнинг ҳадди бор?!»

Ниҳоят, Алишер:

*Ўн саккиз минг олам
ихтироивъдин мақсуғ*

ўз мақсуди билан боғлиқ (вобаста) эканлигини ҳис этади!

*Ишқ Аҳлиға ҳаром —
уйқу...*

У яна ўзини болаликдан бошланган азобли ўқиш-ўрганишга ундайди.

Араб адабиётидан юнон фалсафаси (Афлотун, Арасту)ни ўрганади.

Ҳисоб ва мусиқа баҳонасида Фисоғурс (Пифагор)га кўзи тушади.

Искандар ҳаёти билан танишади.

Форс шеъриятини мукамал ўзлаштиради.

Бир Ҳинд, бир Чин, бир Арман томон нигоҳ ташлайди!

БУТУН ДУНЁНИ кўра бошлайди!

ОЛЛОҲ ДУНЁНИ ЯШАШ учун ЯРАТГАН...

ОШИҚЛИК (Ишқнинг ўзи) шакл, холос.

Унга ҲАЙРАТ мазмун бағишлайди!

Ҳайратдан Огоҳлик юзага келади.

Огоҳлик Мақсадга, мақсад Шиддатга айланади...

* * *

Уйга жияним (опамнинг ўғли) Холид келган эди. Бировдан озор чекканми, негадир тубанлик билан камолот ҳақида менга ярим соат «маъруза ўқиди».

*Кеч тунлар уйғотиб баъзан уйқудан,
Менга бир ҳикматни эслатар юрак:
Биз тубан бўлганда, ҳаёт ҳам тубан,
Биз юксак бўлганда,
ҳаёт ҳам юксак...*

Холид кетгандан кейин, беихтиёр ўйланиб қолдим.

Тасаввур қилинадики, Буюк Инсон ҳаёти гўёки қироатхонага қарсақлар билан кириб, у ердан қарсақлар остида чиқиб кетишга ўхшайди.

Яна, тасаввур қилинадики, Буюк Инсон ҳаёти ялтираб ётган силиқ йўл. Унинг усти ҳам ялтир-юлтур. Йўлда ҳеч кимга парво қилмай, кеккайиб кетяпти.

Ҳолбуки...

Буюк Инсонни ўз даврида ҳамма Буюк Инсон, деявермайди!

Ҳолбуки...

Ана, Ҳусайннинг ифлос бир ошпази! Бурнини этагига артиб, сабзи тўғрайдиган. Алишерни кўчада учратиб, саройда бутун сизни гийбат қилишди, дейди. Озор етказади.

Ёки, ипирисқи бир сартарош! Шоҳнинг соқолини кузаб келяпман, сизнинг соқолингизни тагидан олиб ташлашим ҳам мумкин, деб тегишади.

Кейин-чи?!!

Кейин ҳам, турли даврда унга муносабат турлича бўлаверади!

Ана, Янги Тарих...

Шундай бир давр учрайди:

*Шоҳ — душман.
Вазир — душман.
Бек — душман.*

Бой — гушман.
Мулла — гушман.
Табиб — гушман.

Фақат Ишчи билан Деҳқон қолади.

(Ўроқ ва Болға!)

Алишерни Ишчига ҳам, Деҳқонга ҳам боғлаёлмайсан.

Хўп. У Дўстми ёки Душманн?

Кулгили. Лекин бир кунлар шу тарзда масала кўндаланг қўйилган!

Навойи номини тилга олиш манъ этилган.

(Чол-кампириллар унинг китобларини яширин бағирларига босишган. Менга ўхшаш невараларига баъзан «дадиллик» қилиб, ўқиб ҳам беришган.)

Пайти келиб, ахийри (зиёлилар курашиб) Алишерга «у барибир, Халкни ўйлаган. Ишчи билан Деҳқонга хайрихоҳ!» деган «оқлов» топилган. Навойи ҳаёти ҳақида ярим-ёрти (бутун ҳақиқат эмас!) гапириш, унинг ёзганларини ярим-ёрти (тўла ҳолда эмас) босишга «руҳсат» берилган.

Бизнинг авлодимиз Навойини яхши билмайди.

(Қозонда овқат бўлмаса, қопқоқни очишнинг маъноси йўқ!)

Зулм натижасида, унинг бирон китоби хатосиз, тўғри босилмаган.

(Ўроқ ва Болға!)

(Ўриб Ташлаш ва Бошга Тушириш учун!)

«Оқлов»дан кейин, баъзи бир олимлар ортиқча ҳаяжонланиб ҳам кетган! Улар Алишерга бўйинбоғ тақиб, чўнтагига «дафтарча» солиб қўйишларига оз қолган! Унинг Зуҳд Аҳли билан баҳсидан даҳриёна уйинлар излашган! У Жомийга эргашиб, Авлиё Мақомотиға яқинлашганидан беҳабар бўлишганми?! Бу ҳақда ўйлашмаганми?!

(Мана, энди давр ўзгарганида, тескариси. Уша олимлар маънога етиб-етмай, унинг ҳар бир сатридан Илоҳият «топишябди». Буни «исбот»лашга уринишябди! Бу ишнинг ўзи ширкка айланишини уларга биров айтса-чи!)

Йиллар давомида баъзан бундай муносабатни ҳам кузатганман:

«Навойи зодагон! Халқдан узоқ...»

(Тилинг кесилсин! Неча аср муқаддам халқим, деб жони ачиган ОДАМга тош отасанми?!)

У бир куни эл ичидан сенга ўхшаганлар ҳам «чиқиш»ини билиб:

*Мен жаҳондин кечдим-у,
кечмас менинг жонимдин эл... —*

дегандир-да! Ойнага қара, у ўшандаёқ сенинг башарангни кўрсатган:

*Тонимаслар бир-бирин
ёққан мазилат гардигин...)*

«Навойи мураккаб! Тушунмиш қийин...»

(Ўл-а! У бир куни сенинг саводсиз ва эринчоқ бўлишингни ўйлабмиди?! Тушунмасанг, ўқи. Ўрган! Сенинг бурун жийиришингни эса, у олдиндан «кўрган»:

*Ҳар замон гушманларим
озурдагур...)*

Қисқаси,

Алишер (Буюк Инсон) вақтида

ўзига нисбатан МУНОСАБАТга

айрича эътибор берган.

(Хусайннинг ўзгарувчан муносабати шундан, баъзан унга малол келган!)

Бу олифталикдан эмас. Ўз даражаси, ҳурматини билгандан!

(Унинг руҳи ҳозир ҳам Бизнинг Муносабатимизни кузатади!)

У, дунёда яшаб, энг ёмон кўргани — ЖАҲОЛАТ.

Зероки, ЖОҲИЛ:

*Нур — эл кўзидин англаса,
ўз кўзида кам...
Эл кўзини ҳам ўйвай-у,
ўз кўзини ҳам...*

* * *

Ҳаётда

Алишер

кўпроқ суянган тариқат:

*Қалб — севиш учун.
Қўл — иш учун...*

Қалб — севмай турмас. Севмай туролмас!

Боғ, гул, булбул, май, булут ва офтоб, илиқ ва совуқ шамоллар, эзгин ёмғирлар — Ёр борлигидан, бор. Бўлмаса, буларнинг кераги йўқ! Ёр теграсида булар — бир манзара! Алишер Ёрга мурожаат қилиш баҳонасида, манзарани чизади.

Унинг деярли барча асарлари Ёр ҳақида!
Ишқ ҳақида!
Ҳофиз айтмоқчи:

*Бошда ишқ осон туюлди,
сўнгра пайго бўлди мушкуллар...*

Алишер асарларини, айниқса ғазалларини (ана, «Ҳазоин-ул маоний» — «Маънолар хазинаси») қайта-қайта ўқийман.

Ғазалларда Қайси Ёр тасвирланган?!

Оҳанг, руҳ ҳар хил...

энг аввало, у Оллоҳни улуғлайди.

(Илоҳият ҳақидаги гапда бироз жон бор. Оллоҳни севиш Ишқ Аҳли ижодида мартаба саналади. Сўзга рамзий бир маънолар берилади.)

*Ёр аксин майда кўр, деб
жомдин чиқди садо...*

*(Ёр — Оллоҳ,
Жом — олам.
Май — ҳаёт.)*

Шоҳни Ёр тимсолида кўриб, ундан «ўпкаланиб» ёзган ғазаллар ҳам йўқ эмас:

*Кимса кўнглин, кимсадин устаб вафо, олгурмасун,
Ким, менга худ етмади ул кўнглум олғондан вафо...*

(Шундан кейин, гап ким ҳақда эканлигини очик ҳам айтади:

*Эй Навоий, гар вафосиз чиқди ул Султон Ҳусайн,
Топдунг элдинким, тиларсен эмди султондин, вафо...)*

Баъзан Халқни — Ёр, деб ундан шикоятланган сатрлар ҳам кўринади. Тахминан:

*Ҳар киши ёр олида гер, чинни ҳам, ёлғонни ҳам,
Ваҳхи, ул бовар қилур воқеъни ҳам, бўҳтонни ҳам...*

(Сал кейинроқ «гап эгасини» топади:

Эй кўнгул, давр аҳлига йўқ ваъдау паймон...)

Баъзан эса чиройли одам, умуман чирой баҳонасида меҳр билан ишқ орасидаги ҳолат:

Мен қари қулгурман, ул мирзо йигит... —

дегандек.

Алишер Биринчи Муҳаббати — Гулини эслаб ҳам, нималардир ёзади:

*Ёшрунён эмиш қаро булутға моҳим,
Гардунни совурмоққа эрур дилхоҳим;
Кирмиш қора-тупроққа қуёшдек шоҳим,
Нечун қора қилмасун фалакни оҳим?!*

Демак, «Ёр кўйида» унинг ёзганлари, асосан:

*Оллоҳга,
Шоҳга,
Халққа,
Чиройли одамга,
Гулига
бағишланган.*

(Шу холосми?!

Озгина сабр!

Гап ҳали тутагани йўқ.)

У ўз ҳаётида аввалдан ЁЛФИЗЛИК туйган.

(Болаликда китобга берилиб, ота-онасидан бироз «узоқ»лашади; кейин, саҳрода Ёлғиз қолади.)

(Онаси ва отасидан айрилиб, ёшлиқда Гулини ҳам йўқотгач, Ёлғизликка умуман қисмат, деб қарай бошлайди.)

Алишер укаларидан ёлчиган, дейиш қийин.

(Катта дарахт яқинидаги ниҳоллар заиф, сўлғин ўсади!

Бўлмаса, Улуғбекнинг ўғли ахир, мулкпараст, шуҳратпараст, сотқин ва қотил чиқарми-ди?! Бу — даҳшатли бир қонуниятми...)

Алишернинг ўзи ҳам укаларига ортиқча меҳрми, эътиборми кўрсатолмаган!

Улардан бири (Дарвеш Али) — қизиққон, бадгумон, бардошсиз.

Бошқаси (Амир Ҳайдар) — бир ишни один қилиб қўйиб, кейин у ҳақда ўйлайдиган, бировлар гапига тез кирадиган, сал девонаваш.

Лекин улар (Абдуллатиф эмас!) барибир, Алишерни яхши кўришади. Алишер билан фахрланишади! Керак бўлса (Алишерга озор етганини билишса ёки уларга шундай туюлса), ҳатто Ҳусайндан уни ҳимоя қилгилари келади. Уларнинг акаси ҳақида ўйлаб, баъзан ҳар ёққа от суришлари — Алишер ҳаётидаги жуда таъсирли ҳолат!

Шунга қарамай, у ўзини ЁЛҒИЗ сезади.

Яна ЗИДДИЯТ!

Алишер бирон пайт одамлардан ажралиб яшамаган. Шунинг баробарида, унинг умри ЁЛҒИЗЛИКда ўтади.

У бир умр муҳаббатни куйлайди. Шу билан бирга, унинг ҳаёти асосини ҲИЖРОН (айрилиқ) ташкил этади.

Бу ҳолатни ўзи ҳам билганки, КИМГАДИР бағишлаб ёзган ғазалда:

*Мен агар маҳрум эдим, —
маҳрам ҳам эрмас эрди ул;
Кўнглум ар озурда эрди, —
лек миннатгор эди...*

ЁЛҒИЗЛИК — ФАҚАТ Гулига тегишли бўлмаганидек, ҲИЖРОНни ҳам фақат Гулига борлиқ, деёлмаймиз. Алишер учун ҲИЖРОН аввалдан келган ЁЛҒИЗЛИКнинг давомидир:

*Эй Навоий, чун рафиқа топмадим. Бу ғуссадин
Ўзни бекасиз балосига гирифторм истадим...*

Қандай бўлмасин, кўзга ташланадиган манзара:

ғусса ва ҳижрон!
Ҳижрон ва ғусса!

*Ҳажрдин асру ҳазинмен...
Телбарармен ғуссадин...
Мен ютмоғон хунобу ҳижрон қолдимун...*

У Ҳижрон Азоби ва Ёлғизлик (ғусса)ни енгиб, бор иқтидори, бор имконини ЁЗИШ (ижод) йўлига тикади:

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

«Шукру сано УЛ ҚОДИРғаким, чун адам осойишгоҳидин вужуд оройиши огоҳлариға жилва берди; инсонни сойир махлауқотдин нутқ шарафи била мумтоз қилди...

бу хоксори паришонрўзгор...

ишқим ошуби туғёнида ҳар суубатким юзланур эрди, чун бир ҳамдард-рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммае изҳор қилғаймен. Бирор байт бирла ул ҳол мазмуни назм қилиб, кўнглумни холи қилур эрдим! Ва жунуним шиддати валаёнида ҳар ошубким, олдимға келур эрди, чун ҳамзабон-мушфиқим йўқ эрдиким, махфий ўтумни ошкоро эткаймен. Бирор матаъ била ул маънони адо қилиб, қаттиғ ҳолимни шарҳ этар эрдим...»

Энди бундай (ЗИДДИЯТ)!

Бир томондан, у

Ҳижрондан азобланиб,

Ёлғизликдан оғриниб,

булар ўз насиби эканлигидан зорланиб юради.

(Асарларида «ҳоли қаттиғ» эканлигини яширмай ёзади!)

Иккинчи томондан, ўзига

«ҳамдард-рафиқ», «ҳамзабон-мушфиқ» топишни

қандайдир

хаёлига ҳам келтирмайди.

Аксинча:

*Эй Навоий, эр эсанг,
дунё арусин қил талоқ;
Бир йўле бўлма забун
бу золи-маккор оллида...*

*(Яъни, йигит бўлсанг, «дунё арусин» —
Аёл қиёфасидаги Дунёни талоқ қилгин;
унинг макрига учмагин...)*

Бундан тушқунлик (тарки дунёчилик) излаш жоиз эмас.

Гап Аёл устида боряпти!

Кўнглида яшаган ЁЛҒИЗЛИК ва ёнида «бир маҳрам» бўлмаганини айтмаганда, Алишер каби АРБОБни ҳаётда ЁЛҒИЗ қолган, дейиш қийин. Унинг умри ДАВРАЛАРда ўтади! Бу давралардан айримларида Дунё Муаммолари ҳал этилса, айримларида ширин суҳбатлар, шеърхонликлар, мусиқа тинглашлар... баҳслар ва ҳаттоки баъзан қалтис ҳазиллар!

Ўша давраларда (тарихда) Алишер билан кўпроқ баҳслашган, унга аёвсиз тегишиб-ҳазиллашган киши — Камолитдин Али бўлиши керак...

* * *

Навоий билан Бу Одамнинг муносабатини гоҳо душманлик деб билишган! Гоҳида икки ижодкор орасидаги рашкка, гоҳида ғайрликка йўйишган. Аслида, ҳаммаси оддий...

Муҳаммад Сабзнинг ўғли Камолиддин Али Ҳиротда туғилган. Ёшлиқдан ҳаттотлик, тарих, мусиқа ва назмда арзирли бир ишлар қила бошлаган. («Бағоят қобилияти бор»). У аввалига Ҳолий тахаллусида шеърлар ёзган. Отаси меъмор бўлгани учундир, кейинчалик Бинойий деган тахаллусни олган.

Қисмати фоже инсонлардан.

Одамлар билан унчалик чиқишолмаган. («Эл таъну ташниидин Ҳирийда туролмай, Ироққа борди... кўп ғурбат ва шикастликлар тортиди; умид уқим, нафсиға ҳам шикаст ва тавозеъ етмиш бўлғай».)

Ҳиротта бир неча бора келиб, туролмай кетади («фақр тарийқин ихтиёр қилди»). Самарқандда Заҳириддин Бобур, сўнг Муҳаммад Шайбонийхон дарборида хизмат қилади. Шайбоний лашкари билан яна Ҳиротта келади. Аммо шоҳ Исмоил Сафавий (сафавийлар) Ҳиротни эгаллаши арафасида Амударёдан кечиб, Қаршига боради. Нажми Соний бошчилигидаги Сафавий лашкари Мовароуннаҳрнинг анча ерларини босиб олиб, талаб, халқни қатлиом қилганида, кўпчилик орасида у ҳам шаҳид бўлади. (Бу воқеалар жилла кейин рўй беради.)

Ҳиротда турган йиллари, Бинойий маълум муддат Жомий ва Навоий даврасига қиради. Лекин («пири ва муршиди йўқ эрди») бу даврада узоқ юролмайди. «Бино яратиш»дан кўпроқ ўзига «бино кўйиш» хислатими, катталар билан эрқаланиб-тенг муомалага киришаверганими, Алишернинг рашига теккан кўринади! Бинойий аслини олганда, Алишердан 12 ёш кичик эди. Буни ўйлаб ўтирмай, у бемалол ҳазиллашади. Алишер ҳам кескин жавоб қайтаради. Ана, Алишернинг уйида бир давра. Ҳовлида итни кўриб...

Бинойий:

— Бу ўйнинг итлари ҳам наво қилади, — деса;

Навоий:

— Кичиклигидан боқиб парвариш қилганмиз. Энди бинойий бўлиб қолди, — дейди.

Инсоф юзасидан, Алишер ўзи Бинойийга биринчи бўлиб тегишган пайтлар ҳам учрайди. Бир куни даврада ўтириб, у:

— Ҳиротда оёғингни чўзсанг, шоирнинг кетига тегади, — дейди.

Бинойий кулади:

— Йиғсанг ҳам...

* * *

ЁЛҒИЗЛИКдан ички бир норозилик ва Бунга Зид ЁЛҒИЗЛИК истаги! — Алишернинг ҳолати барибир, кишини эсанкиратади! Эҳтимол, шу боисдан, унинг шахсий ҳаёти ўз даврида ҳаммани қизиқтирган. (У нега уйланмаган, ҳозир ҳам одамларни қизиқтиради.)

Бир разалда Алишер: «Айлачанг бекаслиғимни таън...» дейди. Сал ошириб айтилган! Унга ўз даврида ҳеч ким «бекаслиғи» (ёлғизлиғи)ни таъна қилмаган.

*Қизиқиш бор.
Таъна йўқ!*

Бу — биров ундан қисиниб, ботинмагани ёки гапиришни эп кўрмаганидан эмас. Инсон сифатида мабодо бир қусур (ожизлик) сезилса, «ўйиб оладиган»лар топиларди. Мен айтмоқчиман, Бинойийнинг ўзи уни «еб ташлар» эди!

* * *

Унинг ҳолатини Ҳусайн «поқдоманлик ва риёзат сабаб» деб тушунтирган бўлади.

Шоҳнинг суюкли хотини Хадича ого бегимни бу гап қаноатлантирмайди. Ривоят бўйича, Давлатбахт деган канизакни Хадича «имтиҳон учун» бир оқшом Алишернинг уйига киритиб юборади. Улар туни бўйи суҳбатлашишади.

Бу ривоят вақтида қанчалик батафсил ёзилган бўлмасин, «кемтик» жойлари кўринади. (Алишер Ҳусайн ва Хадичадан ақллироқ, айтиш мумкинки, «муғамбирроқ». Адашмасам, қайси бир дафтарда олдин ҳам ёзгандим, у ўз ҳаётини атрофдагилар кўзидан «пардалаган», яширган! Ҳозиргача унинг ҳаёти виж-ғиж сир-жумбоқ эканлиги ҳам балки, шундан!) Алишер билан Давлатбахт бир-бирига нисбатан аввалдан яқинлик сезган. Бўлмаса, Алишер уйида канизакнинг қолишига изн бермасди. Давлатбахт ҳам Хадичанинг «шумлиғи»га қараб, «шарт»ни бажаравермасди. Уша давр шароити (итоат, қулик ва чўрилиқ)ни минг инобатга олганда ҳам, Кўнгул Ҳукми муҳим! Менимча, шундай.

Бошқа бир ривоят:

«Боғ сайлига чикувчи қизлар Алишерни сўзлатишга (Алишер билан гаплашишга) ишқи-боз (муштоқ) эканлар. Шоир ён бермай, уларни ўзига йўлатмай юрар экан. Улар ҳазиллашиб, аксар унинг давотими, дафтарими, патқаламими?! — ўғирлаб, яшириб қўйишар экан...»

Нима қилганда ҳам, Алишернинг олдида АЁЛЛАР «уймалашишгани» аниқ!

Алишер келишган йигит. Чиройли! Юзи нузли. Кўзлари чақнаган. Порлаган! Хушқомат. Одими тез. Ҳаракати эпчил! Унинг ўзини туттиш одоби айниқса мафтун этади.

Алишернинг ўзи ҳам АЁЛ ОЛАМИни яхши билгани шубҳасиз!

Ана, биргина тасвир:

*Ё Раб, бу не гулдирким,
бошига чечак санчар;
гаҳ эгри қўяр бўрқин,
гаҳ белга этак санчар...*

Унинг ёзганларида кўпинча Йигитлик Шаъни ҳақида ҳам сўз боради:

*Йигитлигинг ҳаққи...
Йигитлик бирла ошиқ шевалик
ўз ихтиёримга...*

Умуман:
У Кучли Инсон.
Ҳар жиҳатдан КУЧЛИ.
Жисман!

Давлат ишида юриб, ҳар қадамда халқнинг ҳожатини чиқариб, яна тун-кун ўзи учун меҳнат қилиш қобилиятига — уни билганлар доим ажабланишган.

Руҳан!

Аниқ мақсад билан, ўйланган, ўлчовли тартибда яшаган бундай чинакам маънода — иродали шахслар дунёда кам топилади.

Эҳтироси шу қадар шиддатлики! —

... ўтлуғ гамимдин ваҳм қил.

Қисқаси, у ўз ҳаётини (дунё «кўрки»га маҳлиё бўлишдан сақланибми, нафсини тийибми?!) онгли равишда ЁЛФИЗЛИК ва ҲИЖРОН «илкида» ўтказди! (Шу боисдандир, баъзан: «Бу умр бирла юруб, ўлмаган менинг жоним!» — деб ўйлайди.)

Шунинг баробарида, унинг «Ёр кўйида» ёзган (Оллоҳга, Шоҳга, Халққа, Чиройли одамга, Гулига бағишланган асарларидан ташқари) яна Икки ТУР ғазаллари кўзга ташланадики, Булар ва буларнинг ЭГАСИни ҳар ҳолда эслаш керак.

* * *

Булардан биринчиси...

*Бор эди ул ҳамки, бир чоғ, бирга ёри — бор эди,
Кулли ар ёр ўлмаса, филжумла бори — ёр эди.*

Филжумла бори — ёр!

Буни — кўнгул майллари, деймизми, ўткинчи эпкинларми?!

*Илтимосим булдурурким, борча элдин ёшурун —
Қилғасен, мускин Навоий дардин изҳор, эй кўнгул.*

Албатта, борча элдин ёшурун!

Алишернинг КИМЛАРгадир шунчаки кўнгли кетганми?!

У КИМЛАРнидир шунчаки ёқтирганми?!

*Ошиқ ўлдум, билмадим, ёр ўзгаларга ёр эмиш,
Оллоҳ-Оллоҳ! Ишқ аро мундоқ балолар бор эмиш.*

«Ёр ўзгаларга ёр» бўлиши шарт эмас! Бу — ғазалда, Рақиб (ишққа моне куч ҳам) борлигини кўрсатиш учун келади. Лекин Алишер ошиқ бўлгани рост!

*Дам-бадам жоми тараб — ғайр ила ул моҳ чекиб,
Мен йироқдин боқибон, қон ютибу оҳ чекиб...*

Аксар йироқдин боқибон, албатта!

Муносабат баъзан оддий, фақат ҳавас билан тутаган бўлиши мумкин:

Лабларингим, ҳайф эрур тенг тутмоқ они қанд ила...

Ёки:

*Кўзунги, кўфр ила юз динга солди вайронлиғ,
Худой учун, тий они! Йўқмудир мусулмонлиғ?!*

Баъзан (қайсидир Ёр билан, афтидан) муносабат анча яқинлашиб қолган:

Ваҳки, чамандин яна эсди шамол ўзгача...

Ёки:

Оразингни боғ аро чун кўрди, ҳайрон бўлди гул...

Ким биландир муносабат беихтиёр чуқурлашган ҳам кўринади:

*Эй Навоий, хўбларни — кўрма осонлиғ билан,
Ким, бировким, солди кўз — узмак кўнгул душвор эмиш...*

Ва албатта:

Бўсае қилмас мурувват, асру қаттиғур лабинг...

Воқеанинг якуни:

*Лабларингдин гарчи қон ютмоқ дамо-дамдур манго,
Гар даме — жоми висолинг йиқса, не дамдур манго...*

Бу муносабатларнинг ҳар гал, умри қисқа кечган!

Аввал:

Мубтало бўлдим санго...

Кейин:

Не балолоғ кун эдиким, ошно бўлдум санго...

Ниҳоят:

*Ошнолиғ тарк этиб,
чун ёр этар бегоналиқ...*

Гулига ёшлиқдаги Чексиз Муҳаббатдан кейин, бу муносабатлар (филжумла бори — Ёр!) бироз «мавҳумми, хира» чизилган расмни эслатади. Тасодиф санамлар билан «ошнолиғ» (табиийки) Катта Бир Муҳаббат эмас, Алишернинг юрагидаги Муҳаббат эҳтиёжидан «сачраган» учқунлардир! Аммо Алишер Буюк Шоир эканлигидан, шу «учқунлар»ни ҳам Катта Бир Муҳаббатта «айлантиради».

* * *

Унинг Гули билан муносабати ёшликка хос, содда эди.
У Гулини умри сўнгигача барибир, эслайди. Муҳаббати ҳам юрагида сақланади!
Бироқ Буюк Шоир етуклик даврида Бошқа, Номаялум Гўзални севмаслиги, Катта Бир Муҳаббатни ҳис этмаслиги мумкин эмас...
уни куйламаслиги мумкин эмас эди.
Яъни:

*Гар наво топса Навоий
лабларингни зикрдин...*

* * *

Демак, иккинчиси...
НОМАЪЛУМ ГЎЗАЛ!

* * *

*БИР ПАРИ-ПАЙКАР ғами ошуфтаҳол этмиш мени,
ЭЛГА АҲВОЛИМ демақдин гунгу лол этмиш мени...*

*ЁР КЎЙИ ичраким, туфроғ ула тенг бўлмишам,
ИШҚ ҒАВҒОСИ бу янлиғ поймол этмиш ғани...*

Яъни:

УЛ ПАРИ савдосу...

Ва:

МАЖНУН мисол этмиш мени...

Алишернинг ҳаётига Номаялум Гўзал қачон, қандай кириб келган?! — айтиш қийин.
Бир нарса аён:
Алишер УНИ шундай севади, бу «савдо»га шундай берилиб кетадики... одатта хилоф, бу гал ўз ҳолатини ортиқча яширмайди:

*Ишқ махфий қолмас охир...
Мен ҳам аввал кўп ёшурдим...*

(Замондошлари ҳам, биз ҳам ВОҚЕАни билмаганимиз бефарқликданми?! Гўликданми?!)

Бир пайт Гулига бағишлаб ёзганларида бўлганидек, унинг ғазалларида яна ранглар тиниқлашади! Шарқ шеъриятида бор шартларни бузмаган ҳолда, уларга энди гуркираб ҲАЁТ киради. Эҳтирос «даражаси» юксалади!

(Шу ўринда айтаман. Номаялум Гўзал бўлмаса, фақат ғазаллар эмас, Алишер «Хамса»-ни ёзганида ҳам Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширинлар ишқини «тўлиб» чизолмас эди! Унга ҳатто Гули ҳам «ёрдам» беролмас эди!)

Қисқаси, ойдин-равшан БИР МАНЗАРА...

У нега Номаълум Гўзалга эътибор берганини билмас эди!
Лекин ўзича бундай хаёлга боргани аниқ:

...юзун очса!

Ўз устидан кулиб қўйгани ҳам аниқ:

*Қуруқ шох, ўйлаким,
зоҳир қилур гуллар,
бахор ўлғач...*

Хўп.

Ўша куними, кейинми Номаълум Гўзал билан у танишади! Сўзлашади.
Ўша куними, кейинми Номаълум Гўзал унга юзини очади.

*Кўргач ул ойни, —
жунундинким
йиқилдим...*

Алишер ўзи кутмаган ҳолда Номаълум Гўзални қаттиқ севиб, телбаланиб қолади.
Бундай бўлганига унинг қандайдир ишонгиси ҳам келмайди!
Кейин, бир куни шу боисдан, бу учрашувни эслаб, Бутун муносабатта назар ташлаб, у
ёзади:

*Бўлмағай эрди жамолнинг мунча зебо, кошки,
Бўлса ҳам, қилғай эрдинг кўзлардин ихфо, кошки,
Қилмағай эрдинг улус қатлин таманно, кошки,
Очмағай эрдинг жамоли оламо, кошки,
Солмағай эрдинг бори-оламга ғавро, кошки.*

*Эмдиким, очдинг жамол-у, халқ ила қилдинг ситез,
Кўргач они, хайли ишқинг тортибон юз тийгч тез,
Қилдилар кўнглумни ҳижрон ханжаридин рез-рез,
Чун жамолнинг жилваси оламга солди рустаҳез,
Қилмағай эрди кўзум они тамошо, кошки...*

Ва яна:

*Бўлмағай эрди, кўзум ўтлуғ юзунг кўрган замон —
Ишқинг ўти шуъласи кўнглумда пайдо, кошки...*

Яна:

*Айлагач зулфинг балоси зор кўнглумни ҳазин, —
Қилмағай эрдинг мени — маҳзунга парво, кошки...*

Бутун Муносабат ҳақида эса:

... чехра бурқабдин намудор айлабон! —

Ва:

Кўнглум олғонда, гединг, сендин game айрилмайин...

(Бироз илдам юрдим!)

Дастлабки учрашув ўтгач...

*Бода тут, соқийки, айёми висол ўлди яна,
Даст берди шодлиғ, ғам поймол ўлди яна.*

Ва шубҳасиз:

Борғали кўйиға эгнимдин чиқар гўё қанот...

Киши ҳайрон қоласан!

Алишер қайта-қайта ўзига Катта Бир Муҳаббат буюрганига иқроор бўлади. Лекин атрофдагилардан ҳеч ким буни сезмайди! Ҳамма унинг «бекаслиғи»га қизиқиб юраверади.
Алишер Номаълум Гўзал билан бот-бот учраша бошлайди. Улар орасида чинакам МУҲАББАТ ДАМЛАРИ кечади. Лекин атрофдагилар ҳеч нарсани кўрмайдилар! Эшитмайдилар! Одамларни «шакланган-тайёр тасаввур» чалғитганмикин?!

Ана, умумий тарзда яна у эслати:

*Кимки, онинг БИР МАЛАК-СИЙМО, ПАРИВАШ ёри бор, —
Одами бўлса! — пари бирла малакдин ори бор.*

Энди аниқ ҳолат:

Кўрмадим ЖОНОНни ўтган кун ҳаётим йўқ эди...

Номаълум Гўзалнинг ўзига қарата, тан олган ҳолда:

*Ҳақ тонукдурким, тирикликдин менга сенсан — мурог!
(Яъни, Худо шоҳид, ҳаётим мазмуни — сен!)*

Алишернинг (асосан, умри ЁЛФИЗЛИҚда ўтган Инсоннинг) аҳволи маълум:

*Қачон даврон менга бир бўйла ишратни раво кўртай?!
Ки, ўрганмиш мени ўртарға — ҳижрон гарду доғинда!*

У ўзича орзу қилади:

*Не хуш бўлғай, икковлон маст бўлсоқ васл боғинда,
Қўлум бўлса онинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.*

Ва шундан сўнг, албатта:

... бошим оёғинда!

Нихоят, улар «икковлон» хилват бир гўшада кўришадилар:

Ёрдин келди сабо, кеч келмакин айларға фош!

(Унинг газалларида «кеч, кеча» сўзлари «тун» мазмунида келади.)
Номаълум Гўзалнинг қиёфасини у энди «сочиқ» бир рангларда тасвирлайди:

*Илкин ул гулранг этибдур — лола яфроғи била,
Кафтларин — барги била, тирновларин — доғи била...*

«Яқинроқ» келиб:

*Кирди симобий либос ичра яна ул гулўзор...
Бу либоси-сиймгун ичра сенинг нозик танинг...*

Ва албатта:

*Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши...
... бошдин-оёғинг яхши!*

Шу куни (тўғрироғи, шу «кеч»):

*Ой-у, хуршидингни йиғ, эй чархи гардун! Ким, бу дам —
Ҳамдам ул ой чехралик...
Ким, бу кун ҳамсуҳбат ул сарви суманбар...
Ким, шабистон — меҳр шамъидин мунаввар...
Ҳеч билмонким, топибмен васлини!*

Номаълум Гўзал кетгандан кейин:

*Эй Навоий, тан қолиб,
жонимни олиб борди ёр...*

Мана, бу — минглаб газалдан бири, бошқаларни билмадим, шахсан ўзим неча бора ўқиб, Алишер УША КУНЛАРни, ажабки, бўяб-бежамай, БОРИЧА, МУКАММАЛ тасвирлаганини сезмаган эканман! Бехосдан, диққат қилиб, донг қотдим.

Худодан яширмаган бандадан яширмайди!

Алишер ўшада чамаси, ўзининг «дунё арусин талоқ қилиш» ҳақидаги АҲДИ бузилаётгани, одамлар маломати, бу ишнинг охири ёмон бўлиши мумкинлиги — ҳеч нарсани ўйламаган! Оламдан кетаётган ИНСОН сингари ЯЛАНГ НАМОЙИШда эл-улус қаршисига чиққан!

*Гар жафо қил, гар вафоким — дилситоним сен менинг,
Гар мени ўлгур ва гар тиргузки, — ЖОНИМ сен менинг.*

*Хоҳ раъно қад била борғил ёнимдин жилвагар,
Хоҳ кел қошиммаким, — сарви равоним сен менинг.*

*Кўнглум ичра СЕНсену ИШҚИНГ! Не дей ҳолим сенга,
Чун бу янглиғ МАҲРАМИ РОЗИ-НИҲОНИМ сен менинг.*

*Жилва айлаб ҳар замон, афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўқ чун боиси оху фиғоним, сен менинг.*

Лаълидин БИР-ИККИ СЎЗ мазкур қил, эй хаста жон,
БОРИ бу — БИР-ИККИ ДАМким, — меҳмоним сен менинг.

Телбалардин гарчи рағ қилдинг мени, лек онглағил, —
Ким, ПАРИ-РУХСОРЛАРДИН ТАНЛАҒОНИМ сен менинг.

Ўлди меҳрингдин Навоий, бевафо дебсен они,
Эртаги нозик мизожи, бадгумоним сен менинг.

* * *

Инсонда иштибоҳ туғилмаса...

у ИНСОН эмас!

(Яна:

Ақлли ОДАМ шубҳага боради. НОДОН шубҳани билмайди.)

«Филжумла бори» йўқ. Номаълум Гўзал ҳам йўқ. Алишернинг БУТУН ЁЗГАНИ Гулига бағишланган бўлса-чи?!

Гули ҳам йўқ (ахир, Гули эртақ-ривоятдаги Деворга тушган Соя, холос). БУНИНГ БАРИ шоирона Хаёл Осмонида «чарх уриш» бўлса-чи? Алишер тунда тор, зим-зиё хужра ёки кенг, кундузгидек ёруғ, лекин бу ҳам бўм-бўш хонада ЁЛҒИЗ ўтириб, НИМАЛАРНИДИР тасаввур қилган ва ШУНИ ёзган бўлса-чи?! Қўрқаман. Адашиш мумкин. Одамлар олдида жавобгарман. Алишернинг руҳи олдида! ТОНГЛА яна жавоб бор.

Ҳақиқатга яқинлашганимча юрагим оғзимга келди!

Энг аввал...

Алишер ўзи иштибоҳга бормаганми?!

Аксинча.

У ҳамма нарсага шубҳа билан қараган.

(Бу — ҳар нарсадан шубҳаланган, деган маънода эмас!)

ОШИҚЛАР (риндлар)дан бўлиб, одамларни ҳаётни севишга, гўзалликка чорлаб, уларни нотўғри йўлга, куйфрга етакламаяпманми, нопокликка, гуноҳга бошламаяпманми, деган гап унинг доим ҳаёлида турган. ЗОҲИДЛАР билан баъзан ҳисоблашиш ҳам кераклигини ҳис этган. (ЗОҲИДЛАР унинг хатти-ҳаракати, сўзларидан «гуноҳ» излашган. У ўзини ҳимоя қилишга мажбурият сезган.)

Умуман...

иштибоҳ — файласуфлар, мутафаккирлар нони!

У — ҳаётни олдинга бошлайдиган филдирак!

Бундан ташқари, разални (назмни) ҳар хил талқин қилиш мумкин.

(Балки, менинг талқиним нотўғридир?!)

Аммо...

Тарихда, Алишерни яхши билган одамлар гувоҳлигида: «Бир пари сочларини жингала қилиб келди ва унинг умр хирманига ўт тушди!» — деган ҳикоят учраса-чи?!

Буниси майли.

Алишер ўз Муножотида (насрода) ҳам ўша пайтдаги ҳолат (МАНЗАРА)га иқроп бўлса-чи?! Унинг ҳаёти (разаллардаги каби, очик-илтижода) акс этса-чи?!

Ана:

«Илоҳи, тоатингга ҳавасим бор, аммо нафсқа забунмен. Ибодатингга мултамасим бор, аммо гирифтори ишқу жунунмен...

Илоҳи, пари-узорларга мени девона қилдинг. Ва шамъ-рухсорларга кўнглумни парвона қилдинг. Бу сабаблардин, расволиғ била оламга афсона қилдинг.

Илоҳи, неча мусалсал зулф савдосидин бўйнулда занжир бўлғай. Ва муанбар хол хаёлидин кўнглум асир. Сенга тақдир бу навъ эрса, менга не тадбир?!

... Бу офатларнинг иложи Сенга осондир, менга душвор.»

Яна:

«Илоҳи, биров ҳуснига малоҳат берурсен. Ва онинг «тузин» менинг кўнглум жароҳатива сепурсен...»

Ва яна:

«... Қайси шамъи гулрух ишқи ўт-инким, кўнглумга солдинг!

...йигитлиғим бу навъ — ҳам қаттиғ ўтди, ҳам аччиғ!»

Демак, «филжумла бори» бўлган.

Одинроқ Гули ҳам.

Номаълум Гўзал-чи?!

Мен ундан «воз» кечиб, Алишернинг БУТУН ЁЗГАНИ Гулига бағишланган, дердим-ку, ҳолат тўғри келмайди.

Алишер билан Гули орасидаги муносабат хилват бир ерда кўришадиган даражага етмаган!

Чун бу ерда ичкаридин руст боғланди эшик...

Бу — шубҳасиз, Номаълум Гўзал билан кўришган пайт!

Ёки:

*Дедим, заканинг тутуб, сақоғингни ўпай,
Кўз-қошингга суртубон қабоғингни ўпай,
Гулдек юзунг ислабон, дувоғингни ўпай,*

Йўқ-йўқки, агар десанг, оёгингни ўпай.

Кейин:

*Киши висол туни ёри бирла ётқунча...
Негинки, қолмаги жоним, они унатқунча.*

Ёш йигит билан ёш қизнинг учрашувига бу «гаплар» сизмайди (агар Алишерга Гули билан жиддийроқ бир учрашув насиб этган бўлса!) Бунинг устига, ЁЛФИЗЛИКдан, ХИЖРОНдан куйиб-битган Алишер, МУҲАББАТдан «эриб», Номаялум Гўзалга ўзини тўла бахш этгани-ю (унинг учун ҳамма нарса муҳим бўлганидан) «бироз суюлгани» — ҳақиқатга яқин. Мана, бу ҳам Гули билан учрашган даврдагидан БОШҚА:

*Не келса, тонгла келсун. Бир тун усрук ётса ҳам хушгур,
Киши гул чоғи, бир гул-хирманин тортиб қучоғинда.*

Фақат Алишер эмас, Номаялум Гўзал ҳам уни ёқтирган бўлса керакки:

Ўзга юзга боқма, деб бир-бир кўзумга босди муҳр...

Ишониш қийин, бироқ ҳасратли Алишернинг гоҳ кўтаринки, гоҳ маҳзун шеърятини қулги ҳисси (табассум) оралаб ўтади. Ёшлиқда (Биринчи Муҳаббат даврида) муроссасизлик кучли; бу туйғу кейин келган! У дилбари ва ўзини «четдан» жилмайиб кузатади:

Дилбарим нозик мизожу мен бағоят беағаб...

Улар кўришганда, унинг хаёлида (афтидан) шундай гап туради:

Гар фалақдин бир хиёнат ошкоро бўлмаса...

Алишер одамлар (айниқса, ЗОҲИДЛАР)нинг ҳар хил таъна-дашноларидан асраниш учун атай ўзининг «бекаслиги»га уларни ҚИЗИҚТИРИБ ҚУЙМАГАНМИКИН?! У ўзи ва ўз хаётини «пардалаши», «яшириши»га ҳам, ана, сабаб қаерда! Ҳамма (Хусайну Хадичадан тортиб) унга Катта БИР Муҳаббат буюргани, у ЁЛФИЗЛИК ва ХИЖРОНдан иборат умрни Шу Муҳаббат билан «тўлдиргани»ни билмай қолаверган. (Кам ўқиб, кам тушунгандан, биз ҳам беҳабар юрганмиз!) Ҳолбуки, Алишер Шу Муҳаббатсиз унинг хаёти беранг эканлигини мутлоқ яширмаган:

*Ўтқа солғил сарвни — УЛ ҚАДДИ МАВЗУН бўлмаса,
Елга берғил гулни — УЛ РУХСОРИ ГУЛГУН бўлмаса.*

Бир гал Номаялум Гўзал келиб-кетгандан («ёр бордию») кейин, негадир бундай:

*Ҳижрону висолни — кўпу оз, дема, Навоий,
Юз шукр де-ким, кўпи бориб, ози қолибурр.*

Ниманинг кўпи?!

Ниманинг ози?!

Жумбоқ.

Ҳижроннинг кўпи ўтиб, доимий ВИСОЛга оз қолганми, ёки висолнинг кўпи ўтиб, яна одатдаги ХИЖРОН яқинми?!

«Юз шукр»дан — биринчиси тўғри бўлса керак!

Алишер ВИСОЛни «кўп» ҳам деёлмайди:

...умрида бу навъ бир кун!

Бундан биз фақат тахмин қиламиз:

у гоҳ-гоҳ ўзининг саргардон ҳаётига чек қўйиб, Чинакам Севганидан, Номаялум Гўзал билан қовушиш, «парда орқасидан чиқиш» хаёлига ҳам борган! Бунга шахд этган. Лекин қандайдир сабабларга кўра, унинг нияти амалга ошмаган. (Ёшлигида уйланмаганидек, Номаялум Гўзалга ҳам уйланмай қолаверган!)

Шу ўринда айтай:

эҳтимолки, аввалдан Алишер бирон дўсти, сирдоши (Пахлавон Муҳаммаддек киши)ни чақириб, Номаялум Гўзал билан ўртага бир коса сув қўйиб, маҳфий никоҳдан ҳам ўтган (мен бунга зигирча шубҳаланмайман)! У Худодан кўрққан жиддий тариқат кишиси. (Унинг ЗОҲИДЛАР билан ҳисоблашмагани Оллоҳ билан ҳисоблашмаслик эмас!)

Яна. Унинг «нафсақа забунмен», «расволиғ била оламга афсона» деган сўзлари «фақир у ҳақир» банданинг ИТОАТИдан келиб чиққан, холос. («У туғилганидан тортиб маъсият губори — гуноҳ гарди этагига қўнмаган, руҳи шишаси залолат тошидан синмаган ИН-СОН!») Унга «ўйинқароқлик» либосини кийдириш муносиб эмас.

* * *

«Кўпи бориб, ози».

Ҳаётда иккинчиси тўғри чиқади!

Яна одатдаги ХИЖРОН.

Айрилиқ қачон, қандай рўй берган?! — биз билмаймиз.

Сабаб нима?! — буни ҳам билмаймиз.

Улар муносабати анча давом этган! —
шунинг баробарида, ўртада — айрилиқ.
Соғиниш, кутиш ҳақида ғазаллар бир даста! Алишер уларни шундай таъсирчан ёзган-
ки! Улар Бир Кишига (Номаълум Ғўзалга) бағишланганини сезиш учун чексиз донолик
талаб қилинмайди.

*Тун оқшом бўлди-ю, келмас мени шамъи шабистоним...
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни, дуду афғоним...*

У бирон тун йўққи, севгилисини кутмаса! Келишига умидланмаса!

*Кеча келгумдур, дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга — кеча тонг откунча, уйқу келмади.*

*Лаҳза-лаҳза чиқдим-у, чекдим йўлуда интизор,
Келди жон оғзимга-ю, ул шўхи бағхў келмади.*

*Оразидек ойдин эркон-да, гар этти эҳтиёт
(Юзидек ойдин, ёруғ пайтга келишга эҳтиётланган, десам) —
Рўзгоримдек — ҳам ўлғонда қоронғу, — келмади.*

Ул париваш ҳажридинким, йиғлагим девонавор...

Толиби содиқ топилмас...

Тунги (шом) изтироб ва эрталаб (субҳ) яна янгидан «тун оқшом»ни кутишга тушиб,
қайтадан умид қила бошлаш ҳолатини Алишер шундай чиройли чизганки! Ўқиб, бахтиёр
кўзларинг ёшланади:

*Кеча ул осудагур. Кўнглум БИРОВ қайғусига,
УЛКИ, мен қайғусига — осуда ноз уйқусига.
Улдуриб тун, субҳ турғизмак мени, зоҳирдурур —
Шомнинг гирёнлиғи-ю, субҳнинг кулгусига.*

Биринчи учраган («кўзум ўтлуғ юзунг кўрган замон»)дан Номаълум Ғўзалга маҳлиё ва
шайдо бўлган Алишер, айрилиқдан кейин, ажабки, баттар ҳаяжонланиб, гўёки Шу Ҳижрон-
ни олдиндан кутгандек (ва бундан, Худо кечирсин! — хурсанд бўлгандек), яна-да Ишқи
Алангаланиб, шошиб қолади. У Номаълум Ғўзалга ЭНДИ шундай муҳаббат изхор қиладики!
Хаёлан (тахайюл бирла) севгилисини «чақриб», ўзини шундай бағишлайдики...

*Эврулай бошингга-ю, беҳушу ҳайронинг бўлай,
Ҳар замон садқанг бўлай. Бир лаҳза қурбонинг бўлай...*

Кўнглум истардек, тахайюл бирла меҳмонинг бўлай.

Кейин, ҳаттоки:

Неча, жоно, мубталои гарди ҳижронинг бўлай.

Яна:

*Гарчи бандангмен — мени озоғ қилма лутфдин,
Ким, қуюндек, садқаи сарви хиромонинг бўлай.*

Ва яна:

То бошингга эврулурга — гарди майдонинг бўлай.

Қисқаси:

Ўйла, гарду ғамингга ўргандим!

Ёки:

*Кезармен кўйида йиллар, назар ҳолимга солғай, деб,
Агар ўлдурса, қоним ранги туфроғида қолғай, деб.*

Яъни: ўлғунимча, умрим унинг кўйида ўтади; ўлгандан кейин ҳам, «қоним ранги»
(менинг борлигим) унинг туфроғида (уники бўлган, унга тегишли ОЛАМДА) қолади!

Бир Бутун Ҳолда
Шу Кунлардаги
АҲВОЛ
бундай:

*Неча, эй ой, мендин айру айлағай даврон сени,
Бўлмағай — йилларга кўрмак бир нафас имкон, сени,
Жон тилар кўнглум уйинда айлағай меҳмон сени,
Кел-кел, эй оромни жонимким, тилайдур жон сени,
Чеҳра очким, кўрмак истар дуйдаи гирён сени.*

Кейин:

*Сен, пари, пинхон учун, мен ҳам камоли заъфдин,
Ғойиб ўлдум эл кўзидин, кўргали пинхон сени.*

Улар ахён-ахёнда бўлса-да, қаердадир, қайсидир йўсинда кўришишганми?! Ёки, муносабат фақат Алишернинг ғазалларида давом этганми?! Буни ҳеч ким айтолмайди-ку, лекин ҳар ҳолда...

Анча оддин келган — Ямоқчининг Ўғли ҳақидаги ҳикоят! Мана, бу ғазал ҳам, афтидан (воқеа четдан тасвирланганига қарамай), —

Алишерга ва
унинг Номаълум Гўзал билан
КЕЙИНГИ БИР УЧРАШУВИга
бағишланган:

*Хушдурур, бир тийра шоми ҳажр — ИККИ ЁР учрашиб,
ТОПИШИБ БИР-БИРЛАРИН, маҳкам қучишиб, йиғлашиб;*

*Ҳажр гарди-ю, фироқ андуҳига таскин бўла,
ЎЛТУРИБ улфат-била бир-бирлариға ёнғашиб;*

*Фурқат айёмида ҲАР БИРнинг бошиға келганин
Юз туман ҲАМДАРДЛИҒлар бирла, ҳар дам сўзлашиб...*

Ва ниҳоят:

... бир-бириға чирмашиб.

* * *

Аввалида озгина шикояту ҳамон умидланаётганга ўхшаш кайфият...

*Машъали ВАСА ила
улус шоми мунаввар-у, менинг
Бахтима бир шарора йўқ...*

Яна:

*Эй хаста кўнгул! Сенга керак ВАСА,
Йўқ ҲАЖРда чунки зор сендек...*

Давоми:

*Не ИШҚ аро — хокисор мендек,
Не ҲУСН аро — шаҳсувор сендек.*

*Гулгун тўн уза — қаро чавак нақш, —
Очилмади лолазор сендек...*

*Йўқ зулфиға тушғали, Навоий,
Ошуфтаи рўзғор, сендек.*

Бора-бора, ажабланганча! — АЙРИЛИҚқа «кўникиш» ҳолати келади:

*Навбахор айёми бўлмиш.
Мен гиёру ёрсиз...
Ваҳки, мен — мен! — гунгу дол
УЛ САРВИ ГУЛ-РУҲСОРСИЗ.*

Ниҳоят, «Ёрнинг масканини» (диёр)ни «тарк этиш» хоҳиши туғилади:

ИШҚдин басгур менга ўртанмагим!

Ўз аҳволи унинг жонига тега бошлаган. Қандайдир толиқиш сезади:

*Дўстлар! Кўнгулум ҲАДИСИН демангиз, Тенгри учун,
Ким, мен ул ДЕВОНАЙ САРГАШТАдин безормен...*

Энди у «бошига тушган савдо» ҳақида ўйлашни ҳам истамайди! Эринади. Оғринади:

*Вужудим ўртадинг, ЭЙ ИШҚ! Эмди тарким тут,
Худой учунки, мени қайда кўрдинг — анда унут!*

Унга ўзи (ҳолсизланиш устига, кўнгли бўм-бўш) бехосдан қариб қолгандек туюла-

*ҲАЖР бепоён ЙЎЛИН қатъ айламак душвор эзур! —
ЗАЪФдин менким юрурмен, ҚЎЛ ТАЯБ деворға...*

Бутун ВОҚЕАни ўзимча аниқладим!
 Кейин, яна фаромушландим,
 Худойим!
 Тарих шуми?!
 Ҳамма нарса ўрни-ўрнини топган туюлади.
 Лекин диққат қила бошласанг, камбағалнинг уйидаги оёқ остидан олиб арқонга ослан
 бўйра ёки гиламдек, ҳар ёғи илма-тешик, гоҳ у-гоҳ бу еридан осмон кўриниб турибди.
 Номаълум Гўзал ким?!
 Давлатбахтми?! Бошқами?!
 Алишер бир ғазалда ёзади:

*ЁР ИШҚИН асрағил пинҳон, дебон саъй этмангиз,
 Ваҳ, не навъ эшгум ЙЎҚ ИШҚНИ ошкор...*

Қайси ЁРнинг ИШҚИН?!
 Нега «ЙЎҚ ИШҚ»?!
 «Пинҳон» сақлаш асосан, Номаълум Гўзалга тегишли.

«Ишқ йўқ»лиги — энди олдинги ишқ йўқ, демоқчи. Балки, бу яна «пардалаш»дир?!
 Умуман, ғазал кексалиқда ёки ўзини кекса ҳис этиб, ёзилган. Аслида, умрининг сўнгги
 нафасигача Алишернинг юрагида ИШҚ асранган!
 Шу ғазалда яна:

*... бир кун БОР ЭДИ —
 Менга ҳам БИР НОЗАНИН, ЧОБУКСУВОР!*

У кимни кўзда тутган?!
 Ким «бор эди»?!
 Гулими?! Давлатбахтми?!
 Алишер ЎЗ МУҲАББАТИ ҳақида алоҳида бир асар ёзмоқчи бўлган!
 Асар ёзилмай қолган.
 У Гули ҳақида ЁЗМОҚЧИМИДИ?!
 Давлатбахт ҳақидами?!
 Номаълум Гўзал ҳақидами?!
 ... Менинг кўз олдимда
 ШАМОЛ ногаҳон ЭШИКНИ очади,
 парда юлқинади ва худди парда ичидан
гулгун қабо кийган

БИР НОЗАНИН чиқади.
 Мен УНИ танимаيمان.

«Сўзим узалдию
 адо қиладуррон
 мақсудим йироқ қолди...»
 Алишер Гулига аталган Муҳаббати, Эҳтиросини Номаълум Гўзалга тутди! Бу — ўша,
 Биринчи Муҳаббатнинг давоми, қанчалик нотабиий туюлмасин, Биргина МУҲАББАТдир.
 У — Номаълум Гўзалда, Гулини «кўради»!
 Алишер БАХТЛИ бўлиши мумкин. Бироқ...
 унинг Алишер бўлиши учун — ЁЛҒИЗЛИК ва ҲИЖРОН керак!
 Дунёнинг телбалиги: ШУЛАР борки, у Буюк Бир Ишлар қила олган!
 Алишер ўртаниб, азобланиб, ГҲЁКИ АТАЙ —
 Ёлғизлик ва Ҳижрон томон юради.

*Тақлид қилиб кўнгулма,
 ИШҚ АҲЛИ чекар оҳ...*

Алишердан ҳеч ким халқ билан бирга, дунёдан изтироб чекиб ўтишни (халқ учун
 ўзининг ҳатто шахсий ҳаёти, ўз бахтидан воз кечишни) талаб қилгани йўқ! Унинг ўзи шу
 «қаттир» йўлни танлаган. У ўзини «жиловлаган», холос!

Дарвоқе...
 «Занжирбанд шер».
 Мана, энди мен бу расмнинг
 маъносини англадим.

АРМОН

«Азиз Барно!

Қандай ҳаяжонланиб-суюнган ҳолатда Сизга хат ёзаётганимни тасаввур қилолмай-
 сиз. Бир томондан, ўзим «йўқотиб қўйган» охириги дафтарин ҳам қидириб топдим.
 Иккинчи томондан, Сизнинг Термиздан шамолдай кутилмаганда келиб, мен билан беш-ўн
 дақиқа сўзлашиб кетганингиз мен учун байрам бўлди... Мендан кулсангиз ҳам, мени
 оссангиз ҳам, айтаман. Талабалик йиллари Сиз билан кўришиб юриб, Сизни кўрмаган,

танимаган эканман! Беш-ўн дақиқада мени бағди-асир қилдингиз! Энди сўнги дафтарни юбораётиб, уни ҳам кўриб чиққанингиздан кейин, қочиб қолмайсизми, деб қўрқаяпман.

Абулхайр ҳақида Сизнинг айтганларингизни кўп ўйладим. Мен балки, адашарман, лекин бу дафтарлардаги ёзувларни адибларнинг асарлари ёки олимларнинг китобларига қиёслаш унча тўғри эмас. Буни бир кишининг, рассомнинг кузатишлари, деб қабул қилган дуруст. Сиз Ойбекни, Иззат Султонни, кейин Турғун Файзийнинг қайсидир мақолаларини эсладингиз. Вамбери, Бать ҳақида гапирдингиз... Бу Инсонларни Абулхайр жуда хурмат қиларди! Дафтарларни у баҳс тариқасида тўлдиргани ҳам йўқ. Аксинча, шу инсонларнинг ёзганларидан фойдаланган! Бундан ташқари, у арабий ва форсий қўлёзмаларни кўриб чиққан. Эсимда, бир учраганимда, қатор китобларни varaқлаб, ҳижжалаб ўтирганини кўрганман.

Рассом асосан, Навоий расмини қайси тарзда чизиш устида бош қотирган. Менимча, унинг ёзганларини шу йўлдаги изланиш, деб тушуниш керак. У нималарнидир англаб-англамаган бўлиши ҳам мумкин! Навоий шундай бир зотки, уни бир умр ўрганмай илож йўқ... Менинг касбим ҳисоб фани, Адабиёт ва Санъатдан узоқман. Бу ёғи яна, ўзингизга ҳавола, демоқчиман...

Сизнинг Термиздан келишингизни кутиб қоламан.

Одил».

Бешинчи дафтар

«Мир Алишер аслаҳаллоҳу шонаҳуким, таҳаллуси Навоийға (Навоий деб) машҳурдурур ва ашғорида бу таҳаллуси мастур (дурур) — турк тилининг (туркий тилнинг) ўлғон жасадиға масиҳ (Йисо) анфоси (нафаси) била руҳ киюрди. Ва ул руҳ(ни) топқонларға туркий ойин тору-пудидин тўқулғон хулла ва ҳарир кийдурад».

Хусайн Алишерни шундай улуғлайди.

У Алишер билан фахрланади.

Ўзи ёзган «Рисола»да Алишерга ЗАМОНДОШ бўлганини бахт деб билишини таъкид-лайди.

(Бунга «ялпайиб, суюниш» ортиқча.

Алишер — Хусайн даврида яшаган шоир эмас, Хусайн — Алишер даврида яшаган шоҳдир!)

Дунёқараш борасида ИШ бундан ҳам қизиқ!

Бир гал Хусайн оқ отини етаклаб келиб, Алишерни мажбурлаб миндиради. Кейин, отни ўзи етаклайди.

— Минбаъд, сиз менинг пирим, мен сизнинг муридингизман, — дейди.

У ўз умрида — аввал ҳар хил шоҳлар, шаҳзодаларга, кейин аъёнларга, бекларга қарши юриб, — Алишерни ҳаммадан юқори ўринга қўяди! Дўстини — Буюк Шоир бўлишига имкон, шароит яратиш баробарида. — Буюк Арбобга айлантиради! Саройда унинг ўзи Алишер ва Алишерга яқин (Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Амир Шайхим Суҳайлий, Амир Маҳдум Барлос, Хожа Афзал сингари) кишилар эътибор топиши, қатга бир куч бўлишига йўл беради; булар мамлакатда эзгу ишлар амалга ошишига хизмат қиладилар!

Ҳеч кимга ўхшамаган ғаройиб ғазаллар ёзган Хусайний бирон пайт Алишерга ғайрлик билан, рашк билан қарамайди. (Навоий «Хамса»ни ёзиб бўлиб, сиёҳи қуримаган ҳолда шошганча Хусайннинг қўлига олиб бориб топширганидан таъсирлироқ ҳолат борми?!)

Бутун ҳаёти давомида Хусайн Чинакам Дўстлик шартини бажаришга уринади! Бунинг бари ҳақиқат.

Лекин ҳамма бало шундаки, улар орасидаги яқинликка йиллар бўйи озгина соя тушиб тураверади! Чироқ қаршисида нари-бери бориб-келган жисм каби, Бу Соя гоҳ Кичрайиб, гоҳ Катталашиб кўзга ташланаверади.

Неча бор олижаноб қалб эгаси эканлигини исботлаган Хусайн албатта, мамлакат манфаатини ўйлаб, аммо маълум муддатта Алишерни Астрободга сургун қилади. (Буни Алишер аниқ сургун деб билади!) Астрободда Алишер кўп хайрли ишларни бажаради, ўз ҳукми ва обрўси билан кўп одамларга меҳрибонлик кўрсатади. Бироқ бу ерда у барибир, ўзини «ғурбатда ғариб» ҳис этади, зерикади.

Хиротда давлат ишларидан «четланган» Алишернинг орқасидан, шахсан Хусайн бўлма-са ҳамки, САРОЙ баъзан жосус қўйиб, Буюк Амир қандай «нафас олаётгани»ни текшириб туради. Ҳар бир инсон ҳаётини доим ХОС деб тушунган, бировнинг ҳаётига биров «бурун суқилиши»дан нафратланган (ўз ҳаётини «пардалаган», яширган) Алишер «ёт кўзлардан қочишга баттар ўзини мажбур сезади!

Алишернинг укаси Дарвеш Алини Хусайн бот-бот ҳоқимликдан бўшатади, унинг «ис-ён»ларини босишга аёвсиз шаҳдланади. Буюк Амирнинг юзи учунгина тишини-тишига қўйиб, бу йигитга чидагандек таассурот қолдиради.

Иккинчи ука, Амир Ҳайдарни эса Хусайн ўлдиртириб ҳам юборади.

* * *

Хўп.

Алишер-чи?!

У ҳам ўз навбатида, фахрланиб Хусайнни улуғлайди.

Ёдгор Муҳаммад Мирзога қарши Хусайн олиб борган жангни машҳур қаҳрамон (ўз асарининг ҳам қаҳрамони) Баҳром Гўр жасоратиға қиёслайди:

«Баҳром... отасидан сўнгра салтанат тахтиға ўлгурди. Отаси бузғонларни тузди ва анинг зулми ўрниға адолат кўргузди...»

Аммо Бахром Озарбойжондин Гуржистон била Дашти Қифчоқдин чиқиб, Хоразм бостуриб, Журжон навоҳисда ҳоқонга шабохун уруб, оз киши била уч юз минг черикни бузуб, хоқонни дастгир қилиб, ўз илки била бошин чопти. Ва бу бир иш эдиким, ондин бурун ҳеч подшоҳ қилмайдур эрди ва ондин сўнгра, дағи ҳеч кишига даст бермайдур эрди; магарким, Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон ҳаллада Оллоху мулкаҳуға муяссар бўлди-ким, бу навъ иш қилди.»

(Шу ўринда, Алишернинг ўзи эҳтимолки сезмаган ҳолда, яна бир БАШОРАТ ўтади! Ҳусайн ҳаёти сўнгида Баҳромни Гўр қисматига чиндан яқинлашади.)

Ўз ҳаётида Алишер кўп марталаб, ҳар хил оҳангда Ҳусайнга «ёпиқ» ғазаллардан ташқари «очикъ» шеърлар бағишлайди,

*Ё Раб, бу — замона шоҳларининг шоҳи,
Ким, кўнгли эрур — сирри ниҳон огоҳи.
Бергил анга авжи моҳдин то моҳи,
Балким, неки бор эса — анинг дилҳоҳи...*

Яна:

*Бўлгонча силеҳр, даври коми бўлсун,
Афлок уза базм ихтишоми бўлсун,
Ҳам дарғаҳи — шоҳлар мақоми бўлсун...*

Кейин:

*Ҳар лаҳза қил анга юз июнат, ё Раб,
Ҳам умрини айни бениҳоят, ё Раб...*

Алишер мақтовни (бу энди Шарқда бор хислат!) баъзан ошириб ҳам юборади. Назмда кўп ҳам сезилмаган «ширинзабон»лик насрда беихтиёр диққатни жалб этади:

«... кўшиш размгоҳининг Рустами Достони ва бахшиш базмгоҳининг Ҳотами Замони...

Ва ҳар ким ул тарихни (фасоҳатшиор яхшилар «Насабнома» битибдурлар...) мутолаа қилса, онглавайким, Жамшид ва Искандар анинг — ҳам билгонларидин, ҳам қилгонларидин шармандадур.»

У Ҳусайннинг шоҳлигидан ҳам кўпроқ инсоний хислатларига ниҳоятда юксак баҳо беради:

«Субҳоналлоҳ! Офарин УЛ СОНЕЪФАким, бир соҳиб давлатқа мунча ҳусни хулқ ва камоли фазл ва баланд идрок ва таъб ва зеҳни пок каромат қилибдурки, бу афсоналарни ясаб, бировга боғласалар, эшитгон киши инона олмағай. Балки, жаълийдур, деб айтқувчининг такаллумига кулоқ солмағай»

Алишер шоҳнинг зийраклигига мисол, бундай ҳикоятни келтиради:

Осмонни булут қоплаб, ёмғир ёғаётган баҳор кунни Мавлоно Лутфий «бу фақирга йўлуқти ва дедиким...»

... Мир Хисравнинг ҳиндуча бир шеърда «ажиб-ғариб маъни» (тасвир) бор экан. «Маҳбуб (ёр, ҳозиргидек) баҳор айёмида бир ён борадурмиш бўлғай.» Ўша кунни ҳам ёмғир ёғаётиб, ер балчиқ эмиш! «... анинг оёғи балчиғдин тойиб, йиқилур чоғида, ғоят нозиклиғидин, ёғин риштасин (ёмғир ипини) мадади била тутуб», ўзини йиқилишдан сақлаб қолган эмиш!

«Бу фақир бу маънини эшитғач, хушҳол бўлиб... ҳар ким қошида бу сўз нақл қилилди.»

Алишер Ҳусайн ҳузурда ҳам «бу сўз»ни эслайди.

Ҳусайн ўйланиб туриб, бошини чайқайди.

«... эътироз будурким, ул ёғин қатраси юқоридин қуйи эниб келадур. Муқаррардурким, риштасиға дағи ҳамул ҳоддур! Риштасеки, майли қуйи бўлғай, анинг мадади бирла, йиқиладурғон ўзин асрамоғи маҳолдур.»

(Алишер Ҳусайнга ҳеч нарса демайди. Аксинча, унинг донолигини мақтайди! Иккила-нибми, одоб юзасиданми, бу суҳбатда Алишер одатича Деҳлавий ва Лутфийни «ҳимоя» қилмайди.)

Ҳусайн сингари ва ҳатто, Ҳусайндан чандон ортиқ Алишернинг Дўстликни қадрлагани шубҳасиз!

Аммо бора-бора Ҳусайн «совиб», Алишерга нисбатан муносабати ўзгаргану Алишер доим (саройдаги ўйинлар, ўз бошига тушган кулфатларга қарамай) Ҳусайнга бир хил муносабатда бўлган, дейиш унча тўғри эмас (баъзан шундай фикр ҳам юради).

Улар орасидаги яқинликка (авваддан) гоҳ-гоҳ СОЯ тушиб турганига сабаб нима?! Бахтиқаро Гули воқеасими?! Ёки, йиллар ўтган сайин олдинги ШАКЛ сақланиб, МАЗМУН ўз-ўзидан ўзгариб бораверганми?! Балки, Ҳусайн тахтга миниб, қайсидир пайтдан Алишернинг «ақд ўргатиши» унга ёқмай қолгандир?!

Умуман, улар бир-бирига сира ўхшамаган Икки Инсон эди...

* * *

Ҳусайн Бойқаро тахтга мингач (Заҳрирддин Бобур айтмоқчи):

«Фитна ва фасод ўतिकим, Хуросон диёри атрофида шуълазан (ёниб ётган) эрди, эғнига таскин либосин ёпди.»

У «қордан ва соҳибтажриба... шужоъ ва мардона киши эрди... Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн Мирзоча қилич чопмиш бўлғай.»

Ҳусайн бир жангда Абусайид юборган уч минг кишилиқ аскарни олғмиш киши билан енгган эди.

«... қийик кўзлуқ, шер-андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи(си) ингичка эди».

«Мафосил заҳмати (бод касалидан) намоз қилолмас (букилиши, ўтириб-туриши қийин) эди. Рўза ҳам тутмас эди... Ҳарроф (сўзга уста) ва хушхулқ киши эди. Хулқи бир нима гузарроқ (тез қизишиб-совийдиган), сўзи ҳам хулқидек эди.»

«Аввал, тахт олгон маҳалда, олти-етти йил тоиб (ичмайдиган) эди. Андин сўнг, ичкуга тушди. Қирқ йила ёвуқким, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндан сўнг ичмагай! Вале ҳаргиз сабуҳий қилмас (эрталабдан ичмас) эди. Ўғлонлари ва жамъи сипоҳийга ва шахрига бу ҳол эди! Ифрот била (беҳад) айш ва фасқ қилурлар эди.»

«...кичиклардек, қўчқор сақлаб, кабутар сақлаб, кабутар ўйнар эди. Товуқ ҳам урушга солур эди.»

Ҳусайннинг қуюқ бўёқлару «қалам учи»даги тасвири — шу!

Бу тасвир мукаммаллигига бир-икки чизги етмайди.

У — ЁНИДА ҳамиша БИРОВ туриши керак бўлган одам!

Ақлли. Закий.

Ўзининг фикри йўқ эмас.

Лекин ўз фикридан кўра кўпроқ ЎША БИРОВнинг маслаҳати (сўзи) билан иш тутади.

Унинг тахтига кейинчалик икки ўғли минганида ҳикмат бор! Ҳусайннинг ёшлиқдан одати, кимнидир «ўзи била шерик қилгай». Заҳридин Бобур кулади. Ҳусайн («подшоҳ-ликда қачон рост келгайким») жанг қилиб юриб, амирларидан Музаффар Барлос деган кишига, босиб олган ернинг олтидан икки қисми сеники, деб шарт қўяди... Унинг яхши ёки ёмон бир ишни қилиши одатда, ЁНИДАГИ КИШИГА боғлиқ!

Ҳусайн ҳаётида бу тартиб ҳеч қачон ўзгармаган.

Тупқада теккан касал!

Тақдир ўзи умр бўйи Алишерни Ҳусайннинг ЁНИДАГИ КИШИГА айлантирган.

(Алишер истамаган ҳолда «ярим подшоҳлик» қилишига тўғри келади.)

Маълум муддат, отаси Шоҳрух Мирзо ҳузурда вазир бўлган Мажидиддин бу вазифани бажаради.

(Ҳусайн Алишер ва унинг яқинларидан юз буриб, бу одамни бир пайт «шерик»ликка олган!)

Ҳадича оғо бегим ҳам маликалар орасидан «ажралиб», бот-бот Ҳусайннинг ЁНИДАГИ КИШИ бўлган...

* * *

Ҳадича — Ҳусайннинг (ўн бир хотиндан) бешинчи хотини.

У Ҳиротда турилган; Ҳусайндан тахминан ўн тўрт-ўн беш ёш кичик эди.

Ҳадича вақтида Абусайид Мирзога ҳада қилинган канизак; Абусайид унга уйланиб, уларнинг Оқо бегим деган қизлари ҳам бор эди. Абусайид жангда ҳалок бўлганидан сўнг тахтни эгаллаган Ҳусайн, султон ҳарамида Ҳадичага кўзи тушиб, уни ёқтириб қолган ва кўп ўтмай, ўз никоҳига киритган эди.

«Ҳадича бегим гўзал, аммо енгилтабиат, димоғдор аёл бўлиб, ичиқора, макр-ҳийлага мойил эди». «Ўзини оқила тутар, вале беақл ва пургўй (ичи тўла гап) хотун эди». У тез орада «хусн-латофатию ёлгон-сохта (маккорона) илтифотлари билан Ҳусайннинг буткул кўнглини олиб, ҳарамда УЛУФ БЕКАлик ўрнини эгаллайди. Бойқаронинг Ҳадича бегимдан икки ўғли бор: каттаси Шоҳқариб Мирзо, кичиги (пайти келиб, Бадиуззамон билан шерик тахтга ўтирган!) Музаффар Ҳусайн Мирзо эди».

* * *

Ҳусайн Бойқаро тасвирига яна бир чизги:

Амир Темурдан кейинги бу, ҳеч муболағасиз БУЮК ХОҚОН ҳаёти ҳам, ўлими ҳам қандайдир фожиага бурканган.

Унинг «ичкуга тушиши» ва «кабутар ўйнаши» кўнглининг туб-тубида мана шу фожиани ҳис этиб, ўзи-ўзини «чалғитиш»га ўхшайди!

Унга суйган хотинлари хиёнат қилишади. Бир Шаҳрибону, бир унинг синглиси Поянда бегим Ҳусайнга қарши душманлари билан тил бириктиришади; салтанатни унинг қўлидан тортиб олиш пайдан бўлишади.

Марв ҳукмдори Санжар Мирзонинг қизи Бека Султон бегим — Ҳусайннинг 18 ёшида уйланган биринчи хотини эди. Бека хушқомат, чиройли; лекин рашқчи, тили заҳар, ўта инжиқ эди. У «шоҳнинг катта хотини бўлганини рўкач қилиб, ҳарам аҳлини қийратади. Ҳатто шоҳ, ҳарамдаги бошқа хотинлари билан сўзлашиб турган бўлса, уни ҳам чаёндек чақиб, мулзам қилади. «Кўп кажхулқ эрди, султонни кўп огритур эрди. Мирзо батанг келди, охири қўйди. Ҳақ Мирзо жонибида эрди!» Ҳусайн талоқ қилгач, Бека қайғуриб, хасталаниб вафот этади! Унинг ўлгани хабарини овда юрган Ҳусайнга ҳеч ким етказишга ботинмаган. Алишердан илтимос қилишган (унинг Ҳусайн билан қанчалик яқин эканлигига яна бир далолат). Гарчи Бека «сарвдин тобут ясаб, гулдин кафан этмак» билан, шоҳона дафн этилса-да, Ҳусайннинг юрагида унга нисбатан кин ва жароҳат сақланиб қолаверган!

Ҳусайннинг тўнғич ўғли Бадиуззамон — худди шу Бека Султон бегимдан дунёга келган эди.

(Бадиуззамон отасига жуда кўп меҳрибонлик, фидойилик кўрсатишга шайланади. Лекин у ОТА ва ОНАси орасидаги ёмон муносабатнинг қурбони! Отасига қарши баъзан қилич яланғочлайди.)

Ўн бир хотиндан турилган 14 ўғилдан 7 таси Ҳусайн тириклигидаёқ дунёни тарк этади.

(Кейин, ўн йилча вақт ичида 7 тадан яна 6 таси вафот этиб, Ҳусайн зурриёти бўлган биргина ўғил қолади.)

Шу шароитда барибир, тахт устида кескин кураш боради.

Ҳусайн хонадониди (бу оилада) бир кун ҳам аҳиллик кўринмайди.

Султон ҳали тирик, унинг тахти устидаги можаро эса бошлаб юборилган.
Аслида, валиаҳдлик (Ҳусайндан кейин тахтни эгаллаш) ҳаққи Бадиуззамон Мирзоники эди!

Бирок Ҳадича ого бегим кичик ўғли (Музаффар Ҳусайн Мирзо)ни валиаҳд қилиб тайинлатиш учун хуфйёна тараддуо кўради.

Бойқаро Улуғ Бека Ҳадичанинг сўзини икки қилиши қийин. Бунинг устига, суйган ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзони тахтга ўтқазишга мойиллиги ҳам йўқ эмас! У Бадиуззамонни (онаси сабаб!) унча хуш кўрмайди. Шу билан бирга, тўнғич ўғлини ҳар ҳолда рози қилиш кераклигини ҳам тушунади. Унинг боши қотади.

Саройда кўпчилик (жумладан, Алишер ҳам) Бадиуззамоннинг ўғли Мўмин Мирзони валиаҳдликка энг муносиб киши деб билишади. Улар ўз фикрини Ҳусайнга маълум ҳам қилишади! Ҳусайннинг аркони давлат иродаси билан иш тутиши мумкинлигидан қўрқиб, Ҳадича бегимнинг қони қайнайди. Юрагида қасад олови алангаланadi.

Шу пайтда Бадиуззамон Балхга ҳоким қилиб тайинланган; у Астрободни ўғли Мўмин Мирзога қолдирган эди. Ҳусайн Мўмин Мирзони бўшатиб, ҳокимликка Музаффар Ҳусайнни кўяди. Бундан Бадиуззамон билан Ҳусайн орасида (навбатдаги) низо чиқади. Мўмин Мирзо бобоси томонидан қамоққа олинади.

Бу ишларнинг барида кўз-қош бўлган Ҳадича, вазир Низомулмулк билан бирга, Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақида фармон ёздириб, маст Ҳусайнга қўл қўйдиртиради. Ва... навниҳол Мўмин Мирзо зиндоннинг ўзида қатл қилинади.

* * *

«Хуросонда Султон Ҳусайн Мирзо идорасининг матонати Мовароуннаҳрда жиддий равишда тартибсизликлар чиқишига йўл бермасди. Мовароуннаҳр халқи бу шароит ва (кўп йил подшоҳлик қилган) Султон Аҳмаднинг қадр-қимматини у... вафот этиб, ўрнига укаси Султон Маҳмуд ҳукмдор бўлгандан кейингина англай олдилар».

Султон Маҳмуд қисқа, олти ойча ҳукмронлик қилади.

Кейин, унинг ўғиллари орасида тахт учун талаш бошланади.

Шу кунлар Самарқандга Хўқанд (Андижон)дан Умаршайхнинг ўғли, кейинчалик Фарбада номи Шарқ Қайсари (Юлий Цезар) деб зикр этилган Захириддин Бобур Мирзо йўналади. Лекин «Темур сулоласининг ботаётган юлдузини 19 ёшли Бобур кўли билан ҳеч ерда ва хусусан, Мовароуннаҳрда тутиб туришга имкони йўқ эди.» У ИНҚИРОЗ вақти яқинлашганини биринчи бўлиб кашф этади; бунинг туҳтатиш учун илк бор қаршилик кўрсатади, холос...

Кўп ўтмай, Муҳаммад Шайбонийхон Самарқанд тахтини забт этади...

Қаршилик кўрсатишнинг фойдаси йўқ. Мўмин Мирзо ўлими билан ёнма-ён, изма-из Мовароуннаҳрга кириб келган тартибсизликлар аста-секин Хуросонга ҳам кўча бошлайди. Ҳусайн салтанати эски уйдек, томи босиб, қулай бошлайди.

Ҳусайн учун биринчи йўқотиш — Алишер вафот этади.

Кейин, Муҳаммад Шайбонийхон Хуросонга ҳам яқинлашиб, бостириб кела бошлайди. Маймана, Фарёб, Балх, Шибиргон — ҳаммаёқни эгаллай бошлайди...

Ҳусайннинг шоҳлик даврида, тахт устида олиб борган эсда қоларли энг катта юриши — Ёдгор Муҳаммад билан жанги эди. Ушанда ҳам, бу асосан «шабохун» эди. Яна, ўша пайтда: «Султон Ҳусайн Мирзо кўп ишлар кўрган (тахтга мингунча буюк жангларга кирган) улуғ ёшлик подшоҳ эди! Ёдгор Муҳаммад... ўн етти-ўн саккиз ёшлик бетажриба ўғлон эди». Бундан ташқари, ҳалиги «шабохун»:

«Ёдгор Муҳаммад Мирзо ва тавоби (хос кишилари) андоқ иччуликка тушкун экондурларким, УЛ КЕЧА Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг эшикида уч киши экондур. Алар ҳам маст». Шайбоний Муҳаммад бошқа! У девор тортиб келаётган бир тўфон эди.

Қаршилик кўрсатишнинг фойдаси йўқ! Ҳусайн ичида кўрқаётган эди. Қариб қолганини сезмоқда эди.

Ҳусайнда энди — на куч бор, на руҳ.

На у оғир дамларда биринчи суянган — ЁНИДАГИ КИШИ...

* * *

Ҳусайн барибир, жангга отланади.

Лекин йўлда, Боби Илохий деган жойда тўсатдан тоби қочиб, ётиб қолади.

Қасали оғирлаша бошлайди. Кўз юмади...

Уни тезда кўмиб, салтанат ишларини йўлга қўйиш, кўшинни мустаҳкамлаб, душманга қарши юриш керак эди!

Шундай қилинади ҳам. Ҳусайнни бир мадраса ичида вақтинча (омонат) дафн этиб, катта-кичик ИККИ ЎҒЛИ йўлга тушадилар...

Маълум муддатдан сўнг, султонни «ўз қабри»га қўйиш учун гўрни очганларида эса...

у лаҳад ичида

устидан кафани тушиб кетиб,

тўнгарилиб ётгани,

лаҳаднинг ҳаммаёғи тимдалаб ташланганини кўрадилар.

Ҳусайн сакта касалидан бир неча дақиқа томирлари беҳол уриб, ҳаёт учқуни сезилмай қолганида, уни ўлган гумон қилиб, дафн этишган эди...

... у қабр ичида —

нималарни эслаб,

нималарни ўйлади экан?!

* * *

Яна бироз илдам юрдим.
СЎЗ Алишер ҳақида!

* * *

Уни бирон жиҳатдан Ҳусайнга ўхшатолмаймиз.

У — ЗОҲИД эмас. Аммо Ҳусайннинг (совлиқ баҳона!) намоз ўқимаслиги, рўза тутмаслиги унга ёқмайди.

Ҳусайн «ичкуга тушиши», «қўчқор уриштириб, каптар ўйнаши» Алишерга буткул ёт.

У, Ҳусайн тахтга мингунча ҳам, кейин ҳам бировлар бошини ўлимдан қутқарган тайтлар кўп. Аммо умрида бирон пайт бировнинг бошига қилич солмаган! Алишернинг энг қатта «жанги» қилишни «ҳасса» қилиб, Ёдгор Мухаммад қароргоҳига кириб боргани!

Алишер бир неча жангларида иштирок этади. Лекин у ҳеч қачон жангга кирган эмас. Ҳусайннинг ЁНИДАГИ КИШИ бўлган, холос.

УРУШ эмас, Алишер — ТИНЧЛИК элчиси!

Қаерда ғайрликми-исён — НОТИНЧЛИК кўринса, Ҳусайн Алишерни юборади! Алишер (бизга аён!) шахзодалар, беклар билан ҳам, деҳқонлар, хунармандлар билан ҳам «гаплаша» олган. Ҳусайннинг сўзига кирмаган одамлар Алишернинг СЎЗИНИ кулоқ қоқмай эшитган.

Сўнги йилларда Алишер ва Ҳусайн орасидаги яқинликка тушиб турган СОЯ ҳар қачонгидан БЎРТИБ кўринади.

Уларни ИККИ Ёққа ажратган:

бир-бирига сира ўхшамаганлик эмас,
бир-биридан кўнгил совиши ҳам эмас,
ҳатто Гули воқеаси ҳам эмас,
асосан — ХАЛҚ!

(Шоҳ билан халқнинг ўртасида, икки ўт орасида туриш қанчалар оғир!)

Ҳусайн халққа енгиллик бермай кўйган.

Ҳар хил ўлонлар халқнинг тиккасини қурита бошлаган.

АМАЛДАГИ ШОҲ ўз шон-шукуҳи, айш-ишрат, телба ҳою-ҳаваслар билан банд.

Халқ имкон қадар тўқ-тўкин, бахтли яшашни, Ҳаётида МАЪНО бўлишини ОРЗУ қилган Алишер Ҳусайндан инжий бошлайди.

(Ҳусайн, Алишер вафот этганидан кейингина кўп нарсаларга тушунади.

«У олижаноб эди!

Халқпарвар эди!

Адолатли эди!

Бир эпкиндек келди-кетди.

Мен унинг қадрига етмадим...»)

Умуман, унинг Ҳусайнга МУНОСАБАТИ тарихи бир неча даврдан «тузилган»:

Болалик кунларидан Ҳусайн тахтга мингунча — биринчи давр.

Саройда юрган пайт — иккинчи давр.

Ёш шахзода Мўмин Мирзо майдонга чиқиши — учинчи давр.

Мўмин Мирзо қатл қилинганидан кейин — тўртинчи давр...

Буни қисқаси шундай тушуниш мумкин:

Ёшлиқда Алишер — худди бир эртақ! — Ҳусайннинг Адолатли Шоҳ бўлиб, қўли остидаги мамлакатда АДОЛАТ ўрнатишига ишонган. Уни ҳар қадамда қўлмаган! Аммо кейин, саройда юриб, у олдинги Ҳусайн «йўқолиб» бораётганини кўради. Ҳусайнни бир улуғлаб, бир тергайди — натижа йўқ! Алишер Ҳусайнга бағишланган ОРЗУЛАРИНИ ниҳоят, истеъдодли ва қобилятли шахзода Мўмин Мирзога тикади! Мўмин Мирзо сарой ўйинлари оқибатида ўлдирилгач, унинг бутун умиди сўна бошлайди... («Мўмин Мирзонинг ўлими Темурийлар Хонадонининг Инқирозидан нишонадур!») Алишер «ИНҚИРОЗ вақти яқинлашганини» Бобурдан олдинроқ кашф этади. (Балки, буни улар, Икки Даҳо, бир пайтда кашф этишгандир?!)

Лекин Алишер саросимага тушмайди.

«Аҳли фазл ва аҳли хунарга Алишербекча тарбия ва мадад берувчи киши ҳеч бўлгон эмас».

У аввалдан келган ЎЗ ВАЗИФАСИНИ ўйланган, ўлчовли тартибда давом эттираверади.

* * *

Инсон ўзининг қачон, қаерда ва қандай ўлишини билмайди.

Туғилишини билмагандек!

Бу — Худонинг иродаси...

Бироқ тасодиф ўлим йўқ. Ҳар бир инсонга вақти-соати билан, ўлимдан олдин ўлим дарағи келади. Ажал норорасининг гумбур садосини атрофда ҳеч ким — энг яқин одамларинг ҳам эшитмайди. Уни фақат Сен эшитасан!

Сўнги пайтда ўғиллари билан урушишдан бўшамаган Ҳусайн Астрободга кетган. Алишер (биринчи марта эмас, олдин ҳам кўп бўлган) Ҳиротни бемалол идора қилиб юрган эди. Одатдагидек, халқнинг БАҲТИ, ОСОЙИШТАЛИГИга кўшиш бидирмоқда эди.

Кутилмаганда чопар келиб, Ҳусайннинг Астрободдан қайтаётганини маълум қилади.

Алишер аёнлар, Ҳиротда қолган амирлар, беклар, обрўли кишилар билан бирга, дарҳол отланиб, шаҳардан ташқарига чиқади. Бир тўп отлик қора совуқда султонга пешвоз бора бошлайдилар.

Шоҳ-Малик рабобига қараб кетаётиб, Алишернинг совуқдан эти жунжикади.

У от устида энкайганича, чуқур хаёлга ботади.

Аввалида Алишер бутун ўз ҳаёти ҳақида ўйлаб, қандайдир машқи паст эканлигини ҳис этади...

*Не бўлди, гардима, эй бевафо, даво қилсанг,
Вафога ваъда қилиб, ваъдага вафо қилсанг.*

*Танимни қурб фазосида хокироҳ этдинг! —
Бошимни васл эшикига ошно қилсанг.*

*Сунуб қўлимни ювунгга, мурод этиб ҳосил,
Очиб юзунгни, кўзум ҳожатин раво қилсанг.*

*Висол авжи бийик! Эй кўнгул куши! — сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.*

*Жаҳон ғамин чу олур, бер қадаҳни, эй соқий,
Олурман икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг...*

Кейин, у ўзини бироз лоҳасми-нохушми сеза бошлайди.
«Мен ХАСТАЛИҚдан ўлмайман. ИШҚдан ўламан...»

*Эй Навоий,
ИШҚ АРО ўлмақдин ўзга чора йўқ!*

Буни Алишер илк дафъа хаёлидан кечирибдими?! ҲАЁТ ва ЎЛИМ ҳақида доим ўйлаган!
Бироқ айни дамда «ўлмақ» унинг кўнглига хавотир солади. Олдингидан баттар ланжлик сезади.

Кейин, назарида, у билан бораётган отликлар бехосдан биёбонда судралган карвонга «айланади». Карвон ортида — бўйнига гулу солинган бир тўда қулар... Алишер, бу кетаётгани болалиқдаги Язд чўлими, бошқами?! — неғадир ажрата олмаётгандек ҳолатга тушади. Лекин шу пайт унинг кўз ўнгига Каттақон Ёғоч Идишдаги сув келади. Шундан кейин, у аниқ-тиниқ, дунёда ИНСОНИЯТНИ урушлар, исёнлар, бири-бирига зулм, бири-бирига НАФРАТ эмас, МУҲАББАТ (ИШҚ) асрайди, қутқаради, деган ўйга боради. Ўзининг ОШИҚ эканлиги билан аланечук фахрланади. Унинг ёнида эса, энди КАРВОН йўқ. Атроф-да фақат қуюн. Қуюн...

*Ҳар қуюн гўёки бир —
САРГАШТА ОШИҚ гардиур;
Баски, туфроғ ўлди —
ИШҚИНГ ДАШТИДА оворалар...*

Шу аснода ҳамроҳлари тараддуланаётганини кўриб, сергакланади.
Рўпарада Ҳусайннинг «тахтиравон»и пайдо бўлганини пайқайди.

Ҳамма гурс-гурс отдан туша бошлайди.

Алишер ҳам отдан тушади.

Ана шунда...

ногоҳ...

ажал новорасининг гумбур садоси унинг нақ қулоғи остида эшитилади.

У икки оғиз сўзни хаёлидан кечиради...

Биринчи:

*Эй ажал, қўрқутма
ўлдурғум, дебон...*

Иккинчиси, бунга дахли борми, йўқми, ҳар ҳолда:

Юраklar ичра қозгон чоҳ...

Яқинида турган икки кишига кўзи тушади:

Хўжа Шаҳобиддин ва Жалолиддин Қосим.

«Мендан огоҳ бўлинг! Ҳолим оғир...»

Унинг олдин ҳам, ҳатто ёшлиқда ҳосизланиб йиқилган пайтлари бор. «Табиблар бу балога не чора қилғойлар! Мараз чу зоҳир эмас...»

Мараз (касалиқ) шуки, ички БИР ҚУДРАТ жисми «ёриб» чиқмоқчи! Жисм «ожиз келиб», таслим бўлишга мажбур.

Лекин олдин Алишер тузалган, қайтиб туриб кетган эди! Чунки унга ҳозиргидек ўлим дарағи келмаган эди.

Уни бояги Бир Амир ва Бир Уламо қўлтиқлаб олишади.

Улар шу тахлит «илгари юриб, Алишернинг бошини Балан даражали Подшоҳ кўксига қўйишади.

Беҳол Алишер Ҳусайн билан «кўришаётиб», ўйлайди:

«Мен Сизни барибир суяман, шоҳим! Сизнинг ИНҚИРОЗга қараб кетаётганингизга ачинаман...»

Бу сўзларни у очиқ айтиши ҳам мумкин эди-ку, ҳаракат тўхташи билан бирга, тилдан ҳам қолган эди.

Ҳусайн Алишернинг Ярим Подшоҳ эканлигига яна бир карра иқрор бўлгандек, уни «тахтиравон»га ётқиздириб, ўзи отга минади.

Ярим кечада Ҳиротга қайтиб келишади.

Ҳусайн шу кечаси ҳам, эртаси тунда ҳам мижжа қоқмайди.

У ЮРАГИ БЎМ-БЎШ бир ҳолатни туяди.

Алишер учинчи кеча деганда узилади.

У ҳолсиз, ҳаракатсиз ётганида, бир неча бора...

ШАМОЛ ногаҳон ЭШИКНИ очади,

парда юлқинади ва худди парда ичидан

гулгун кабо кийган

БИР НОЗАНИН чиқади.

*(Очар гўё сабо
ул гул юзидан —
ҳар замон бурқаб...)*

Алишер бу Нозанин Давлатбахтми ёки,
Номазлум Гўзалми?! (ё буларнинг иккиси бирми?!)
яхши фарқлаёлмайди.
Ниҳоят, парда ичидаги ДИЛБАР Гули қиёфасига киргандек бўлади!
У сўнг нафасда ўйлайди:
«Ҳаётнинг ниҳоятига комлар, балки комронлиқлар била етибмен. Ҳеч турлук АРМОН
хотиримда қолмайду. Ва ҳеч навъ ОРЗУ кўнглумда сингонин хаёлим тополмайду...»
У кўнглида калима ўтиради ва унинг лаблари икки оғиз сўзни пичирлайди:
Биринчи:

Юраklar ичра қозгон чоҳ...

Иккинчи:

*Эй ажал, қўрқутма
ўлдурғум, дебон...*

* * *

Алишер Ҳусайинни кутгани Ҳиротдан чиққанида пайшанба куни эди.
Якшанба куни саҳарлаб Ҳирот фиғон ва фарёдлар билан уйғонади.
Шаҳар ийдгоҳи (ҳайит намозлари ўтадиган хонақоҳ)да жаноза ўқилади.
«Кейин, Алишернинг ўзи солдирган масжиди жоме пинжидаги гумбаз — олдиндан
тайёрланган даҳмага олиб келиб, уни дафн этишади... Султон Соҳибқирон уч кунгача у —
АҲЛИ ДИЛЛАР БОШЛИҒИНИНГ уйида мотам тутиб ўтиради...»

* * *

*Мен ва Шаҳрия,
Сухроб ва Назми...*

Ҳайит ва Тозагул-чи?!
Улар иккиси шаҳар ташқарисидаги соя-салқин бир жойда дам олишаётган эди. Биз
уларни кўргани бордик.

Ёз ўртаси, осмондан олов ёғилаётган эди. Қуюқ дарахтзорда палос ёзиб, собиқ синф-
дошлар ҳар қачонгидек «болалик кунлари хотираси»га шўнғидик...

Мен бу воқеани эсламасдим, ўша куни гапга берилиб, дунёни унутган эканмиз, дабду-
руст ёнимизда жиккак, қорагина бир жувон пайдо бўлди. Биз аввалида, унинг қаердан
келиб, нега бошимиз устида қадалиб турганига ҳаттоки тушунмадик.

Бир-бирига ҳазиллашиб, кулаётиб, жувонни пайқаганда, қотиб қолган эдик. Унга ҳўш,
нима ишинг бор, дейишимиз мумкин; лекин у бизга шу қадар рамгин тикилган эдики...
Биринчи бўлиб, жувон ўзи сўз очди:

— Кечирасизлар. Яхши одамга ўхшайсизлар! Шунга бир кўринлар, — у қўлидаги
халтадан тўрт-бешта тақинчоқ чиқариб, бизга узатди.

Дунёда чиройли нарсани кўриб, қизикмайдиган, кўзи чакнамайдиган аёл кам! Бизнинг
хотинлар, албатта жонланиб, тақинчоқларни бирма-бир қўлларига олганча, томоша қила
бошлашди.

— Булар сизникими?! Қаердан?! — деб сўрадим жувондан, кўнглимда шубҳа туғилиб.

— Менга совға, — деди жувон осойишта ва қандайдир бироз мамнун.

— Қанақа совға?! — гапга аралашди Сухроб.

— Эрим қамалган. Улар бўш вақтларда бир нарсалар ясашади. Хотинлари, яхши кўрган
қизларга беришади.

— Совға бўлса, нима қилмоқчисиз?! — қизиксинди Ҳайит.

— Учга болам бор. Пул етмайди, қийин, — деди жувон.

Мен бу жувон учун совға қанчалик азиз эканлигини, аммо бошида яшаш савдоси бўлга-
нидан, уни бизга тикиштираётганини ҳис этдим. Юрагимга баёнсиз бир дард ўрмалади!

— Биз сизга озгина пул ёрдам қилайлик. Буларни сотманг, — дедим жувонга.

— Мен пул ололмайман. Мен тиланчи эмасман. Бир ерда ишламан, — деди жувон.

— Бўлмаса, биз мана бу битта оддийроғини олайлик, қолгани ўзингизда қолсин, —
ақллилик қилди Шаҳрия.

Биз Шаҳриянинг мақсадига дарҳол тушуниб, ёнимиздаги бор пулни жувонга тўплаб
бердик.

Жувон ҳам бизнинг олиҳимматлик қилганимизни англаб кўзлари ёшланди...

Бу воқеани энди бир неча кундан буён эслаб, хаёлга ботаман.

Ана, ЖИНОЯТЧИ! У яқинлари меҳри, эътиборига зор. Бунга жавобан ўзи ҳам хотини-
ми, севган қизими бўш пайт топиб, нимадир СОВҒА қилишга уринади! Унинг юрагига
шундай МУҲАББАТ бор экан, унга НАФРАТ қачон, қаерда юққан! Дунёда чоллар, кампир-
лар, аёллар, норасидалар БАХТСИЗЛИГИ, КЎЗ ЁШЛАРИГА сабаб — ЖИНОЯТ нега содир
бўлади?! Қамоқхонада ётганлар эмас, ОЗОДЛИҚДА юрганлар орасида одамлар БАХТИ,
СЕВИНЧИ, ОСОЙИШТАЛИГИНИ ўтираб, Дунёни ҲАЛОКАТ ёқасига олиб бораётганлар
йўқми?! Исёнлар, урушлар кўзгаб, еру кўкни ўқ-дорига тўлдириб, Дунёда МУҲАББАТ
кераклигини билган ҳолда, ИНСОНИЯТНИНГ кўксига НАФРАТ ҳиссини жойлаётганлар
йўқми?! Улар ЖИНОЯТЧИ эмасми?!

Қани, Сиз, ИШҚ АҲЛИ?! ҲАҚИҚАТ, АДОЛАТ посбонлари?! ЖАҲОЛАТ, ЁВУЗЛИК, ЁЛФОНга бурканиб бораётган Дунёга КҮРК бағишлашга қодир ИНСОНЛАР, қани, СИЗ?!

*Бизинг ШАЙДО КҮНГУЛ БЕЧОРА бўлмиш,
МАЛОМАТ даштига ОВОРА бўлмиш...*

* * *

Менинг хаёлим яна Алишерга кўчади.

ҲАЁТГА АРАЛАШИШ

ёки

* ҲАЁТГА АРАЛАШМАСЛИК...

Алишернинг Бутун Борлиғи ва Бутун Ижоди ҲАЁТГА АРАЛАШИШнинг Буюк Тимсоли-дир!

У, шоҳми, гадоми — бирон пайт, ўзига юзлашган бирон кишининг аҳволи қандайлигига лоқайд қарамаган. Ўзи шоҳид бирон ҳолат, бирон воқеага МУНОСАБАТ билдирмай қолмаган.

Унинг ЗОҲИДЛАРга Терс юриб, ОШИҚЛАРдан бўлганига сабаб ҳам шу!

* * *

Ўша даврдаги ўрганиш мумкин фан, соҳа йўқки, Алишер қизиқмаган бўлса! Мана, шу ОЛАМНИ АНГЛАШГА интилиш уни УЛУФ МУТАФАККИР даражасига кўтаради.

* * *

У фақат Темур насли эмас, умуман Ер Юзида Ҳаёт ИНҚИРОЗга қараб кетмаслигини истайди. Унинг Тарихдаги Хизмати ОҒОҲЛИКка даъватдир.

* * *

Унинг ҳаётидаги Бутун ЗИДДИЯТлар —

Буюк БИР МАҚСАДГА ИНТИЛИШ жараёнини акс эттиради.

* * *

Алишерни кўп қийнаган, ахийри «олиб кетган» касаллик маълум:

Ички БИР ҚУДРАТ жисми «ёриб» чиқмоқчи!

Жисм «ожиз келиб», таслим бўлишга мажбур...

Мана, энди мен Қақнус билан Занжирбанд Шер орасидаги боғлиқликнинг «маъзини чаққандек» бўлдим:

Унинг руҳи — Қақнус.

Жисми — Занжирбанд Шер.

* * *

Мен уни шундай тасвирлайман:

Ташқи — ҳорғинлик,

Ички — тоқатсизлик.

Ҳорғин юз-кўзида битмас-туганмас куч!

* * *

Ҳудоба шукр! Изланишларим ниҳоясига етгандек.

Мен уни тасвирлайман, албатта. Лекин...

Чексиз Осмонни кўргандек бўлдим.

Чексиз Уммон ёқасига бориб қолдим.

Бу «юк» билан дунёда энди қандай яшайман?!

Гапни шу ерда тугатмоқчи эдим-ку...

Бундай Ривоят...

* * *

Ҳусайн бир куни тонгда уйғониб, қор ёғаётганини кўради.

У каттакон ойнадан ташқарига тикилиб туриб, Алишерни, болаликдан ДУСТИНИНГ ҚИШ ҳақидаги шеърини эслайди:

*Сенди тун мушкига сийми-судагин кофур қиш,
Айш учун, оқу қарони айлади масрур қиш.*

*Гарчи Ҳиндистонда қор ўлмас. Вале, оқ рахтини
Ёйди Ҳиндистон киби, бу тунда номақдур қиш.*

*Гар эрур занг аҳли зулмоти, ва лекин, қор ила
Қилди тун зангисини аҳли сафо-у нур қиш.*

*Бода оқ уй ичра ичмак расм эрур қиш бўлғали,
Ҳақ юзун оқ айласунким, кўйди хуш дастур қиш.*

Базми ўтдин қизитди, базм аҳли бодагин,
Саҳв эмишким, бўлди совуқлиғ ила машхур қиш...

Ҳуи вайронларга қаттиғур...

Ҳусайн — кайфият киши.

Яқин орада Алишернинг қабрини бориб зиёрат қилмагани ёдига тушади.

У шарт ҳушранг-яшил абришим кийиб, бошига қора-қўзи бўрк қўндириб, икки мулозим билан қасрдан чиқади.

Алишер солдирган масжиди жомеъ ёнидаги гумбаз олдига келиб, отдан тушганича, даҳмага киради.

Даҳма ичида, Ҳусайн Алишернинг қабри устида бир қиз (гулгун қабо кийган БИР НОЗАНИН) йиғлаб ўтирганини кўради.

Қизга аҳамият бермай, у пойгақда чўкиб, Қуръон тиловат қилади.

Юзига фотиҳа тортгандан сўнг, беихтиёр қиз ўзига бурқаб остидан ярим ўкинч, ярим адоват билан қараётганини сезади. Ноқулай аҳволга тушиб, даҳмадан ташқарига сирғалади. Қиз ҳақида ўзича, Гули деб ўйлайди. Гули!

Отга минмай, мулозимларига ҳам қарамай, Ҳусайн пойи-пиёда кета бошлайди. «Бу қиз Алишердан ҳам олдин, ҳў анча олдин, ёшлик пайтида ўлган эди-ку!» — деб ўйлаб, ажабланиди. Кейин, негадир хаёлидан кечади:

«Йўқ, булар ўлмайди.

Алишер ўлмайди! Гули ҳам...»

У қорга ботиб кетаверади.

Ёмғир қорга айланди, дейишарди. Қараса, тескари ҳол: қор тўхтаган. Эзиб ёмғир ёяпти. Оёқ ости балчиқ. Сирпанчиқ.

Ҳусайнга шу пайт Ер торлик қилаётгандек туюлади.

«Эй Худо! — деб ўйлайди Ҳусайн, юраги қисиб. — Киши мана, шу ёмғир риштасига чирмашиб, қани энди, осмонга чиқиб кетсанг!»

У бехосдан тахтадек қотади.

Шошма! Бу гап қаерда бор эди?!

Ҳа-а... Деҳлавийнинг хиндуча бир шеъри.

Лутфий ҳайратланиб Алишерга айтиб берган, Алишер хушҳол бўлиб Ҳусайн ҳузурда нақл қилган эди.

Эмишки: «Маҳбуб баҳор айёмида бир ён борадурмиш бўлғай ва ёгин жихатидин, ер балчиғ бўлмиш бўлғай ва анинг оёғи балчиғдин тойиб, йиқилур чоғида, ғоят нозуқлиғидин, ёгин риштасин мадади била тутуб-қўпмиш бўлғай».

Ушанда...

Деҳлавий ҳақли экан.

Лутфий ҳақли экан.

Алишер ҳақли экан.

Дунёда тескари ҳол ҳам учрайди.

Ёмғир риштасини тутиб, йиқилишдан сақланиш мумкин!

Фақат буни ҳис этиш керак...

Ҳусайн ўзини мулзам сезиб тўхтади.

У мулозимларни ҳайрон қолдириб, тез отга яқинлашади ва сакраб миниб, отни асабий камчилайди.

ХОТИМА ЎРНИДА

«Холид! Яхшимисан! Салом алайкум.

Сени тополмай, хат ёзиб қолдирдим. Кўришим шарт.

Шундай латифа бор. Биров хотини билан чиқишолмай, ажралибди. Кейин, кўчада учратиб, уни севиб, қайтиб уйланган экан. Мен ҳам шунақа... эскидан таниш бир қизни сўнгги пайтларда ёқтириб қолдим. Сен ҳазиллашиб айтмоқчи, уни ҳозир ҳеч кимга кўрсатмай юрибман. Уйланадиганга ўхшайман.

Қисқаси, оғайни, Барно санъатга қизиқади, тоғанг устод Абулхайр билан уни таништиришим керак. Абулахайр чизган Навоий тасвирини кўриши керак. Музейларда, кўрғазмада тасвирни учратмадим. Ўзим тоғанг билан гаплашгани уйга бир-икки бордим. Лекин янга — Шаҳрия хоним яқин йўлатмаябди, эримнинг тоби йўқ, чарчатасиз, деябди. Мен бунга кўп ишонмадим. Навоий расмини чизган рассом аксинча кучга тўлиб, ёшармайдими?! Менимча, янга бироз думоғ пайдо қилиб, одам танимайдиган бўляптилар. Кечирасан, тўғриси эйдим... Нима қилганда ҳам, менга сенинг ёрдамнинг керак. Холид! Сендан, кейин бир умр, миннатдор бўлиб қоламан...

Тоғанг ёзган дафтарларни ўқиганмисан?! Ўқимаган бўлсанг, менда! Буларни ўзи китоб қилиш керак. Агар бирон ёзувчи қизиқса...

Кўнғироқ қилишингни кутаман. Ёки, менга учра.

Илтимос...

Одил.»

* * *

Халқимиз орасида гаройиб инсонлар кўп ўтган.
Буюк аждодлар руҳи барчамизга мададкор бўлсин!
Омин.

1998—2000 йиллар.

Рамиз Равшан

СУТ ТИШИНИНГ ОҒЗИ

Достон

Фузулийга, яна болам Равшанга

Биринчи сентябрда, мактабда дарслар бошланганда маълум бўлдики, тўртинчи синфнинг ҳамма ўқувчилари қимирлаб қолган сут тишларини бу ёз тушириб қайтибдилар. Ўша синфда фақат бир боланинг оғзида бир дона сут тиши қолган эдики, бу ҳам Самад эди. Самад оғзини очиб салом берган заҳоти ўқувчилар у тишни кўрдилар, кулдилар.

Сўнгра қалин иннинг бир учини Самаднинг тишига боғладилар, бир учини синфхона эшигига.

Ўша ёз қишлоққа шаҳардан янги муаллима келганди, жуда гўзал қиз эди, исми Чимноз эди. Биринчи дарс ана шу Чимноз муаллиманинг дарси эди ва, ўзингиз тушуниб тургандек, эшикни очиб, Самаднинг тишини суғурган ҳам Чимноз муаллима бўлди.

Тўғриси, Самад кўрқоқ эмасди, аммо эшикнинг орқасидан Чимноз муаллима туфлисининг пошначалари тақиллаганда Самаднинг юраги жойидан қўзғалди, ўқдай учиб Чимноз муаллиманинг кучоғига тушди. Самаднинг бўйи зўрға Чимноз муаллиманинг кўкрагидан келарди, шунинг учун Чимноз муаллиманинг юраги тўғри Самаднинг қулоғи остида дукурлаб тепди.

Самаднинг тишига боғланган ип ҳам узилиб, бир учи эшикда осилиб турарди. Ип узилганди, аммо сут тиши ҳам Самаднинг оғзида эди.

Сўнгра, Самад ўтиб жойига ўтирди. Ўша кун Чимноз муаллима дарсда нималарни ўтди, нима деди, Самад эшитмади, қулоғида фақат Чимноз муаллима юрагининг дукурлаши эшитиларди. Самад оқшом тўшакка кириб ётганда ҳам у юракнинг дукурлаши ҳали қулоғидан кетмаганди.

Ёндош уйда чироқ ёнарди, отаси милтиқ тозаларди, эҳтимол, саҳармардонда яна овга чиқса керак. Девордаги қора гардишли суратдан онаси суқланиб отасига боқарди.

Онаси Самад туғилганда ўлганди. Самад кўзини очганда, онасини ўша қора гардишнинг орасидан, у ўлим панжарасидан суқланиб боққан ҳолда кўрган эди.

Онаси отасини жуда яхши кўрар экан, айтишларича, бу қишлоқда ҳеч ким бунчалик кучли севгини кўрмаган экан. Балким, Самад туғилганда онаси у севги туфайли ўлгандир, у севгини тўққиз ой юрагининг остида асраган ўз фарзанди билан ҳам бўлишигиси келмагандир.

Ҳалигача Самад онаси юрагининг уришларини ёдида асраб келарди, энди эса қанча уринмасин, у дукурлашни ёдига келтиролмасди, энди Самаднинг қулоғида Чимноз муаллиманинг юрагигина сас берарди.

Шу лаҳзаларда Самаднинг ўз юрагида ҳам нимадир секин-секин куртак отар, ўсиб, гуркираб борар, энтиктирарди. Самад буни бутун жону тани билан ҳис этарди, аммо унинг нима эканини ҳеч хаёлига келтиролмасди ва қалбини тўлдирган у энтикишдан ҳам лаззат оларди, севинарди, ҳам бир боладай кўрқарди.

Ҳали меваси на бўлишидан хабарсиз, умрида илк барг чиқарган ёш дарахтдай, ўз жонида бўртган биринчи мевадан еган боладай ҳам лаззат олар, севинар, ҳам бир боладай кўрқар.

... Самаднинг юрагида куртаклаган у меванинг исми СЕВГИ эди...

Бу нечук севгидир, тушди бошингга,
Оллоҳдан кўрқмади, менинг болам?
Боқмади гўдак ёшингга,
оғзингдаги сут тишингга боқмади, менинг болам —
бу нечук севгидир, тушди бошингга?!

Бу қарри дунёда шу ёш ёшингда
тишладинг ҳар нени шу сут тишингда.
Тотдинг бу дунёнинг кўп аччиғидан,
ўтдинг йўталидан, қизамиғидан,
севгисига

тутилдинг бу дунёнинг.

Золим севги, боққил, сени найлади,
бундай золим ўлим йўқдир, дард йўқдир.
Қўлингда қораяр эмлаш пайванди,
болам, севгидан эмлаш — пайванд йўқдир.

Бу севгидир, менинг болам,
умрлардан узун севги:

бир қўлида
бешиқларни тебратган,
бир қўл билан
қабрларни қазган севги.

Бу севгидир, менинг болам,
бир асов тулпордай
ортимиздан чопган севги,
қайда бўлсак, ўлим каби
келиб бизни топган севги,
бу севгидир, менинг болам,
минг йилдирки — омон севги,
ўзидан ёш томчилаган,
қўлидан қон томган севги...

... О, сен кимсан, менинг болам:

бу чандиқли юзинг таниш,
ямоқ тушган тизинг таниш,
чимрилганда қошинг таниш,
йиғлаганда кўзинг таниш?!

Болаларнинг, гўдакларнинг
энг фақири, сиқилгани,
хаммадан ҳам секин юриб,
хаммадан кўп йиқилгани.

Эҳтимол, секин юргин, деб,
севги сени хоҳлади,
йўлларингни тўрт тарафдан боғлади.

Энди шундай, бу севгидир
сувларинг ҳам, емагинг ҳам,
сумбул каби юрагингда
бу севги дон боғлади.

Қисқагина умримизда
дунёга боқа-боқа,
болам, минг йиллардан буён
яшаяпмиз шунақа.

Минг йиллардир,
юрагимиз томир-томир
севгига боғлидир бу ер юзида.
Чангидан юлдузигача,
ўғлонидан қизигача,
бари ҳисоблидир бу ер юзида.

Бу дунёнинг севгиси ҳам
ўлчовли, ҳисоблаб чиқилган, болам,
барчамизга бўлакраниб,
бўйимизга бичилган, болам.
Аммо урфдан қолган чопон кўргандай
кўпдир бу дунёда севгидан кулиб,
афтин буриштирган, лабин бурганлар,
кўпдир бу дунёда қўл-қўл ушлашиб,
яланғоч кезганлар, ишқсиз юрганлар.

Севгисиз ўпичлар яланғоч,
қизларнинг ёноқлари
япроқдай қурийди оч —
кўпдир дарахтнинг илдизидан кириб,
шоҳида барг каби ҳиссиз юрганлар.

Кесилган ўрмонлар каби,
қуриётган уммонлар каби
севги ҳам тугайди бу ер юзида.

Дунёдан қўли бўш, тиланар севги,
у ёнга-бу ёнга бўйланар севги,
севганларни излар кўзи — тополмас,
йигитни топганда
қизни тополмас —
севганлар ёлғиздир бу ер юзида.

Менинг болам, сен-да ёлғиз,
ёлғиз, ер юзинда ёлғиз,
ой каби, кун каби ёлғиз,
тупроқда дон каби ёлғиз,
боғда шамол каби ёлғиз,
жонда юрак каби ёлғиз,
сен ҳам ёлғиз, менинг болам,
бу кўкнинг остида ёлғиз,
дунёда севги аталган
бир юкнинг остида ёлғиз.

Лабларинг нимадир дейди, пичирлар,
кўзларингдан ёш тўкилар, менинг болам.
Суякларинг қисирлайди, ғичирлар,
белинг букилар, букилар, менинг болам.

Оллоҳнинг кўзи қийдими —
шошди бу кўкнинг эгаси,
севги сенинг юкинг эмас,
қани бу юкнинг эгаси?!

Тангри ўзи енг шимариб,
кирсин бу юкнинг остига,
курагини, юрагини
берсин бу юкнинг остига.

... Воҳ, эҳтимол, болагинам,
йўқликка бақирган менман,
ўзим бунда қараб туриб,
ўзгани чақирган менман.

Балким, бу кўкнинг остида
мен ҳам гуноҳга ботганман,
сен кирган юкнинг остидан
елкамни олиб қочганман.

Поёнсиздир дунё юки:

севгиси — юк, нафрати — юк,
учрашганда, суҳбати — юк,
айрилганда, ҳасрати — юк.
Дунё — бир юк дарахти,
ҳар юкнинг кўки инсондир,
инсоннинг юки — дунёю
дунёнинг юки инсондир.

Пешонага битилганмиш

елкамизга тушар юклар;

болагинам, бу ёзувдан

қочмоқ мушкул экан-да,
юк остидан елкасини
олиб қочса катталар,
болаларнинг елкасига
юк тушар экан-да.

Билмай қолдим, болагинам,

мен ориқни кечиргин,
елкамдаги қабарикни кечиргин!..

«Кечир!..» Гапга қара, Оллоҳ! Ҳамма бир-бирига: «Кечир!» дейди, аммо ҳеч ким ҳеч кимни кечирмайди.

Бироқ оёғимизга теккан тошлар бизга: «Кечир!» демади.

Биз тош билан урган қушга: «Кечир!» демадик.

Шунақа яшаймиз: тошлар қушлар, одамлар. Бизни оғритганлар, биз оғритганлар.

Қушлар ва болалар бироз бир-бирига ўхшайди. Болалар ҳам тушларида уча олади. Тушида учган боланинг бўйи ўсади, дейдилар.

Туш йўқ нарса, тушининг жони йўқ. Эҳтимол, ҳар учган қуш жони кириб қанотланган тийра кўзли бир тушдир — бир гўдакнинг тушидир. Бас, шундай экан, болалар нега қушларга тош отадилар, қушларнинг оёғидан дарахт шохига боғлаб қўядилар?!

Менинг болам, кўраяпман, сен ҳам у болаларнинг орасидасан.

Бир дарахт теварагида давра қуриб ўтирибсизлар. Шохлардаги чумчуқлар сизга боқадди, оёқларига боғланган ипдан хабарсиз, шўрлик чумчуқлар. Болалар тўсатдан қичқаришадди, чумчуқлар ҳуркиб қўзғалади.

Сен ҳам қичқирдингми, болам?!

Бу дунёда болаларга алданган

қушлардан ҳам шўрлик не бор, илоҳим,
оёғидан бутоқларга боғланган
қушлар нега қанот қоқар, илоҳим?!

Шўрлик қушлар типирчилар, уринар,
бутоқлардан

қанотлари тилинар.

Кўкдан ерга эланган қуш патида

болаларнинг сочларига оқ тушар,
дарахтларни қўпоролмас ўрнидан,
шўрлик қушлар чарчаб, чирилдоқ тушар.

У болалар, у кичик жаллодларнинг

оёғи остинда, азоб ичинда
ўлган қушлар қон томирга осилиб
юрак каби титрар ипнинг учинда.

Қушлар эмас, ўлган бизмиз, эҳтимол,
ким билади — ўлган кимдир, тирик ким?

Унда турган

қўллари қон гўдак менман, эҳтимол,
унда ўлган у қуш — менинг юрагим...

Барглар тушар

у қушларнинг очик қолган кўзига,
ботиқ-ботиқ оёқлардан
қонли иплар ечилмас.

Энди шундоқ бу қушларнинг юзига
кўк юзи бир қулф эшикдай —
очилмас.

Чумчуғини айирмайлик булбулдан,

қуш сиёқли юракларга йиғлайлик.
Не замонсоз шоирларнинг қўлида
қўшиқ ёзган лайлакларга йиғлайлик.

У қушлар ҳам бироз бизга йиғласин,
бу юраксиз умримизга йиғласин.

Балким, биздан хабарсиздир у қушлар:
ёмонимиз, яхшимиздан хабарсиз,
бу оқарган сочимиздан хабарсиз,
бу тиришган юзимиздан хабарсиз.

Устимизда доғлар қолмиш
у қушларнинг қонидан,
юз бир кийим алмаштирсак
энди у қон кетмагай.
У ипларнинг изи ҳам
жизиллайди бутоқларнинг жонида,
у қушларнинг саси ҳали
дарахтларнинг қулоғидан кетмагай.

Балким шундай, қушлар сўнги фурсатда
ўла-ўла бизни севган, қарғаган.
Балким шундай, бизни ипла ул пайтда
ул қушларнинг оёғига боғлаган.
Балки шундай, у дунёда, тупроқдан
ҳар саҳар ул ипнинг учидан тутиб
уйғотар, уйғотар бизни у қушлар,
ипга осиб қўйган ўйинчоқ каби
ўйнатар, ўйнатар бизни у қушлар.

Пешонамиз тиришидан,
бағримизнинг бошидан
биз у ипни ечолмаймиз ўлгунча.
Бу дунёнинг тупроғидан, тошидан,
хотинларнинг нозидан, қарғишидан
озод-эркин учолмаймиз ўлгунча.

Йиғлагаймиз, бизга кулар ул қушлар,
яширинсак, яна кўрар ул қушлар.
Ул қушларни кўрмайин деб,
кўзимизни юмармиз —
келиб тушимизга кирар ул қушлар.
Ул қушларнинг оёғига йиқилиб
ёлворармиз: ёқамиздан йироқ кет.
Кеча-кундуз тинчлигимиз йўқолди,
бирор оқшом уйқумиздан йироқ кет...

...Тушимизда ўлик қушлар тирилар,
қанот қоқиб тебратар кўк юзини.
Оёқларин қонли ипи чўзилар,
ғичирлатар дарахтнинг илдизини.

Қушлар тортар дарахтларни ортидан,
чинорни ҳам, ёнғоқни ҳам қўпорар.
Тупроқ ерни
қаттиқ ушлар дарахтлар,
қушлар тортар, тупроқни ҳам қўпорар.

Қушлар тортар, қалқар уйлар-эшиклар,
бир-бирини қувлар итлар-мушуклар.
хотинлар ҳам, ушоқлар ҳам қичқирар,
қўрқоқлар ҳам, қочоқлар ҳам қичқирар.

Қичқирамиз:
— Қутқар бизни, илоҳим,
қушлар қайга тортар бизни, илоҳим?!
Балким, қушлар торта-торта обориб,
йўқликларга отар бизни, илоҳим!..

Тош келтириб, излагаймиз қушларни,
битта-битта кўзлагаймиз қушларни.
Учган қушлар кўк юзидан тўкилар,
тош отармиз бир дона қуш қолгунча.
У битта қуш яна биздан зўр келар,
яна тортар дунёмизни толгунча.

Ўзи ростдан битта қушми, илоҳим,
бу дунёни
шаҳар-шаҳар, ўлка-ўлка кўтарган?!
Бу дунёда энг охирги шоирнинг
юрагидир, балким, бизни кўтарган?!

Биз у қушга, Оллоҳ, нега тош отдик,
хотин, гўдак ҳам кексаю ёш отдик?!
Бу дунёда энг охирги шоирнинг
юрагини тошлагунча тош отдик...
У қушнинг ҳам сўнгисини отайлик,
кимнинг тоши тегар, қани, у қушга,
кўзимизни катта очиб боқайлик
кўк юзидан: кўчиб келган у қушга...

Кўк юзининг узанар ҳар қаричи,
бу не ишдир, айт, кўкларнинг эгаси,
нечун, айтгил, дунёнинг ҳам, қушнинг ҳам
ҳеч тузалмас, ҳеч тузалмас яраси?!

Қўл бер, бу дунёнинг тоғу тузин тут,
тоғу даштнинг, ахир, недир гуноҳи,
бу дунёда ўзинг ушла, ўзинг тут,
йиқилармиз, йиқилармиз, илоҳи!..

Балким, бир дам кўролмадик у қушни,
балким, ўзга дунёларга тўқнашиб,
парча-парча тўқилажак бу дунё.
Кўк юзидан у қуш ғариб тушажак,
у қуш охир қайга кетиб тушажак,
охир қайга йиқилажак бу дунё?!

Қутқар бизни бу қўрқувдан, илоҳим,
уйғот бизни бу уйқудан, илоҳим!..
... У уйқудан телба каби уйғониб,
кўзимизни очганда,
қўрқа-қўрқа кўтаришиб кўрпани,
қуш ўлигин ахтарамиз
тўшагимиз ичида...

Ўлик қушлар ерга қатор-қатор тушиб ётарди.

Болалардан бири:

— Тезроқ бўлинглар, қочдик, — деди. — Чимноз муаллима келяпти!..

Ростдан ҳам йўлнинг у четидан Чимноз муаллима келарди, ўзи ҳам тўғри улар томонга келарди. Эҳтимол, у қушларнинг бошига тушган савдони кўрганди.

Болалар ердаги ўлик чумчуқларни йиғиштириб, тезда кўздан ғойиб бўдилар. Дарахтнинг остида фақат Самад қолди, яна бир ўлик чумчуқ.

Чимноз муаллима келди, эгилиб ўлик чумчуқни ердан кўтарди ва Самадга ўгирилди:

— Эртага ё отанг, ё онанг мактабга келсин! — деди.

Самад индамади.

— Гапимни эшитмадингми?!

Самад яна гапирмади.

Шунда Чимноз муаллима Самаднинг қўлидан тутди:

— Қаерда яшайсизлар? — деди.

Самад боши билан имлади.

Чимноз муаллима Самаднинг қўлидан тортди:

— Кетдик! — деди.

Самад эгилганча Чимноз муаллиманинг ёнида йўлга тушди.

Кетдилар, етдилар. Самад эшикни очди, ичкарига кирдилар.

Самаднинг отаси йўқ эди.

Чимноз муаллима қўлидаги ўлик чумчуқнинг бошини силади:

— Ҳечқиси йўқ, кутиб тураман! — деди.

Шундай айтдики, гўё Самаднинг отаси келиб, бу чумчуқни тирилтиради.

Сўнгра Чимноз муаллиманинг кўзи девордаги суратга тушди.

— Онангми? — деди.

Самад бошини қимирлатди.

— Онанг ҳам уйда йўқми?

Самад бошини тебратди.

Чимноз муаллима суратга суқланиб боқди:

— Қандай гўзал онанг бор-а, — деди. — Ростдан ҳам гўзалми ё суратда гўзал чиққанми?

Самад охири тилга кирди:

— Билмайман, — деди, — кўрганам йўқ.

Чимноз муаллима суратнинг қора гардишини энди кўрди, сесканиб ўлик чумчуқни қўлидан ерга тушириб юборди.

Самад тез эгилиб, қушчани ердан кўтарди. Шу пайт эшик очилди, отаси ичкарига кирди, елкасида милтиқ бор эди, қўлида — у овлаган бир жуфт қирғовул.

Самад отасининг ёнидан сиқилиб ўтиб эшиқдан чиқди.

Чимноз муаллима Самаднинг отасини кўриб, ўзини йўқотиб қўйганди.

Чимноз муаллима бу ёш умрида ҳали ҳеч бир кишидан кўрқмаганди, аммо энди ҳис қилдики, бу одамдан кўрқади, энг оғири шу эдики, бу кўрқув унга лаззат бахш этарди.

Чимноз муаллима бехосдан бу одамнинг кўлидаги бир жуфт қирғовулар билан, яна бу кишии овлаган-овламаган барча қирғовулар билан, какликлар, беданалар, жайронлар билан, бошқа шундай жониворлар билан ўз қондошлигини, яқинлигини ҳис қилди ва бир жуфт қирғовулни кўрсатиб, юраги дукурлай-дукурлай:

— Овчимисиз? — деди.

Самаднинг отаси Чимноз муаллиманинг оёғидан бошигача термулиб:

— Ҳа, — деди. — **ОВЧИМАН!**..

Бир ов майдонидир бу қишлоқ, шаҳар,
милтиқсизу ўқсиз бу қандай овдир,
бир озча овчидир ҳамма эркаклар,
хотинлар ҳаммаси бир озча овдир.

Бу маккор боқшининг қурбони бўлай,
аёллар овланар, қизлар овланар,
узун киприклари ёрдам беролмас,

ола кўзлар, қора кўзлар овланар.

Қандай соз, эшикни очиб келмишсан,
сен менинг овимсан —
танидим сени,

балким, бахт қушисан, учиб келмишсан,
бас, қани елкангда қанотинг сенинг?!

Деворлар гул очар —

қўлинг тегинса,
тортилар Тангрининг қўли бу уйдан.

Бироз тутун ҳиди, порохнинг дуди,
бир озча қон иси келар бу уйдан.

О, ёмон тикилар кўзинг деворга —
суратга боққанда ёшланар кўзинг,
бурайлик суратнинг юзин деворга,
бир ўлган севгининг руҳи ёнмасин.

Балким, бир туш эрур у ўлган аёл,
юссам кўзларимни — қайтади, балким,
севги илоҳийди у ўлган аёл,
усиз илоҳсизман дунёда, балким.

Ўлганга барибир, шўрлик қолгандир —
ўлган ўлди, қолган энди найласин?

Дейдилар: Худолар ўлмас...

ёлғондир,
Худо ўлган ерда банда найласин?

Яримзор, яримхуш кетар ўлганлар,
ким айтар қўли бўш кетар ўлганлар:
қўли текканидан оборар қўли,
кўзи кўрганидан оборар кўзи.

Қабрлар кўпаяр — дунё камаяр,
ўлганлар парчалаб оборар бизни.

Бир оздан оборар ҳар ўлган одам
ҳар қолган одамнинг тириклигидан.

Ноннинг таъмидану
сувнинг тотидан,
чечакнинг исидан, гулнинг ҳидидан.
Тирилар ҳаммаси бироз-бироздан,
бир қуруқ соямиз,
бир бўш алвасти,

Оллоҳим, чиқажак, ахир, қачондир
тупроқнинг устига
тупроқнинг ости.

Биламан, ўлганлар тирилмас,
аммо,
менинг у дунё-ла олди-бердим бор:
эҳтимол, ўлимни ўлим олгайдир,
ўлимни ўлим-ла алмашмоқ даркор.
Сен ҳам, гўзал хоним, мени кечиргин,
сени кўрқитмасин қўлимдаги қон,
менинг овлаганим барча бу қушлар
у ўлган аёлга қурбондир-қурбон.

Ўз қушининг, минг қушининг ўлими, балким,
унинг ўлимига тенг кела билса,
охири кунлардан бир куни, балким,
уни у дунёдан мен ола билсам.
Балким, сени унда Тангрим қўндирмиш,
балким, у дунёдан келган малаксан?

У аёл ўлганда ўлгандим, ўлган —
эҳтимол, сен мени тирилтажаксан.

Сочларинг бунчалар юмшоқдир-юмшоқ,
сочингга тегинса —
қўлим тирилар,
мен ўлган эдим-ку, не бўлди, Оллоҳ,
балким, танимдаги ўлим тирилар?!

... Самад мурғак тирноқлари билан боғда ерни кавлаб, ўлик чумчуқни кўмиб қўймоқчи бўлади.

Ер метин эди. Самаднинг бармоқларини оғритарди...

Илтижо қиламиз минг-минг тил ила —
дунёнинг тош сабри каби сабр йўқ.
Қабр йўқдир,
бир боланинг қўли-ла,
қазилган қуш қабри каби қабр йўқ.

Бир ҳовуч қора тупроқ етарди,
қушлар биздан кўз ёши ҳам сўрамас.
Бир қаричдай қабр қазсак,
бас эди,
бир бармоқдай гўр тоши ҳам сўрамас.

Бунча ўхшаш қушларнинг,
болаларнинг ўлими,
иккисидан ҳам
дунёда бир юк қолар:
болалардан — тўйғунича
яшалмаган бир умр,
қушлардан-чи тўйғунича
учолмаган кўк қолар.
Одам ўғли, сабаб будир, эҳтимол,
болаларнинг
тобути тош кабидир,
балким, бу зил тобутларга юкланган
болаларнинг яшалмаган умридир?!

Яхшиямки, тобути йўқ қушларнинг,
ул тобутни юклаб қандай кезардик,
бутун осмон ул тобутга юкланиб,
балким, нозик елкамизни эзарди?!

Балким, етди додимизга болалар,
ўлган қушга қабр қазган болалар
бу тобутдан елкамизни асради,

Тирилар кўксимда юрак, илоҳим,
тирикман,

тирикман,
тирикман яна!

Тириклар яшаши керак, илоҳим,
ўзинг раҳмат қилгин ўлганларингни...

тепамиздан босиб турган бу кўкдан,
бу қуёшдан, бу юлдуздан, бу ойдан,
бу булутдан елкамизни асради.
Яхшиямки, яшаямиз шунақа,
ҳар гуноҳни ювган, тузган топилар,
яхшиямки, бу дунёда бир парча
чумчуққа ҳам қабр қазган топилар.

...Балким, менинг қабримни ҳам қазган бор,
кундуз қазар,
кеча қазар қабримни,
чумдуги-ла чўқиб-чўқиб тупроқни,
бирор митти қушча қазар қабримни.
Ахир, ҳали мен оз умр сурганман,
ўлим, балким, узоқ-яқин излайди.
У қушчани, балким, юз бор кўрганман,
айтганманки,
шўрлик дон-дун излайди.

У чумчуқнинг еми, балким, менман, мен,
у чумчуқнинг чумдугида донман, мен,
чўқилар, чўқилар мени у чумчуқ.
Кунларимни, йилларимни чўқилар,
қора сочим, қўлларимни чўқилар,
чўқилар, чўқилар мени у чумчуқ.
У чумчуқнинг чумдугидан қутулиб,
бекинмоққа ҳеч бир макон топмадим,
у чумчуқнинг қабоғида тутилиб,
чидамоққа жонимда жон топмадим.
Чўқилайди, чўқилайди бу чумчуқ,
бу танимдан
неча жонлар айрилар,
Мендан қўтиб,
қават-қават шилиниб,

яна янги,
янги танлар айрилар.

Чўқилайди, чўқилайди у чумчуқ,
оғриқ чиқар танимдан,
танимдаги оғриқлардан кўкариб,
қизим чиқар,
ўғлим чиқар танимдан.

Отам ўғли, бас, сен нечук, мен нечук,
бас, мен кимман,
бас, мен қайдан туғилдим,

балким, шундай отамни ҳам
чўқилаган бу чумчуқ,
мен отамнинг танидаги
оғриқлардан туғилдим.

Балким, шундай на таниш бор, на ёт бор,
бу дунёда

ҳаммамиз бир баданмиз,

балким, шундай биз одамлар, одамлар,
насл-насл чўқиланган бир танмиз.

Не бўлғайки,
ҳовуч-ҳовуч дон сепилган ҳар ерда,
не бўлғайки,
бошдан-охир ҳовли-ҳовли сочилдик.

Балким, шундай битта тандир
бу дунёнинг аввали,
балким, «Оллоҳ» дейилган дам
шундай бирдан очилдик.

Балким, шундай минг йиллардир
у чумчуқнинг тумшугидан
тушиб-тушиб келармиз,
минг йиллардир шундай
чўқиланган бадандан
сачраб-учиб келармиз.

Ориқлардан, оромлардан
ўтиб-ўтиб келармиз,
кундузлардан, оқшомлардан
ўтиб-ўтиб келармиз.

Пешонада ҳали бундай
минг-минг оғриқ-аччиқ бор,
минг-минг кундуз-кеча бор,
бир ўлимсиз ТАН бор бу ер юзида,
бир ўлимсиз ЧУМЧУҚ бор...

Самад чумчуқни кўмиб келганда, Чимноз муаллима уйда қирғовулнинг патини юларди.
Отаси деворга суяниб, кулиб қараб турар эди.

Аммо девордаги онасининг йиллар бўйи боқиб турган сурати ўгирилган эди, қора
гардишли суратнинг юзи деворга буриб қўйилганди.

Самад шошди, бир суратга, бир отасига термулди.

Отаси бирдан ҳушёр тортди, суратнинг юзини бу ёнга ўгирди. Самад бадтар шошиб
қолди. Суратдан термулиб онаси жилмаярди.

Самад суратдан кўзини олди. Ўша куни қирғовул гўштини оғзига ҳам олмади.

Ўша кундан кейин Чимноз муаллима гоҳи-гоҳи Самадларникига келиб турадиган бўлди,
бироқ ҳар гал у келганда, Самад секин орадан чиқиб кетар, уйга жуда кеч, Чимноз
муаллима чиқиб кетгандан сўнг қайтарди, ҳар гал қайтганда отасини хурсанд, жилмайган
ҳолда кўрарди.

Бир гал Самад уйга қайтиб, эшикни ҳарчанд итармасин, оча олмади.

Эшик ичкаридан берк эди.

Самад оёқларининг учида чўзилиб деразадан қаради ва отаси ҳамда Чимноз муаллима-
ни кўрди. Чимноз муаллима йирик, оқ-оппоқ қуш каби тўшакка узала тушганди. Бу,
эхтимол, отаси овлаган энг гўзал қуш эди. Бироқ, у қуш тирик эди. Чимноз муаллиманинг
қўллари отасининг бўйнидан қучарди, лаблари отасининг юзидан, кўзидан ўпарди, оёқла-
ри...

...Қарама, болам, ёш бола бундай ишларга қарамайди!..

Аммо Самад қараб турарди.

Девордаги қора гардишли суратдан онаси ҳам қараб турарди, қараб куларди, гўё севинарди. Нега севинарди, Оллоҳ?!

Сўнг Чимноз муаллима чиқиб кетди, уйда ёлғиз отаси қолди, яна онасининг сурати.

Ўша куни Самад отасига бир оғиз ҳам гапирмади, бош кўтариб суратга ҳам боқмади.

Эртасига Чимноз муаллима Самадни доскага — ёзув тахтаси олдига чиқарганда, Самад тош каби сукут сақлади.

Чимноз муаллима:

— Ёз, — деди.

Аммо Самад бу қора тахтага ҳеч нима ёзмади, кўзини қора тахтага тикканча тураверди, гўёки, бу қора тахта деразадай ярқ этиб очиларди, чексиз йўқликка, бош-охири йўқ зим-зиё қоронғуликка очиларди. Самад у деразадан боқиб, қоронғуда кимнидир кўрарди.

КИМНИ?!

Бешикдан тобутгача

умримиз оқ узра қора ёзилар,
бас, нечун, менинг болам,
бу тахтанинг юзи қора,
нега оқ-ла ёзилар?

Умр деганлари узун ё қисқа,
дунёнинг энг қийин дарси экан-да.
Бу қора, қоп-қора ёзув тахтаси
бизнинг умримизнинг терси экан-да.

Юлдуз-юлдуз йиртилган кўк юзидай
у тахтани сўз-сўз йиртган биз бўлдик.
У қора тахтанинг
қора бетидан
туғилган сўзларни тутган биз бўлдик.

Ёздик ва ўчирдик бўйи-энинда,
ул қора тахтанинг ҳар қаричинда
қўлимизнинг изи намоён.
Алдандик, менинг болам,
у ёзув тахтасига,
энди билдик, ҳар ёзувнинг ўчмоғи аён.
Ёздик ва ўчирдик —
севинчу ғамимиз
ҳар сўздан, ҳарфдан, чизгидан ўтди,
у қора тахтадан ўтдик ҳаммамиз,
билгинки, бир қора кўзгудан ўтдик.

У кўзгудан қўлимиз-ла ёзилган
неча-неча отлар ўтди,
туғишганлар, ётлар ўтди.

«От» деб ёздик,

«Ўт» деб ёздик,

у кўзгудан
йилқи-йилқи отлар ўтди,
чаман-чаман ўтлар ўтди.

Ўтган ўтди —
бир дам дўниб,
у кўзгудан сўролмадик,
минолмадик у отларни,
у ўтларни ўролмадик.

Менинг болам, бу не ишдир,
боқдим, йўл тута билмадим,
у кўзгудан ҳамма ўтди,
сен нега ўта олмадинг?!

Талпинарсан, уринарсан,
у кўзгунинг ичиндасан,
балким, ҳозир от чопарсан,
балким, ўроқ-пичандасан.

Нега бунча ивигансан —
терданми ё кўз ёшидан?!

Бирор фурсат сувинг чиқмас
у кўзгудан қирғоққа,
у кўзгу босар бошингдан,
бўйинг чиқмас у кўзгудан қирғоққа.

Қуриган, ёрилган лабларинг билан
чақирарсан, сас бермаслар сасинга,
талпиниб, кучаниб уён соларсан,
нозик қўлларинг-ла, оёқларинг-ла
у ёзув тахтасига
михланиб қоларсан.

У қора тахтада йўқолар, йитар
қоп-қора кўзларинг, болам,
у қора тахтада кўкарар, битар
япроқ-япроқ сўзларинг, болам.
У сўзларни теролган йўқ, билган йўқ,
юз бор чақир —
ёрдам қилиб келган йўқ.

Кошки, биров ёрдам этсин додингга,
у чормихни ўзинг суғур, воҳ, болам,
дор кунни ўз отинг етсин додингга,
ўзинг ўз отингни чақир, воҳ, болам!

Йўқ, тилинг дудуқланар, шошарсан —
ўз отинг тилинга битмайди гўё,
уринарсан, талтинарсан, тошарсан,
ўз отингга кучинг етмайди гўё.

Кел, қийнама бировни ҳам, ётни ҳам —
кучинг етмас ўз муқаддас отингга,
менинг болам, оғир кунда оти ҳам
бу дунёда мадад бермас одамга.

Ким қолибди бу дунёда?
Умр йўли
дунёнинг энг кетар-келмас йўлидир,
менинг болам, бу дунёда
ўлгунча
ҳар ким шундай ўз исмининг қулидир.

Ўлгунча жонимиз-ла
боқажакмиз исмимизни,
этимиз-ла, қонимиз-ла
боқажакмиз исмимизни.

Майли, жони бўлмаса-да,
гўшти, қони бўлмаса-да,
яна, яна бу дунёда ҳар ненинг
исми ўз жонидан чиқар,
тошинг, сувнинг, ернинг, кўкнинг
исми ўз жонидан чиқар.

Ўз исмига кетар кучи,
ҳар не кучдан тушиб қолар.
«Сув» дегунча — сув чарчайди,
«Тош» дегунча — тош юмшалар.

«Ер» дегунча —
ер ҳам бироз ботар ерга.
«Кўк» дегунча —
кўк ҳам бироз кўкдан тушар.
Ичимизни бир севги еган каби,
титраб-қақшаб «Севаман» деган каби
севгимиз чарчаб қолар.
...Бас, сен нечук, менинг болам,
ўз исмингни чақирмоққа,
у ёзув тахтасидан
талтиниб чормихни суғурмоққа
ҳали кучинг қолдими?

Ер юзида
оёқ кўйиб турмоққа
ҳали бир қарич еринг,
кўк юзанда
боқмоққа бир қарич кўкинг қолдими?
Бир қарич ер — кўкнинг орасида
ўсмоққа,
қалқмоққа бир қарич бўйинг қолдими?

Ерда еринг,
кўкда кўкинг қолмаса, болам,
ўз исмингни қичқирмоққа
яна кучинг қолмаса,
энди қўрқма,
чақирмоққа яна бир от топарсан,
ундан кўмак, ундан имдод топарсан.

Уни чақир, оғир кунда, оғир дамда,
ўз дардингни унга де, болам,
бу қора тахтага, бу кўр тахтага
юзингни тут:
— Она!.. — де, болам!

...Қора тахта, кўзингни оч,
кўр мени, кўр, қора тахта.
У қоракўз, у қорасоч
онамни бер, қора тахта.

Қора тахта, Худодан қўрқ,
«Йўқ» дема, йўқ, қора тахта.
Қора тахта, онамни туғ,
Онамни туғ, қора тахта!..

Ўша кун Самад мактабдан қайтганда, онаси яна жилмайиб девордаги суратдан боқарди.

Отасининг қўшоғиз милтиғи ҳам деворга осибди, бироқ отасининг ўзи йўқ эди.

Самаднинг кўзлари жиққа ёшга тўлганди, Самаднинг йиғлагиси келарди. Онасига ўгирилиб: «Кулма!» — деди.

Аmmo онаси ҳали ҳам кулиб боқарди.

Самад курсини оёғи остига қўйиб кўтарилди, онасининг юзини деворга ўгирди.

Сўнгра милтиқни девордан олиб келди, ўқларнинг жойини биларди, борди, бир жуфт патрон келтирди, милтиққа жойлади, тепкиларнинг иккисини ҳам тортиб, настга қўйди.

Кейин бир қалин иннинг учини милтиқнинг тепкиларига тугиб, иккинчи учини эшикка боғлади, юзи деворга ўгирилган сурат остидаги курсига ўтирди, милтиқнинг қўндоғини ерга тираб, қўшоғизни нақ дукурлаётган юрагига қадади.

Самаднинг чехрасида ғалати бир тус бор эди. Гўёки, бу пайтда, у умрида ҳеч қачон ўйнамаган энг қизиқ ўйинини ўйнаётганди.

Самад боғлаган ип милтиқ ва эшик орасида таранг тортилганда, эшик очилган заҳоти ўқ унинг юрагига отиларди. Самад гоҳ ипга, гоҳ эшикка термула-термула кутарди. **НИМАНИ кутарди, Оллоҳ?!**

Ўлгунча

қанча-қанча эшикдан ўтар одам,
дунё —

юзимизга тугилган эшикларга тўлиқдир.

Эҳтимол,

юзимизга ёпилган эшикданмас,
юзимизга очилган

эшикдан қўрққуликдир.

Болагинам,

хаммамиз ҳам туғилганда йиғлармиз,
оналарнинг танидан
қувилганда йиғлармиз.

Балким, яшамоқ эмас

дунёга келмоғимиз,

балким, туғилган куни

бошланар ўлмоғимиз.

Оёғимиз ерга теккан заҳоти,

қадам қўйиб йилдан-йилга ўлармиз,

бу дунёда бир дафъалик ўлгунча,

Худо билар, неча карра ўлармиз?!

Бир нозли хотинга айланган куни

бир гўзал қиз ўлар, болам,
мўйлови чиққан куни

бир ўсмир қувноқ ўлар.

Бу дунёда оз яшаган

оз ўлар, болам,

бу дунёда кўп яшаган кўпроқ ўлар.

Ҳеч ким кўрмас марҳумларнинг қонини,
бизлар соғмиз, соғ одамга ким йиғлар?

Ким билади,

қўл-оёғи титраган бу кампир
бир нозли хонимнинг олмиш жонини,
бу шўрлик чолнинг букри белида
навқирон йигитнинг, балким, қабри бор.

Ҳам ўликмиз, ҳам тирикмиз, илоҳи,

биз нечук инсонлармиз,
бу дунёда кезиб юрган
жонли қабристонлармиз.

Болам,

ҳайрон боқарсан пешонам ажинига,
бир вақт мен ҳам бола эдим —

сенинг ёшингда.

Йиллар ўтди, ўлди-кетди у бола,

кўмдим у болани пешонамнинг тиришига.

У болага ҳеч ким аза тутмади,

туққан одам ҳам ҳеч йиғламади,
ҳеч ўзим ҳам йиғладим, ўзим ҳам —
ҳеч билмадим,

у боланинг қўли қачон

тушиб қолди қўлимдан,

у боланинг юзи қачон

йитди-битди юзимда?!

Болам, золим ажал бу ён чопгунча,
келиб бизни бу дунёдан топгунча,
исмимизни билгунича
оламнинг қабртошлари,
■ умримиз чўзилгандан чўзилажак,
ортажак пешонамизнинг ажинлари,
пешонамизда
янги-янги қабрлар қазилажак.

Тақдир отиб ўйнар
бизни сомон чўпидек,
ойлар, йиллар
гуруҳ-гуруҳ ўтажак устимиздан.

Қўлимиздан
қанча-қанча қўл узилиб тушажак,
қанча-қанча юзлар тушиб кетажак
юзимиздан.
Ўзимизни
қанча алдаб овутсак, фойдаси йўқдир,
юзимизни,
қўлимизни тутсак, фойдаси йўқдир.
Фойдаси йўқ, гўзалмисан ё хунук,
туғилгандан ўлгунча,
ойлар, йиллар юзингни,
қисмат ёзиб-чизиб қоралагунча
хамманинг юз-кўзини,
юзимиз ҳам вароқ-вароқ йиртиллар.

Тунлар боқиб биз термулган кўзгулар
бу кун танимайди бизни,
яхшиямки, бу дунёда биз ҳали
таниб олаяпмиз ҳар кун, илоҳим,
таниб олаяпмиз бир-биримизни.

Яхшиямки, ўзимизни
таниб олаяпмиз, шукур,
кўзгуларда юзимизни
таниб олаяпмиз, шукур.
Ҳали оқарганмас қора сочимиз,
пешонамиз тиришиб қат-қат бўлмади,
ҳали пешонамиз тиришларидан
кўзгулар чирсиллаб қарс-қарс синмади.

Ҳали ботмаганмиз минг-минг гуноҳга,
болам, вақти келди,
бу дунёдан кетайлик, кетайлик,
бир гўзал юз билан кетайлик
Оллоҳнинг эшигига...

Эшик очилиши билан милтиқ отилди.
Эшикни очган одамни сен кўрмадинг, болам! У одам ким эди?!

Балким, қўшни болалардан бири эди, сени ўйнамоққа чақириб келганди.
Балким, Чимноз муаллима эди, яна сизларникига келганди.
Эҳтимол, эшикни очган ўз отанг эди.
...менинг болам, балким, у эшикни очган МЕН эдим...

Озар тилидан Карим Баҳриев таржимаси.

Адҳам Дамин

Ҳаёт ВА Заман

Роман

Тонг саҳар ташқарида машина овози эшитилгандек бўлди. Акмал кеча Тошкентдан чарчаб келган бўлса-да, барибир уйқусида сергак эди.

Аста туриб ҳовлига чиқди. Болохона остида турадиган сутранг «Москвич» жойида йўқ. Укаси Толибу ундан бошқа ҳеч ким машина минмайди бу уйда. Азонлаб қаёққа кетди экан? Кечқурун ҳаммалари жам бўлиб, ош еб ўтиришганда индамаганди. Секин бориб укаси яшайдиган ташқи ҳовлига кўз ташлади: чироғи ўчиқ, болалари уйқуда. Катта ҳовлига қайтаркан бувисига¹ кўзи тушди.

— Буви, нима гап? Мошин кўринмайди? Толиб қаёққа кетди? — деди у ҳовлиқиб.

— Тинчлик. Яхши ётиб турдингми, болам? — бувиси ўзини хотиржам тутишга уринди. — Даданг билан докторга кетганди.

— Нимага?!

— Тезда қайтамиз дейишди. Пича мазаси қочди-ёв. Биласан-ку дадангни, ичимдантоп. Қайтишса, ўзинг гаплашарсан. Хавотирланмай кириб ухла, ҳали вақт эрта.

Акмалнинг уйга киргиси келмади. Фира-ширада ҳовлидаги валишлардан ой нурида ҳосил бўлган олакўланкаларга, юлдузлари бирин-сирин милт-милт қилиб ўча бошлаган баҳор осмонига бепарво қараб, ўйчан кезиб юрди. Бошқа маҳалда бу гўзалликлардан кўнгли чексиз яйраб, ажабтовур маънолар кашф этарди. Ҳозир эса хаёли «Дадамга нима бўлди экан? Бувим ниманидир мендан яширди», деган ўйлар билан банд эди. У ўз саволларига бирор жўялироқ жавоб топа олмади. Охири уйга паршон кирди-да, беихтиёр чирокни ёқди ва бешиқда пишиллаганча ухлаб ётган олти ойлик қизчасига термулиб, ўзини-ўзи чалғитишга уринди. Барно! Барнохон! Ҳадемай катта қиз бўлиб, «дада, дада» деб тили чиқади. Ёки онасига тортиб, кўқонликларга ўхшаб олдин «ая, ая» дермикин... Кейин у ҳам дадасидек қизчасининг қўлидан етаклаб, қишлоқ гузаридаги ёлғиз дўконга олиб боради. Барно «уни олиб беринг, бунни олиб беринг», деб хархаша

¹ Ойи маъносига.

қилади, худди ўзининг болалик пайтидагидек. Ўзи ҳам гирт шунақа эди. Мана, шаҳарга борганига қанча йиллар бўляпти-ю, қишлоқда кечган болалигини, болалик хотираларини ҳозиргидек кўп эслайди. Дадам хўп ажойиб-да, уни кўп яхши кўрарди, қаерга борса эринмай ортидан «дум» қилиб эргаштириб юрарди. Барнодек у ҳам тўнғич фарзанд эди-да. Энди эса, Барно каттасига¹ тўнғич набира. Эҳ, каттасига нима бўлди экан?! У оҳиста эгилиб, қизчасининг юзларини силади, сўнг, меҳри жўшиб, лўппи юзларидан беозор ўпди.

Хотини бир кўзғалиб, уйқусираганча пичирлади.

— Ҳа, тинчликми?.. Қўйинг, уйғонади. Ўзи фингшиб-фингшиб янгитта ухлади. Чироқни ҳам ёқвоганингизни.

— Тинчлик. Негадир уйқум қочди.

— Боя машина овози келгандек бўлдимми?

— Дадам билан Толиб бир жойга кетишибди.

— Ҳа... Унда ухланг, ҳадемай тонг отади.

* * *

Бу пайтда укаси билан дадаси туман маркази — Бағдоддаги шифохонанинг жаррохлик бўлимига етиб келган эди.

— Яна келдингизми, домла? Саҳарлаб-а?! Сўфи азон айтмасдан бурун. Тагин ўша дардми? Ичгандирсиз-да? — деди қирғизқовоқ Наби доктор, иккинчи қаватдаги жаррохлик бўлими эшиги тўйнугини хушламайгина очаркан, уйқуга тўймаган кўзларини ҳамқишлоғи Самин домлага ёқимсиз тикди.

Домла ўғлининг ёнида бу гапларни эшитгандан хижолат тортиб, бошини қуйи солди. Кейин сўниқ оҳангда:

— Тезроқ, Набижон, туни билан мижжа қоққаним йўқ, — деди-ю, тишини тишига босганча оёқларини жуфтлади, кўлларини мушт қилиб қовуғининг устига босди.

— Киринг! — Наби доктор истамайгина эшик очиб йўл бошлади. Сўнг тиббий муолажа хонасида шприц билан қовуқ тепасидан сийдикни тортиб оларкан, норози ғудурлади:

— Нима бало, жонингизда қасдингиз борми, домла? Неча марта айтдим — ичманг деб. Туппа-тузук тушунган одамсиз, ахир? Худо кўрсатмасин, бу туришда сийдик танангизга тарқаб кетса... Ёки яшаш жонингизга тегдимми?

«Тегди» деб юбораёзди домла сал бўлмаса. Лекин ўзини босди. Дардини аритаётган одамга терс гапириш яхшимас. Нима бўлганда ҳам Набижон — доктор. Аммо негадир бу гал Наби жаррохнинг қўли оғир қимирлаётгандек, иши ҳам қийин кечаётгандек туюлди — оғриқ жонидан ўтиб, кўз олди қоронғилашди. Ҳатто у ишни тугатгандан кейин ҳам ўзида оз бўлса ҳам енгиллик сезмади...

Кетишларида Наби доктор масалани узил-кесил қўйди:

— Домла, операция қилдирмасангиз бўлмайди. «Простата» бези катталашиб кетган. Бу ёғига ҳазили йўқ. Олиб ташлаш керак! Бўлмаса, у яна шишиб, сийдик йўлини тўсаверади. Айниқса, ичганда хуружи кучайиши ўзингизга ҳам маълум. Кўнмасангиз оқибати ёмон.

Домла бу кескин гапдан аввалига бошига мушт тушгандек қарахт бўлиб қолди. Ҳаял ўтгач, ўзига келди-да:

— Набижон, тўғриси айт: Сулаймон домла ҳам шу касалини сенга операция қилдириб ўлганмиди? — деди унинг юзига тик қараб.

— Энди у кишини қўйинг! — Наби докторнинг ранги қув оқариб, жаҳли чиқди. — У киши саксондан ошганди. Бошқа дардлари ҳам бор эди.

— Балки операция қилдирмаганда узоқроқ яшармиди? — деди-да, домла эшик томон юрди. Негадир бу гал домланинг эсига раҳмат айтиш ҳам келмади. Бу эса Наби докторга оғир ботди. Тагин Сулаймон домлага писандаси-чи... Қилган яхшиликларига раҳмати шу бўлдимми!

— Домла, — орқадан Наби докторнинг зардали овози келди. Домла эшик тутқичидан ушлаганча ўгирилиб қаради. — Агарда яна ароғ ичиб шу аҳволда келсангиз қарамайман, билиб қўйинг! Бу ерда сиздан бошқа ҳам мингта ташвишимиз бор. Сиз бўлсангиз кунда-шундасиз, ичмаган кунингиз йўқ, уялмайсиз ҳам. Айтганини қилмайсиз. Бу қанақаси ахир?!

¹ Бобоси.

— Ўчир овозингни! — Домла охири чидаёлмади. — Насихатингни бошқаларга қил! Мен сени ўзимники деб...

— Мен ҳам сизга ачинганимдан, ўқитган домлам, ҳамқишлоғим бўлганингиз учун айтяпман...

— Келмайман! — Самин домланинг кўзларидан нафрат ўти чақнаб, қўлини зарб билан силтади. — Сени ҳам, банисангни ҳам елкаминг чуқури кўрсин! Улсам ҳам келмайман!!!

Домланинг важоҳатини кўриб Наби доктор хушёр тортди, бироқ бирор нарса деб дафъатан жавоб қилолмади. Касалхона эшиги тарақлаб ёпилди. Шунда Наби доктор кўлига тиг ушлаб эмас, балки тилига эрк бериб катта хатога йўл қўйганини пайқади... Лекин гишт қолипдан кўчганди. Айтилган сўз — отилган ўқ!

II боб

Самин домла касалхонадан қайтгач, Наби докторнинг очикдан-очиқ айтган гапларидан аввалига дили қаттиқ ранжиган бўлса-да, барибир кўнглининг бир четида унинг ҳақлигига ҳам иймон келтирди. Ахир шу зорманда ичкилик қачон, кимга бахту омад келтирибдики, унга яхшилик келтирса. Ҳамма қора ишлар аслида шундан бошланади-ку. Мана, оқибати — уни ҳам бемаъни «чол касали»га гирифтор этди. Аслида-ку олтмишдан ошиб нафақага чиққан, тирикчилик — тирриқчилик деб ҳамон мактабда ўралашиб болаларга ваъз ўқиб юрган одамга сира-сира бу ярашмаган иш. Бу ёғи болалар ҳам улғайиб қолди. Қолаверса, эл-юрт, маҳалла-кўй олдида ҳам уят. У қишлоқдагина эмас, бутун бошли туманда ўз обрўсига эга муаллим. Бироқ, бир томондан у турмушнинг не-не азоб-уқубатлари-ю, қийинчиликларини тотмаган, не-не қирғинбарот ва катагон даврларни кўрмаган. Қанчадан-қанча тенгқурлари бу кўргуликларига дош беролмай эрта ҳазон бўлишди, кўплари эса немис урушида ўлиб кетишди. Қолган-қутганигина кўрсатганига шуқур қилиб, мусичаи безаволдек умргузаронлик қилмоқда. Омад-лимикан ёки Худога хуш келиб қолган жойи бормикан, у барига мардона туриб омон-эсон шу ерга етиб келди, эгилмади, букилмади, синмади, сотилмади. Аммо ўша алғов-далғов кунларнинг мудҳиш асорати юрагининг тубида бир умр муҳрланиб, қора доғ бўлиб қолди. Эслаганда юраги қон, дили хуфтон бўлади, борлигини зулмат қоплайди. Шундай пайтларда ўқувчиларига бу манфур замона ҳақида ич-ичидан илган бор ҳақиқатни оқизмай-томизмай айтиб солгиси келади. Лекин айтолмайди. Мана шу — биргина «айтолмагани»дан дили баттар қуяди, бутун вужуди қоврилади, виждони эзилади. Аслида-ку бу дунёда дарди йўқнинг ўзи йўқ. Аммо дилда борини тилингга чиқаролмай, ҳақиқатни айтолмай дардингни ичингга юта-юта зимдан қийналиб юришдан оғири бўлмаса керак. Айтсанг — тилинг қуяди, айтмасанг — дилинг... Қурмагур мана шу арокдан «қиттак» ичганда ўтмишни ҳам, айтолмаган дардларингни ҳам бироз унутгандек бўласан. Гоҳида эса бунинг акси бўлади, улфатинг ўзингга хуш келиб қолса, унга ишониб юрагининг туб-тубидаги дардларни, армонларни тўкиб соласан. Ўтмишни бузиб кўрса-таётган «кўзбўямачилар»ни бўралаб сўкасан, даврга, замонага дарғалик қилаётганларнинг тутган йўлидан ошқора нолийсан... Лекин сенинг бундай ҳақ гапларингни жон қулоғи билан тинглайдиган мард қани? Тинглайди-ю, чурқ этмайди, ёлғондакам бош қимирлатиб маъқуллаган бўлади-ю, бир оғиз гап қўшмайди. Кейин тезроқ сенинг ёнингдан жилиб қолиш тараддудига тушади. Ахир дангал гапларни эшитишга ҳам юрак керак, юраги бор эркак керак. Давр эса кўпларнинг юрагини аллақачон захарлаб бўлган: тили ботир одамнинг олдида узоқ ўтиришга ҳам бардоши етмайди.

Домла буларни яхши билади. Лекин нима қилсин, ўтмиш ўзининг қаро қилмишини қилиб кетган — замона зўрники, томоша — кўрники бўлгач... ўтмиш, ҳаёт, умр, вақт — оқар сув, қайтиб келмайди. Қоплони йўқ ўрмонда чиябўри ҳукмрон. Чиябўри — айёр, чиябўри — хийлакор, чиябўри — кўрқоқ. Шунинг учун унинг сиёсати ҳамма нарсадан устун. Гоҳида бир оғиз гап бошингга не балоларни ёғдирмайди, икки одамни дўст деб бирга ўтирсанг, қулфу дилингни очсанг, албатта, уларнинг биттаси чақимчи, хуфия агент, коммунист — тузумни ёмон деганларнинг танобини бирпасда тортиб қўйишга устаси фаранг бўлиб чиқади. Бироқ ундайлар ўзларини сира сездирмайди. Сотқинларнинг юмуши ҳамиша пинҳон. Шундан-да, кимга ишоншни билмайсан. Олтмиш йил буларни — тузум-

нинг алдов-салдов шиорларини, гапларини, ўзбекнинг қўл-оёғинигина эмас, ҳатто оғзини ҳам боғлаб ташлаганларини кўрган одам, кўрганларини ичига юта-юта дарддан юраги тошга айланган одам нима қилсин, аламини, қасдини нимадан олсин!.. Ёлғиз ичкиликка дардини биров енгиллатади. Шундай бўлгач...

Домла Наби докторга айтирини айтиб, ундан ҳам эшитадиганини эшитиб келган кундан сўнг бир ҳафта юқоридаги аччиқ ўйлар гирдобиди ичкиликдан ўзини тийиб юрди. Лекин май ойи келди-ю, байрамларга кун туғди. Шўро тузумининг нимаси кўп — ўзини ўзи улуғловчи календар варағида қон ранг — қизил билан белгиланган байрамлари кўп эди. 1 май бирдамлик куни арафасида мактабда бўлган ўтиришда яна даврадагиларнинг ширин сўзларига таслим бўлди — ичиб юборди. Барибир майиб эътиқод, ўрганган кўнгил хаёлдаги ҳақиқатдан, ҳаётдаги аччиқ қисматдан устун келди. Касали биров хуруж қилди-ю, ўтиб кетди. Кейинги байрамлар — 5 май матбуот куни, 7 май радио куни ҳам оз-оздан ичишга тўғри келди. Орадан икки кун ўтгач, 9 май галаба куни эди. Унинг ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган галабада муносиб улуши бор, ичмай бўладими? Болохонага жой қилиб, хизматдош тенгдошларини уйга чорлади. Байрам-байрамдек ўтди. Чиройли сўзлар айтилди, галаба учун, галабага ҳисса қўшганлари учун, ҳалок бўлганлар учун ва ўзларидек юртни ҳимоя қилиб тирик қолганлар учун пиёла тўла ароқлар бирин-бирин бўшатилади. Тунда дарди қайтарилди. Азобига инсон зоти чидаб бўлмасди. Аммо домла бир илож қилиб тонггача чидади. Бироқ бу сафар ўғли Толибжонни безовта қилишга ҳам ботинмади. Ўзидан, иродаси сустлик қилиб ичганидан уялди. Ахир ўғли Наби доктор айтган гапларни эшитди. Сўнг, тоқайгача уни ҳам ўзининг бедаво дардига шерик қилиб етаклаб юради.

Азон туриб кийинди, бир сумкага енгил-елпи уст-бошларини солиб, зарур ҳужжатларини олиб йўлга отланди.

— Ҳа, қаёққа? — хотини саволига жавоб ололмай ортидан кўчагача эргашиб чиқди. Ниҳоят у хотини томон ўгирилиб шундай деди:

— Агар бугун келмасам, мени кутманлар, Фарғонага — вилоят банисасига бораман, олиб қолишса, ўша ерда қоламан.

— Вой, ўлмасам! Намунча, дабдурустанд? Ҳеч бўлмаса, Толибжонни уйғотай, районгача кузатиб кўяр.

— Керакмас! Безовта қилма! Балки райондан қайтарман.

Меҳринисо опа эри бунчалик тез йўлга отланганини ҳам, унинг не қарорга келганини ҳам дарҳол англади. Ахир эрининг дарди унга аён. Шунинг учун сўнгги вақтларда «дардга енгил-елпи қарамай, охиригача яхшилаб даволанинг» дея ҳар куни эси кетарди. Эри бўлса, докторхонадан дарди ариб қайтгач, яна ҳеч нарса кўрмагандек ишга — уйлари ёнидаги мактабга чиқиб кетар, докторларнинг ўғити-ю, унинг ёлворишларига қарамай, гоҳида тагин ишдан сўнг ичиб маст ҳолда қайтарди. Бундай кунлари, албатта, касали кўзиб, тун азобга айланарди. Лекин, ўғли Акмал Тошкентдан қайтган куни саҳармардонда шифохонага борди-ю кўнгли синиқ қайтди: аввалгидек очилиб-сочилиб гаплашмади. Бир кун бу ҳақда сўрагани, «Мен Наби докторни одам деб, ўзимнинг ўқувчим деб, ўзимизнинг қорада-рахтнинг одами деб юрувдим, адашган эканман», деди-ю, бошқа бу тўғрида чурқ этмади. Демак, Набижон тушмагур нимадур деган. Мана энди шунинг аламига Бағдод докторлари қолиб, Фарғонага кетармиш... Зора, Худо инсоф бериб райондан қайтса. Узоқнинг иши қийин, олтмиш-етмиш чақирим йўл юриб ҳар куни ҳолидан ким хабар олади? Дардчил одамнинг кўнгли яримта, икки кўзи эшиқда бўлади, ортидан одам келмаса дили оғрийди. Касалхонанинг овқати ҳам ҳаммага маълум: оч қолдирмайди-ю, еб-ичиб барака топмайсан. Лекин эрининг шу — бир сўзлиги, қайсарлиги чатоқ-да. Айтганидан қолмайди. Биров юз гапирсин, минг гапирсин, барибир ўзиникини ўрал дейди. Ҳа, майли, ишқилиб, дардига Худованди Карим тезроқ шифо берсин-да. Болаларининг бахтига боши омон бўлсин...

Эртаси чой ичиб ўтираркан, Толиб сўради:

— Буви, дадам қани? Ё мактабга кириб кетдимми?

— Йўқ, — деди Меҳринисо опа. — Саҳар туриб, докторга — Фарғонага кетяман, қайтмасам — қоламан, деб бир сумкага кийимларию чойнак-пиёласини солиб чиқиб кетди.

— Нега мени уйғотмадингиз?

— Даданг унамади.

— Аксига олиб бугун ишхонамга текширувчилар келмоқчи эди. Касалхонада

ётиб тузалиб олинг, десам кўнмаётганди. Энди бирдан... Лекин Фарғонага бориб нима қиларкан?!

— Ташвишланма, кутайлик-чи. Балки райондан қайтарман ҳам деди. Ажабмас, ҳар галгидек дарди ариб райондан қайтса. Айтмоқчи, охири борганларингда Наби аканг нима деганди? Ушандан буён шашти паст.

— Дардингиз оғир эмас, лекин операция қилиш керак, бундай юраверманг, агар яна ичиб шу аҳволда келсангиз ёрдам бермаймиз, деганди. Кейин яқинда мени кўриб тагин «дадангни бир илож қилиб кўндиргин» деб тайинлаганди... Бу гапларни акамга айтгандим. У Наби доктор билан ҳам, дадам билан ҳам ўзим гаплашаман деганди...

III БОБ

Домлани вилоят касалхонасининг урология бўлимида ўртабўй, тўладан келган, ўзбекчани териб-териб гапирадиган ўттиз икки ёшлардаги бўлим бошлиғи тожик йигит Хайрулло қарши олди. Аҳволни кўриб, ортиқча савол-жавобсиз, туман касалхонасидагидек биринчи ёрдамни кўрсатди, касаллик тарихи ҳақида сўраб-суриштирди, йўлланмасиз келганига шама қилиб ўтди. Сўнг:

— Болалардан нечта? — деб сўради.

— Ўнта.

— Ўх-хў! Қахрамон отаман денг. Бой экансиз.

— Тўрт ўғил, қолгани қизлар, — домла гурурланиб жавоб қилди.

— Ўғилларингиз катта бўп қолгандир?

— Иккитаси уйланган. Каттаси Тошкентда — олим бўлмоқчи. Кейингиси ўзимизнинг Бағдодда — суғурта идорасида бошлиқ. Кичиклари мактабда.

— Яхши, — деди Хайрулло. Кейин дабдурустдан сўради: — Операция қилсак қаршимасмисиз?

— Бошқа иложи йўқми? — Самин домланинг пешонасида ажинлар кўринди.

— Йўқ. Вақт ўтган.

— Унда... майли, — деди домла овози қалтираб. Шунда баданидан совуқ бир нарса ўрмалаб ўтгандек бўлди.

— Олиб қоламиз. Аслида йўлланмасиз мумкин эмасу... Келаси ҳафтага операцияга тайёрлаймиз. Унгача ўғилларингиз билан ҳам бир маслаҳатлашиб оларсиз. Кап-катта йигитлар экан — тушунишар!..

* * *

Домлани тўрт кишилик палатага жойлаштиришди. Кираверишдаги эшикка яқин каравотгина бўш экан. Тўрдаги икки ўринда айна унингдек «чол касали»га чалинган марғилонлик муаллим ва Фарғона шаҳридан кекса бир қария ётар, иккиси ҳам яқинда операциядан чиққан, қорнидан ердаги шивачаларга осилтириб шланг улаб қўйилганди. Рўпарадаги каравотда ётган қорачадан келган йигит касалга ҳам ўхшамасди.

Домла ҳамхоналари билан наридан-бери сўрашди-ю, кечаси билан қийнаган дард азобиданми ёки йўл қоқиб қўйганиданми, суҳбатга рўйхуш бермай дарров ўрнига чўзилди ва кўзларини юмди. Лекин уйку эмас, хаёл олиб қочди уни шу топда.

Доктор ёш экан, қўли ҳам енгил чиқар. Аммо негадир лоқайдроқ... гап сўрайди-ю, аммо жавобингга бефарқ — бир туки ўзгармай эшитади. Жарроҳ-да, қас-собдек қондан сесканмайдиган киши бировнинг гапидан эти ўзгарсинми?... Болалари ҳақида сўради-ю, оиласи ҳақида индамади. Операцияга ҳам ўзидан бошқаларнинг розилиги билан иши бўлмади. Тўғри, болаларини сўради, лекин нега ўнта болангиздан бири ёнингизга келмади демади. Хўш, деганда-чи?... Бу дунёда бориб-бориб ҳар ким ўзидан ортмай қоларкан, дермиди? Қизлар бировнинг хасми, ҳаммаси ўзидан тинчиган, шунисига ҳам шукур. Тўнғич ўғли — Акмал Тошкентда, олийгоҳда ўқиди, кейин олим бўламан деб ўша ерда қолди. Мана, яқин ўн йилдан бўён илмий-текшириш институтида олимлик даъвосида сарсон-саргардон. Бироқ шунча йилдан буён на унинг олимлигининг учи кўринади, на кишлокқа қайтади, уйга ҳам, оилага ҳам бир тийинлик нафи йўқ. Бундан уч йил олдин аранг уйланди. Олдинига «ўламанобло, ишим қолиб кетади» деб кўнмай охири зўрға унади: ўзидек Кўқондан Тошкентга ўқишга борган талаба қизни

топибди. Ёши ҳам ўзидан нақд тўққиз ёш кичик. Келини бу йил ўқишни битираётган эди. Орада набираси Барнохон туғилиб қолди-ю, шундан бери она-бола қишлоқда, шу сабаб ўғли ҳам қишлоққа анчайин серкелиш. Илгарилари ҳарбийга кетган солдатдек олти ойда ёки йилда бир келарди. Энди келганда ҳатто Даш-қишлоқдаги мазорга — каттаси қабрининг зиёратига ҳам боряпти. Ишқилиб, унинг кўнглига Худо қишлоғига, она юртига, авлод-аждодига бўлган меҳр-муҳаббатни ҳам кўпроқ солсин-да!

Лекин сўнгги пайтларда ота-болага ўхшаб сира очилиб-сочилиб гаплашишмаган. Ўғли ҳам ўзидан баттар қайсар, айт деса, байт дейди. Мактабни битириб, Тошкентга ўқишга бораман деди. У рўйхушлик бермади. Ўзи кетиб, ўзи университетнинг химфакига кириб келди. Битиргач, Тошкентда қоламан, деди. Бу гапни эшитиб фиғони фалакка чиқди, ўғлини уйдан қувиб солди. У шу кетганича роса бир йил қорасини кўрсатмади. Хотини ўғлингизнинг ҳолидан хабар олинч, деб Худонинг зорини қилди, лекин у айтганида туриб олди — даракламади. Уйланиш борасида ҳам юрагини қон қилган: олийгоҳни битирганига роппа-роса саккиз йил бўлганда, ёши ўттиздан ошганда уйланди. Фарғонада бунақаси бўлмаган. Шунақа ўғилдан қайси отанинг кўнгли илийди? Ахир барча оталар каби унда ҳам орзу-ҳавас бор эди, ўғлим маълумот олса, уланса, бола-чақали бўлса, сўнг ёнимга кириб, рўзгорнинг қорига яраса деганди. Бу бўлса...

Ҳозир ҳам уйга меҳмондек келадию кетади. Бир тийиннинг қорасини кўрсатмайди. Тўғри, шаҳарда топгани қорнидан ортмас. Шундай бўлгач, нега қишлоққа қайтиб қўя қолмайди? Олим бўламан, деб ҳамон чучварани хом санаб юрибди-я. Олимлик — қорни тўқ, усти бут, орқасида тирговичи бор одамнинг иши. Э, болакай-ей... у йўқ-бу йўқ ўзиниям, умриниям, мениям хароб қиляпти-да...

Ҳа, майли, барчасини Парвардигорнинг ўзига солдим. Бу дунёда нима ишлар бўлса, унинг амри, унинг иродаси билан бўлади. Бир кун келиб инсофга кириб қолар.

Лекин минг қилса ҳам яқинда келганида унинг Толиб билан тунда касалхонага борганини билиб, Наби доктор билан гаплашибди-ку. Ўша куни уйда ёлғиз ўзи минг хаёл билан каравотда оёғини осилтириб ўтирганча телевизор кўраётганди, олдига келиб айтган гаплари ҳамон қулоғи остида. Барибир, ўқиган, шаҳар кўрган бола-да.

— Дада, ҳаммасини эшитдим, — деганди ўғли босиқлик билан. — Ўзингиз тушунган одамсиз. Бунақа қилиб, азоб чекиб юрманг. Ахир дардни яширсанг — иситмаси ошкор қилади, дейишади-ку.

Ўғлининг овози салмоқли, жуда узоқдан келаётгандек, бирданига у ўн-ўн беш ёшга улғайиб қолгандек туюлганди ўшанда. Аммо негадир унинг гапларига бир оғиз жавоб қилмади. Фақат «нима қил дейсан» дегандек унга зимдан қараб турди.

— Тошкентда жарроҳ танишим бор. Сизни бирга олиб кетаман. Ўшанга кўрса-таман, ўзим даволатаман. Бунақа арзимас касалларнинг нечтасини эшитганман, ҳатто қари чоллар операция қилдириб, сал кунда тузалиб кетишади.

— Кўй, ўғлим, нима бўлса пешонамдан. Сенинг ўзинг мусофирчиликда бировнинг хонадонига сиғинди бўлиб ижарада турсангу камига мен ҳам у ерга бориб олсам. Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига, дейишмайдимми?

— Бўлмаса, мен олдин бориб ўша врач оғайним билан гаплашиб кўрай.

У индамади: гаплаш ҳам демади, бораман ҳам. Аммо ўғлининг бир келганда: «Бировникида сиғинди бўлиб туриш ҳам жонга тегиб кетди, агар хўп десангиз шаҳардан бирорта арзон-гаров уй-жой ёки кооператив квартира олсам», деган гапларини эслади. «Йўқ, менинг сенга берадиган ортиқча пулим йўқ», деб ўшқириб берганди ўшанда. Шундай гапларни айтган одам энди ўзи бировларникида яшаётган ўғлининг квартирасига бориб олсинми?..

IV БОБ

Битта палақда неча хил қовун битади, деганлари ҳақроост экан...

Ўғли Толиб акасига қараганда анчайин кўнгилчан чиқди. Мактабни битиргач акасидек узоқни орзуламади. Ўқишга Фарғонага борасан деганди, бир оғиз гапини қайтармай, кўнди. Омади чопиб ўша йили Фарғонада очилган қишлоқ хўжалик институтига кириб кетди. Битириб, колхозга иқтисодчи бўлиб қайтди. Лекин у ҳам бошида ўзидек бировга бош эгишни билмаслардан эди. Кўнглида

борини шартта-шартта айтарди. Колхоз раҳбарлари эса бунақаларни унчалик хушламайди. Чунки, хўжаликда ҳадеб тўғри гап билан иш юритиб, ойлик билан қозон қайнатиб бўлмайди. Толибга ўхшаганлар эса олийгоҳда олган хаёлий ҳақиқати билан бусиз ҳам аранг юриб турган хўжалик ишларининг белига тепиши мумкин.

Сал ўтмай ҳар ишда ўз фойдасини биладиган Бадал раис ҳам, унинг муовини Бегмат писмиқ ҳам Толибжон кўйниларидаги илон эканлигини сезиб қолишди. Айниқса, фирқа кўмитасининг котиби, атиги ўнинчи синф маълумоти бор Бегмат писмиқ ёш кадрлардан, олий маълумоти борлардан доим ҳадиксираб юрарди. Аслида иккиси ҳам Самин домланинг ўқувчилари эди, устозларига ҳурмат юзасидан унинг биргина ўғлини қанотлари остига олишса ҳақлари кетмасди. Лекин Толибжон тушмагур ҳам тиниб-тинчимаганлардан бўлиб чиқди. Хўжалик иқтисодидаги бечакки сарф-харажатларни икки-уч мажлисда дангал гапириб, уларнинг ҳафсаласини пир қилди. Шундан кейин районда бирор иш жойи бўшаб, район катталари хўжаликлардан ёш, иқтидорли, ўсадиган кадрлар борми, деб сўраб қолишса, улар бир овоздан Толибжонни кўрсатадиган бўлишди. Аммо ўзлари бу жойларга, албатта, фирқа аъзоси бўлган ёшлар олиншини яхши билишар, Бегмат парткомнинг иш столи ғаладонидо эса Толибжоннинг коммунистик фирқа аъзоллигига ўтиши учун берган аризаси-ю, уч кишининг тавсияномаси анчадан буён навбат кутиб ётарди. Фирқа аъзоллигига номзодликка ўрин бўлганда эса каттароқ амалдорлардан илтимос тушиб қолар ва ўз амалининг қули бўлган бу одамлар иссиқ жойларини совушидан кўрқиб, улар чизган чизиқдан чиқмасди. Бунинг учун бир ҳисобда уларни айблаб ҳам бўлмасди, чунки бу ҳол — мустабид тузумнинг бир-бирига чирмашиб кетган бошқарув усулларида биргина намуна эди, холос. Унинг биронта ҳаром тукини юлсанг, аъзойи бадани қақшар эди.

Бу орада иқтисодчи сифатида сир очилларини бас қилсин деб, Толибжоннинг ёшлигини, ташкилотчилигини мақтай-мақтай хўжалик комсомол ёшлари ташкилоти котибиятга муовинлик лавозимига ўтказиб қўйишди. Янги ишда ҳам фидокорона ишлаб ўзингизни кўрсатсангиз тез орада фирқа аъзоси ҳам бўласиз, деб ваъда ҳам беришди. Хуллас, яна бир йилдан сўнг, ариза берганига роппароса уч йил тўлганда, ноилож уни фирқа аъзоллигига номзодликка ўтказишди. Шундан сал кейин собиқ комсомол котиби ўз соҳаси бўйича бошқа ишга ўтиб кетди. Бу ўринга барча Толибжонни муносиб деб ўйлаганди. Бироқ раису партком собиқ котиб ўрнига Толибжон қолиб, бу ерда ишлаб кеган аввалги раиснинг ўғлини келтириб қўйишди. Институтни битириб эндигина хўжаликнинг трактор паркида муҳандисга ёрдамчи бўлиб ишлаётган Тиркаш фирқа бўлиш у ёқда турсин, ҳатто комсомолга ҳам аъзо эмас экан. У на мактабда, на олийгоҳда, на ундан кейин бу ҳақда ўйлаган экан. Отаси кўшни хўжаликда раис, амакиси вилоятда қишлоқ хўжалиги соҳасида катта амалдор. Бундай одамларнинг фарзандлари албатта кўтарилиши керак. Кўтарилиш эса комсомолдан, фирқага аъзо бўлишдан бошланади. Тиркашвой янги ишга ўтишидан бир кун олдин комсомолга аъзо бўлди, эртасига фирқа аъзоси номзодлигига ўтди, ҳар ишни ўйлаб, ўз фойдасини кўзлаб қиладиган фирқачилар ҳеч иккиланмай Тиркашвойга бир-биридан чиройли тавсиялар ҳам ёзиб беришди.

Бу ноҳақликдан сўнг, Толибжон хўжалик раҳбалари кимнинг ноғорасига ўйнашини, коммунист номини олган Бадал раис ҳам, Бегмат писмиқ ҳам аслида майда лаганбардор, бугунги амалидан, ўз курсисидан нарини кўра олмайдиган кўрқоқ ва олчоқ одамлар эканини чуқур ҳис этди. Ҳай аттанг, шу пайтгача фирқа аъзоларини осмондаги ой деб юрган экан-а. Толибжоннинг ишдан кўнгли совиди. Нима бўлди-ю, бу орада район фирқа кўмитасидан яна бир бор ёш кадрлар сўралди, шунда уни рўпара қилишди. Район фирқа кўмитасининг қабулига борди-ю, у ердан райкомнинг қишлоқ хўжалик бўлимига йўриқчи бўлиб чиқди. Жони аямай куну тун ишлагани учунми, бир йилдан сўнг ҳақиқий фирқа аъзоллигига ҳам қабул қилинди. Ҳар ҳолда Бадал раис, Бегмат парткомлардек фикрламасада, коммунистчасига фидокорона меҳнат қилишни ўрганиб олди: ҳеч қачон амали ўзингдан катта одамнинг гапини қайтариш, муҳокама қилиш керак эмас, ҳатто у жинни бўлса ҳам, бемаъни гапларни айтса ҳам. Чунки унинг ҳар бир гапи — буйрук, вожиб. Шунинг учун уларни муҳокама қилиб ўтиргандан кўра, сен ҳам амали ўзингдан кичикларга бақир, ҳисобот талаб қил, буюр. Бу жуда оддий — коммунистчасига ишлаш усули эди. Агар мана шунақа — амалига қараб муомала қилмасанг, атрофингдагилар сени эзиб, йўқ қилиб юборади. Бу ерда ақл эмас, сиёсат, ҳийла, лаганбадорлик, раҳбарларнинг кўнглини тинчитадиган гаплар,

ахборотлар, ҳисоботлар, мақтовлар, ваъдалар иш беради. Бу каби ёлгон гаплар ва ваъдалар эса оғизлардан қоғозларга, қоғозлардан турли-туман ҳисоботларга кўчади. Сўнг улар ҳақида биринчи раҳбар афкор омма олдида оғиз кўпиртириб гапиради. Одамлар эса амалдорларнинг гапини икки қилишга ўрганишмаган: ёт деса ётади, тур деса туради. Ахир ким ҳам амалдор билан олишиб обрў топибди. Гапирсин, оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўгли гапирсин, деб эскилар бекорга айтишмаган-ку! У ҳам бу каби айтилмаган, ёзилмаган қонун-қоидаларга тез ўрганиб, аввалги Толибжондан — ҳақиқий коммунист Толибжонга айланди. Ахир бир фирқанинг аъзоси бир хил бўлиши, бир хил фикр юритиши керак-да. Олийгоҳдаги ҳақиқат хусусидаги тасаввурлари ҳам ёлгон қасамдек унутилиб кетди. Бора-бора ўзлари яратган ёлгон ҳаёт — ҳақиқий ҳаёт, халқ, заҳматкаш халқ ҳаёти парда ортидаги ҳаётга айланаркан. Пардани кўтариб, у ҳаётни кўришга, назар солишга эса фирқачининг бўш вақти йўқ. Бўлганда ҳам бўш вақтни бундай бемаъни томошага эмас, арзирли бошқа бирон нарсага сарфлаш керак эмасми, ахир?!

Самин домла ўғлида пайдо бўлган итоаткорлик ва етов, вақти келганда ҳокимлик қилиш руҳини кейинроқ тушуниб қолди. Лекин энди кеч бўлганда, Толиб, унинг Толибжони коммунистлар экан дарахтнинг бир шохига айланиб бўлганди. Энди у ҳам одамларни аввало одам бўлгани учун эмас, биринчи галда ана шу одамни амали учун ҳурмат қиларди. Жойи келганда бошқалардан ҳам ўзига нисбатан шундай эъзозни кутарди.

Бу гапларни афсус билан эслар экан, Самин домла яна хотираларга берилди. Хўжалик марказидаги мактабда салкам ўн беш йил жисмоний тарбиядан дарс бергандан кейин ўз қишлоғидаги саккиз йиллик мактабга директор бўлиб келди. Уруш йилларида ҳарбийда бўлиб, тартиб-интизомга ўрганиб кетган одам эмасми, қаерда бўлса ҳам энг аввал барчадан ишни, еган нонини ҳалоллаб ейишни талаб қиларди. Конспект ёзмай келган ўқитувчини дарсга қўймасди. Унинг бундай қаттиққўллигидан ўқитувчилар зир титрарди. Шунданми, бир гал уларнинг уч-тўрттаси йиғилиб, унинг устидан райкомнинг биринчи котибига шикоят ёзишибди. У вақтлар имзосиз хатни ҳам обдон текшириш одат эди. Ахир тепага ўрнашиб олиб, одамларни биз бошқаряпмиз, ҳаммадан ақлли ҳам биз, дегувчиларга ҳам иш керак-ку! Ахир қуйи табақада қанчалик нотинчлик бўлса, уларга насихат ўқиб, тўғри йўлни кўрсатиб, жазолаб, рағбатлантириб... хуллас, қўйинг-чи, бошқариш осон эди-да.

Тафтишчилар «юмалоқ хат»даги бирорта фикрни тўғри деб топишмади. Фақат ортиқча асаббузарлик бўлди, холос. Улар кетгач, эртаси куни маориф мудирини кўнғироқ қилиб, уни шахсан биринчи котибнинг ўзи — Назир Фуломович йўқлаётганини айтиб, мактабга машина юборди.

У кириб борган кенг, ёруғ, узун стуллар қуршовидаги катта стол тўридаги креслода савлат тўкиб Назир Фуломович ўтирарди. Шундоққина боши тепасидаги деворда коммунистлар раҳнамосининг сурати. Гўё Назир Фуломовичнинг ўйлаб-ўйламай айтадиган ҳар гапига рағбат бераётгандек, бир қўлини кўтариб олдинга имо қилиб турар, эгнидаги костюмига чамбарак қилиб қонранг қизил лента тақилган, дераза ёнига эса қийирхон қилиб қизил байроқ осилган.

Домла бу ҳашаматлардан иймангандек, бир йўқсиллар доҳийси суратига, бир ўзбеклардан чиққан мурид — Назир Фуломовичга қараб, аста бориб салом берди. Назир Фуломович ўтирган қўйи бош ирғаб алик олди. Кейин бир қўли билан ўтиришга ишора қилиб курси кўрсатди. У ўтиргандан сўнг синчков тикилиб ясама босиқлик билан сўради:

— Домла, устингиздан шикоят тушибди.

Дабдурустан айтилган бу гап гўё унинг устидан совуқ сув қуйилгандек бўлди. Хаёлидан минг турли нохушликлар ўтди. Лекин домла тезда ўзини ўнглаб жавоб қилди:

— Ҳа, имзосиз хат. Тўхмат!

— Хабарим бор, домла! Қизишманг! Сиз сира кўнғилни бузмай ишлайверинг! Мактаб — табаррук жой. Бундай жойларда сизга ўхшаш принципиал, бир сўзли, ҳақиқатгўй одамлар ишлаши керак. Биз эса бундай одамларни ҳамиша қадрлаймиз.

— Раҳмат! — деди домла котибнинг гапни айлантириб турганини сезса-да, унинг далдасидан кўнгли кўтарилиб. Лекин кўнглидан: «Фақат раҳмат айтиш учун мени бу ерга чақирмагандир-ку», деган ўй ўтди. Ахир баъзан одамлар ойлаб

навбатда туриб котибнинг олдига киролмай дарди ичида кетишади-ку. Демак, бекорга йўқламаган.

— Домла, биламан, катта бир мактабни бошқаряпсиз, ёш авлодга таълим-тарбия беришдек муқаддас ишимизнинг бошида турибсиз. Ишингиз ҳам оғир, ҳам шарафли. Бунинг учун сизга ташаккур! Лекин қизиқ, шу пайтгача партия зафига ўтмабсиз — коммунист эмас экансиз?

— Шундай. Аммо коммунист бўлмасам-да, сира виждонимга хилоф иш қилмаганман.

— Виждонни қўя турайлик! Сизга маслаҳатим шу: тезроқ бизнинг сафимизга ўтиб олинг! Агар гапим маъкул келган бўлса, ҳозироқ ариза қолдириб кетинг, эртагаёқ бюрода кўриб чиқиб, номзодликка ўтказамиз. Тавсияларни ўйламанг: биз сизни биламиз. Ана, РайОНО мудирлари беради, бир оғиз сўзимиз. Қолган иккитасини ҳам ўзимиз топамиз. Шундай қилсангиз, ўзингизга ҳам, бизга ҳам яхши бўлади. Ортиқча гап-сўзлар камаяди. Биз ўз маслақдошларимизни ҳар қандай шароитда ҳам ҳимоя қила оламиз. Улар — ўша ёзғувчилар, мана шуларни ҳам, яъни раҳбар бўлатуриб коммунист эмаслигингизни ҳам ёзишибди. Биласизми, районимиздаги мавжуд элликта мактаб директоридан сиздан бошқа фирқага аъзо бўлмагани йўқ экан. Ахир биласиз, кемага тушганнинг жони бир, дейишади. Кейин «Султон — суягини хўрламас» деган гаплар ҳам бор. Тўғриси, коммунистик тарбия ўчоғидаги раҳбарнинг коммунист бўлгани яхши. Чунки масъулият ҳам, жавобгарлик ҳам ошади. Қолаверса, бу юқори — Москванинг талаби, сиёсий масала... Сиёсат билан эса ҳазиллашиб бўлмайди. Буни биласиз!

Назир Фуломовичнинг гапини аввалига индамай эшитиб ўтирган Самин домланинг тўсатдан миясига нимадир келиб урилгандек бўлди. У даст ўрнидан турди.

— Мени кечирасиз-у, Назир Фуломович, фирқа аъзоси бўлмасам ҳам боя айтганимдек, сира виждонимга хилоф иш қилмаганман, ҳалол ишлаб юрибман. Қолаверса, фирқага кириш-кирмаслик ҳар кимнинг ўз иши. Эътиқодли, иймони бут одамнинг фирқа аъзоси бўлмаса ҳам виждони тоза бўлади. Уруш йиллари етти йил чегарада хизмат қилиб, не-не машаққатларни чекканда ҳам партиёга кирмаганман. Энди ёшим элликтан ошганда шу амални деб партиёга кираманми? Мен партиё аъзоси бўлмасам ҳам ўз номимни ҳалоллаб еяпман. Бироқ эл кўзига партиё бўлиб олиб халқ мулкини ўғирлаб, ҳаромдан ҳалолни ажратмаётганларнинг ҳам кўпини кўряпмиз. Оғизда эса ҳамиша халқ дарди, Ватан туйғуси. Аммо виждони пуч уларнинг.

— Ие, ие, мен сизни лекция ўқишга, насиҳат сўқишга чақирмовдим, домла. Қизиқ одам экансиз. Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз-а. Мен сизни тушунган, ўқимишли одам деб ўйласам... Кирмайман, денг?

— Кирмайман!

— Ҳм-ҳм, — котиб бош чайқаб қўйди. — Қизиқ одам экансиз. Сиёсий онг ҳам сал чатоқ... Майли, бораверинг!

Оғир ўйлар билан чиққанди котиб олдидан ўшанда. Шундан кейин маориф мудирлари уни хушламай қўйди, ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ, дейдиган бўлди. Очиқ-ойдин «ишни топшираверинг» ҳам демайди, ишидан камчилик ҳам тополмайди. Орадан олти ойлар ўтганда Тошкентдан ҳамма соҳани текширишга катта бир тафтишчилар гуруҳи келди. Текширув ниҳоясига етар-етмас Назир Фуломович инфарктдан вафот этди. Айтишларича, ишида хатоликлар кўп экан — асаблари дош беролмабди. Янги котиб кўпгина амалдорлар қатори мудирни ҳам янгилади. Шундан кейингина Самин домланинг қулоғи тинчиди. Фирқа аъзоси эмаслигини ҳам ҳеч ким бошқа эсламай қўйди. Аслида марказдан бошлаб фирқачилар бўйсига путур ета бошлаган эди...

Ўғли Толибжон эса мана шу — у ҳеч қачон аъзо бўлмаган, ҳатто амал курсисига таҳдид солишганда ҳам ўтмаган фирқа аъзоси.

Энди билса, бу фирқанинг кишибилмас пинҳоний қонунлари кўп экан: ҳеч қачон ўз ҳамтовоқларини хор қилишмайди, ҳамиша ҳамма ерда қўллаб-қувватлашади. Бу ўринда фирқачининг кимлиги уларни қизиқтирмайди. Билганлари улар ҳамфикр, ҳаммаслак, эл-юртни бошқаришга қодир, сўзамол, эпчил одамлар. Бордию хато қилиб қўйганда ҳам фирқа дафтарчалари уларни жазодан сақлаб қолади. Айби топилиб бўшатилишига тўғри келиб қолса, бу ердан узоқроққа — каттароқ лавозимга кўтариб юборишаверади...

Толибжон ҳам улар билан бир сафда уч-тўрт йил ишлади-ю, фикрлари уларникига мослашди-қолди. Шунинг учун район давлат сугурта идорасининг бошлиқ

ўрни бўшаганда уни шу ўринга таклиф қилишди. Ҳатто ўйлашга ҳам фурсат беришди. Ўгли келиб унга маслаҳат солди. «Ўзинг биласан, лекин райкомда ишлаб турли йиғинларда бўлар-бўлмас ваъз ўқиб юргандан кўра, кичикми-катта-ми бир ташкилотга бош бўлганинг яхши, халққа, одамларга яқин бўласан», деган. Акмалга ҳам бу гаплари маъқул бўлганди.

Янги ишда Толибжоннинг бемаъни югур-югурлардан анчайин қулоғи тинчиди. Ўзига мустақил. Аввалгидек, дам олиш кунлари ҳам қўлтиғига бир папка қоғозларни кўтариб ишонага чопавермайди. Ишини вақтида бажариб, режаларини уддалаб юрибди. Рангига ҳам қизиллик югуриб қолди. Тагида хизмат машинаси ҳам бор. Гоҳида оиланинг оғир-енгилига ҳам бакор келиб туради.

Толиб уйланишда ҳам акасидек уни кўп куйдирмаганди. У ўқишни битириб келган йилиёқ ҳамкасби Файбуллажон билан қуда-анда бўлишга келишиб қўйди. Ва бир куни оқшом чоғи ўғлига шу гапни айтди.

— Акам-чи, — деди аввалига Толибжон йиғлагудек бўлиб.

— У ҳозир уйланмас экан. Агар сен ҳам гапни иккита қилсанг...

Толибжон гапини иккита қилмади. Акаси «уйланавер» дегач, тўй ҳам бўлиб ўтди. Келинни ҳам тўй куни илк бор кўрди.

Хуллас, бир қориндан икки хил одам, икки хил дунёқарашдаги болалар ҳам туғилар экан-да. Буни ким ўйлабди, ахир.

Толибжоннинг бир айби — бир оз сустлиги бор. Дарди хуруж қилганда неча бор касалхонага олиб келди, олиб кетди. Лекин бирор марта очиқ-ойдин «дада, дардингиз нима дард ўзи» демади, бирор марта «докторлар билан ўзим гаплашиб кўрай-чи», демади. Акмал эса тасодифан дардидан хабар топди-ю, «Тошкентга олиб кетаман»га тушди. Наби доктор билан ҳам гаплашибди. Аслида Толибжонга индамай Фарғонага жўнаворгани ҳам шундан.

Кичик ўғиллари Шавкат билан Баҳодир эса ҳали ёш: бири еттинчида, иккинчиси учинчида ўқийди. Лекин, унга бир нима бўлгудек бўлса, ўшаларга қийин бўлади-да. Етимлик ёмон, етимлик... Акалари уларга қандай қарайди, Худо биларди... Сағирнинг кўнглига қараб бошини силашни ҳар ким ҳам уддалайвермайди. Ҳатто ўз туғишганлари ҳам. Ҳар не бўлганда ҳам отанинг ўрни билинади, отадан кейин қолган фарзанднинг тақдирини бошқа...

V БОБ

Келганига ҳафта бўлай деяпти-ю, қишлоқдан дарак йўқ. Аввалига ортидан биров келишини истамаганди, бироқ эртага операция... Наби доктордек Хайрулло ҳам операцияни енгил ўтади деяпти. Аммо Сулаймон домла... ҳар эслаганида юраги орқасига тортиб, эти увишиб кетади. Доктори — Наби эди. Операциядан сўнг бинойидек эди, ҳатто ўлимидан бир кун бурун кўргани борганда ичак солинган сийдик шишасини кўтарганча унинг олдига ўзи юриб чиққанди. Сира-сира ўладиган одамга ўхшамасди. Кулиб-кулиб гаплашганди у билан. «Самин, бу касал шунақа расво касал эканки, бировга айтгани уяласан. Аслида кексалиқда илашган бу ярамас дарддан сийдик йўлини тўсувчи безни олдирибгина қутулар экансан. Мана, олиб ҳам ташлашди. Худо хоҳласа, ҳадемай отдай бўлиб кетаман, шекилли. Сен ҳам дадил бўл, олдириб ташла!»

Шундай гапларни айтган одам эртасига... Аломат одам эди, раҳматлик, Сулаймон домла. Инқилобдан кейин Бағдоддан чиққан биринчи муаллимлардан эди. Илк шўро мактабини ҳам бу депарада улар ташкил этишган. Райондаги қолган барча мактаблар ҳам Ултармадаги мана шу мактаб қарамоғида бўлиб, кейин-кейин кенгайиб, ажралиб мустақил бўлган.

Ҳамхонаси — у тенги, олтмиш ёшлардаги марғилонлик кишининг операция бўлганига ҳам ўн кундан ошибдики, хануз ўрнидан туролмайди. Биров билан гаплашгани ҳам хуши йўқ. Уззу-кун шифтга тикилгани тикилган. Гоҳо пичирлаб кимларнидир сўкиб қўяди. Фақат хотини овқат олиб келганида ундан бир-икки қошиқ еган бўлади-да, хотинига қараб бошини сарак-сарак қилганча унсиз йиғлайди. Лекин очиқ-ойдин бир гап айтмайди.

Буни кўриб Самин домланинг кайфияти янада ёмонлашади.

Хонадаги қотма, қорача киши эса автобус шофёри экан. Унинг касали — геморой — бавосил, касалидан уялиш ўрнига гапиравериб, ҳаммани кулдиргани-кулдирган.

— Галати касал экан ўзи бу «бавосил» дегани. Эскиларнинг айтишларича, бобосида бўлса, набирасига ҳам тортаркан. Хуллас, авлод қувадиган дард экан, занғар, — деб гап бошлади бир гал Ҳаким шофёр. — Аввалига бировга айтолмай, дардимни ичимга ютиб, кўп хижолат бўлиб юрдим. Хатто хотинга айтгани уялман. Хожатга борсам ҳар гал қон чиқади. Айниқса, қаттиқ овқат ёки ичкилик ичсам авж олади. Секин ҳамкасбларимга маслаҳат солдим. Улар суюқ овқатларни ичиб, ичкиликдан ўзингизни тортсангиз ўтиб кетади, дейишди. Аслида бу дард — шофёрларнинг, столда узоқ ўтириб ишловчиларнинг касали экан. Лекин улар айтгандек на режим қилолдим, на пархез. Шофёрда режим бўладими? Ичкиликка эса ўрганиб қолган эканмиз, нафс қурғур жойига қарамайди, йўқ бўлса қидириб топади. Охири бўлмади — поликлиникага чиқдим. Уялиб-уялиб докторга, — қурмағур ҳам аёл киши денг, — дардимни айтдим. «Ечининг» деса, шоша-пиша кўйлагимни ечибману фоздай гердайиб тураверибман. Доктор опа мийғида кулганча «шимни» дегандай пастга имлади. Кейин, ўгирилиг, деди... Хуллас, мана, ётибман — доктор Хайруллога асир тушиб, унинг айтганини қилиб, агар яна бир ҳафтадан кейин ҳам ўзгариш бўлмаса, бизни ҳам операция қиларкан, бўртиб чиққан ортиқчасини кесиб ташларкан. Нима ҳам дердик, бошга тушганни кўз кўради-да, энди, — шофёр ўз гапидан ўзи нашъа қилиб кулди.

Марғилонлик каравотини фижирлатиб нохуш тўлғаниб кўйди. Фарғоналик чол эса бу бемаъна гапларга бепарво. Домла шофёрнинг гапларидан кулмади, аммо ичкилик ҳақида айтганларидан таъсирланди. Ичкиликдан ўзини тия олмаслиги ўзига ўхшаркан...

... 1942 йили ҳали ўн саккизга тўлар-тўлмас ҳарбийга чақирилди. Тақдирнинг унга раҳми келдими — фронтга эмас, балки Эрон билан Туркменистон орасидаги чегара қисмига тушиб қолди. Отлиқ аскар бўлиб хизмат қилди у ерда. Қишнинг қаҳратон совуғио тиззадан келадиган қориди ҳам, ёзнинг эллик даражали жазирамасида ҳам чегарани ҳушёр туриб кўриқлашарди. Неча марта қаҳратон қишда совуқ ўрмонларда адашиб қолишган. Бир гал бўронда тепалиқдан қор кўчиб тўрт аскар оти билан салкам бир кеча кўчки тагида қолиб кетишган. Одамзоднинг жони қаттиқ бўлар экан. Уларни қутқариб олишганда отлар муз қотиб бўлганди. Ўзларини госпиталда зўрға одам қилишди. Айниқса, икки шериги роса қийналганди. Ўшанда ҳамширалар музлаб қолган баданларини яланғочлаб, аввалига роса қор билан ишқалашди, кейин спирт билан артишди, сўнгра бир стакандан спиртни зўрлаб ичказиб юборишди. Барибир, ўламан, деб ўйлаганди у. Айниқса бир кундан кейин бир шериги ўзини ўнглолмай вафот этгач... Художўй эди бечора. Номоз ҳам ўқирди. Шунинг учун берилган спиртни рад қилганди. Лекин ўшанда у ҳам сира ўлиб кетишдан чўчимаганди...

Уруш тугади. Лекин 1945 йилда чегарада хизмат қилганларга урушда қатнашмаган, 1949 йилгача уйларига кетишга рухсат йўқ, деган қарор чиқди. Улар аввалгидек хизматни давом эттиришаверди.

Кейинчалик совуқ урган оёқлари аҳён-аҳён зир қақшаб оғрий бошлади. Бу оғриқ қиш кунлари бот-бот кўзирди. Ёнбош ётиб олиб ўғли Акмални оёғининг устига чиқариб эздирарди ва ўғлига:

— Аслида мен ўлиб кетган одам эдим, бу ёқдаги умрим сизларга совға, — деб кўярди зирқираб оғриётган оёқларидан зорланиб. Касби жисмоний тарбия муаллими эмасми, болаларга кўшилиб ўзи ҳам тинмай машқ қиларди, ҳар бир машқни олдин ўзи бажариб, болаларга кўрсатиб берарди. Шунинг учунми, оёқ оғриғи ҳам ҳеч маҳал уни қаттиқ ушлаб қолмасди. Лекин ичкилик ўлгурга шу — армияда ўрганганича ташлай олмади. Ичганда ўша жаҳаннам азобида ўтган етти йиллик хизмат машаққатларини ҳам сал унутарди.

Хизмат машаққатлари...

Дўстининг «қахрамонлиги»...

Ашхобод зилзиласи...

Ойисининг ўлими... ҳар эсига тушганда юрагини эзади...

Ўтмишни унутиш ва дардини бироз бўлса-да енгиллатиш учун ҳар замонда ичиб туради. Лекин сира муккасидан кетган эмас, иш пайтида ичмаган, бўлар-бўлмас одамларга кўшилиб, ҳуда-беҳудага улфатчилик қилмаган. Гоҳида ишдан, ўшдаги машмашалардан, сиёсатнинг ўткир тиғи мактабга, мактаб ҳаётига, таълим-тарбия савиясига салбий таъсир қилаётганидан юраги сиқилиб уйга келганда овқатдан олдин озгина ичиб кўнгил чигилини ёзарди. Шунда ҳам ҳеч қачон хотинининг олдида, болаларининг олдида шишани дастурхонга кўйиб ичмаган.

Овқатдан олдин гўё бир нарсани эсдан чиқариб қўйган одамдек лип этиб ичкари уйга кириб кетарди-да, хуш кайфиятда чиқарди. Бунга хотини ҳам, болалари ҳам сезар, аммо билдиришмасди. Мана, энди ичкиликнинг таъсири ёши олтмишдан ошганда билинди. Ичкилик дегани танада ўз асоратини қолдирмай кетмаскан. Бўлмаса шу пайтгача оёғи оғриб қолган кунларидан бошқа пайтларда у ўзини ҳаминиша йигитлардек бардам, бақувват сезарди. Уч йил олдин — олтмиш ёшини нишонлаганда бутун бир районнинг маорифига алоқадор казо-казолардан тортиб фирка раҳбарларигача уни табриклагани келганда ҳам ўзини бардам тутганди. Нафақага чиқса, ҳаммадан кўп нафақа олишини билса ҳам, мактабни, ўзи ўрганиб қолган болаларни ташлаб кетолмаслигини ич-ичидан ҳис қилганди. Мана, шундан кейин ҳам уч йил ишлади. Энди эса бало-офатдек қайдандир келган касаллик уни шу қўйга солиб ўтирибди. Шу ёшга кириб ҳеч тўшака михланиб касал бўлганини эслолмайди, гоҳо тумов-пучқоқ бўлганда эса, хотинига аччиқ хўрдами, маставами қилдириб иссиқ-иссиқ ичар, сўнг қалин кўрпага ўранганча қора терга ботиб ётар ва бир-икки кунда яна отдай бўлиб кетаверарди. Қиш кунлари эса сандалга ўрик ёки тут дарахтининг чўғидан кўр қилиб оёғини тоблаб ётарди-да, ҳеч нима кўрмагандек оёққа туриб кетаверарди.

Э, дариг, қарилик — фазилат эмас экан...

* * *

Тушдан кейин хонага Хайрулло кириб келди. Бир стулни Самин домланинг каравоти ёнида қўйиб ўтирди-да:

— Домлажон, аҳвол қалай? — деб сўради.

— Дуруст, — деб жавоб қилди домла йўлига.

— Бугун кечки овқатни емайси. Оқшом ҳам, эрталаб ҳам ҳамширалар клизма қилишади. Эртага операция. Дарддан бира тўла халос бўласиз. — Шундай дея Хайрулло кўлидаги қоғозни домлага кўрсатиб ишора қилди: — Мана бу ерига қўл қўйиб юборинг, оддий расмиятчилик, операцияга розилигингиз тўғрисида.

Домла айтилган жойга қўл қўйди. Кейин бирдан нимагадир кўнгли ўксиб, бўшашиб тушди. Одатда оғир операцияларда шундай қилинарди. Ўшанда ҳам касалдан эмас, унинг яқинларидан, хотинидан, ўғил-қизларидан, ака-укаларидан розилик олинарди. Бу ерда эса... Эртага операция-ю, уни ҳеч ким йўқлаб келмади: на ўғил-қизлари, на укаси Иброҳим, на Собир. Иброҳим-ку ўзи оқибатсизроқ одам, фақат шод-хуррам кунларингда, тўй-тўйчиқларда эслайдиган тоифадан. Собир эса колхозда бригадир. Ҳозир май ойи — далада ишлар қизиган палла, келолмайди. Ҳали унинг бу ерда ётганини ҳам эшитмаган бўлса керак. Лекин уйдагилар-чи?... Уйдан ким ҳам келарди, Толибдан бошқа. Хотини бир умр ўзича бир қадам босиб кишлоқдан нари чиқмаган аёл. Ўнта бола туғиб, энг узоқ борган жойи беш чақирим наридаги район туғруқхонасию ўғилларининг чипрон тўйи олдидан у билан етаклашиб боргани — Қўқоннинг чайқов бозори. Ёлғиз бу ерларни топиб ҳам келолмайди. Ўғли Акмал эса Тошкентда, унинг бу ерда не қўйда ётганидан батамом беҳабар. Толибжон ишимга душанбадан тафтишчилар келади деганди. Тафтишчилар... Уларнинг қанақалигини яхши билади. Директорлигида роса уларнинг совунига кир ювган. Агар мактабда Макаренко бўлиб барча ишни жой-жойига қўйсангу уларни ёғлиқ ош, ароқ-коньяк билан кутиб олмасанг, қилдан қийиқ топишаверади. Юқоридан келган текширувчиларда ягона бир фикри мутлоқ бўлади: беайб — Парвардигор, қидирилса, ҳар кимдан, ҳар жойдан истаганча айб топилади. Инсон-ку оддий бир хом сут эмган банда-я, истасанг авлиёсининг пешонасига ҳам истаганча гуноҳ тамғасини ёпиштириш мумкин. Кимники юқоридагилар бирор лавозимга лозим топишдими, у бу ишда улар истаганча ишлайди, ёқмай қолса, истаган куни ундан камчилик топиш мумкин. Айб топиш эса улар учун чўт эмас...

У буларни кейинроқ, кеч тушуниб етди. Ҳақиқат, ҳалоллик, садоқат, инсоф ва диёнат, виждон билан ишлаш — лаганбардорлик, амалпарастлик, хиёнат, тухмат, бўҳтон олдида арзимас бир гап экан. Толибжон эса ҳали бу гапларни тушунмайди. Ё тушунармикин? Ахир у ҳам ана ўшаларнинг фирқасида-ку. Тушунади! Тушунгани учун ўшаларнинг кўнглига қараб, отасининг ортидан ҳам келолмай юрибди-да. Афсус. У не-не одамларни кўрмади: фирқаман, деб тагидаги амал курсисидан ажраб қолишдан чўчиб, отасининг жанозасига келмаганларни, падари бузрукворини сўнгги йўлга — қабристонга кузатиб боришдан кўрққан мусулмонларни ҳам кўрди. Яна шу ҳолига, бошига дўппи кийиб, белига белбоғ боғлаб, эр кишиман,

деб юришибди-я улар. Э, бу ишларни юзига солсанг, айбни даврга, аллакимларга обориб такашади. Эр йигит бўлсанг отангинг тобутини елкангда кўтариб бориб мусулмон одатича ўз қўлинг билан қабрга қўй-да! Беш кунлик дунёда беш пуллик амал ўлсин-а, амал ўлсин!

Э-ҳа, олтмиш уч ёш — Пайгамбар ёши. Одам истаса-истамаса қарилликни ўйнига олиши керак экан, оқ-қорани ажратишга аллақачон вақт етган экан, энди бу ёғига у дунё тараддусидан ўзгасига не ҳожат? Ҳечдан кўра кеч. Лекин у ҳам олатўполон замонанинг қурбони бўлди. На кўнглида, на сўзида, на амалда ҳеч қачон Худони инкор қилиб даҳрийлик қилмаган, бу ножоиз ишларга бировни рағбат қилмаган бўлса-да, бошқалардек мачитга бориб намоз ҳам ўқий олмади, мусулмончилик шартларини бажара олмади. Ҳатто рўза тутмади... Мактабларда бу ишларга қарши не-не сиёсатлар юргизилмади, ахир. Шунда ҳам динсиз, иймонсиз даҳрийга айланмаганига шукур. Ишқилиб Парвардигорнинг ўзи кечирсин-да! Аммо-лекин, пайшанба ва якшанба кунлари қош қораймай чироқ ёқиб, ўтиб кетган ота-боболарининг арвоҳини эслаб, уларнинг хотирасига қуръон ўқишни сира қанда қилмади. Агар сал хаёли фаромуш бўлса, хотини эсга соларди. Ишқилиб, не гумроҳлик қилган бўлса, Худонинг ўзи кечирсин! Болаларининг кўнглига дину иймон эътиқодлари эртароқ кирсин!

Ана шу ердан эсон-омон тузалиб чиқса, қолган беш кунлик умри борми-йўқми, узил-кесил нафақага чиқиб, болаларининг дуои жонини қилиб уйда ўтиради. Иншооллоҳ, рўза тутиб, насиб этса беш вақт намозни ҳам ўқийди. Ичкиликнинг оти ўчсин — сира оғзига олмагани бўлсин!

Кечки овқат олдидан Ҳаким шофёр гап очиб қолди:

— Бу хирург деганлари жаллоднинг ўзи бўлади. Тағин шу туришларига одамнинг қўлига қарашади. Аслида уларни одамларнинг ўзлари ўргатиб қўйишган. Ўғилларингиз келганда Хайрулло билан бир гаплашиб қўйса бўларди. Жуда бўлмаса, ўзингиз кириб бир нарса денг. Ёнингизда бўлмаса менда пул бор. Пича узатсангиз, тузукроқ қарашади.

— Пул-ку бор-а... — деди домла маҳзун. Сўнг пешонаси тиришиб, чуқур ўйга толди. Ўғиллари келмади, хўп, келганда ҳам уларга нима дейди? Кириб докторларга пора бер дейдими? Ўзи кирай деса... Бир умр бу ишни қилмаган, ўзи ҳам бировдан таъма қилмаган... Йўқ, ўлганда ҳам бу иш билан унинг олдига киролмайди, айтолмайди, беролмайди. Бу ишлардан ҳазар қилади. Аммо Ҳаким шофёр тўғри айтяпти... Лекин қандай қилиб докторга пул беради. Ўқимишли, тарбия кўрган одам кўринади Хайрулло! Шундай бўлгач, пора бериш уни ҳақорат қилиш билан тенг-ку! Кейин бир умр болаларга ҳалол бўлинглар, ёмон йўлдан юрманглар, деган одам учун бу ишни қилиш ўлимдан оғир, уят, иснод! Агар журъат этиб бу ишни қилса-ю, ўгли тенги Хайрулло пулни олмай юзига отиб юборса, нима деган одам бўлади? Унда ўн дардига юз дард қўшилмайдими? Уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳеч қачон бировнинг олдида тубан кетиб обрўсини тўкмаган, бундан кейин ҳам тўкмайди. Порахўрлар бўлишини кўп эшитган, лекин кўзи билан кўриб, қўли билан тутмаган. Э, бўлганича бўлар, тақдирда борини кўради-да. Бундан буёғига ҳам эшитгани-эшитган, кўргани-кўрган бўлиб қолаверсин...

— Лекин киролмайман! — деди ҳамон ундан бир гап эшитиш умидида оғзига тикилиб турган Ҳаким шофёрга қараб.

VI БОБ

Эртасига соат ўнларда Хайрулло ёнида бир ҳамшира билан палатага кирди-да, Самин домлага юзланди:

— Қани, домла, юринг, навбат сизники.

Домла секин ўрнидан турди, вақт ўтсин дебми, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди. Нимагадир шу патйгача бунчалик даҳшатли бўлиб кўринмаган операциядан юрагини ваҳима босиб, баданидан совуқ тер чиқди, қалтироқ тутиб, жойига қайта ўтириб қолди.

— Юринг, домла! Кўрқманг! Арзимас операция-ю! — Унинг ахволини кўриб ширинсўз ҳамшира қиз қўлини узатди. У хиёл дадиллашиб, ҳамширага эргашди. Кўрққанини билдирмаслик учунми, жарроҳлик хонасига кираверишда ҳамширанинг айтганларига индамай итоат этиб, кийимларини ечди. Сўнг жарроҳлик столига ётқизганларида ҳам, устига оқ чойшаб ташлаб Хайрулло доктор ёнидаги оқ

халатли ёрдамчилари билан нималарнидир пичирлашганда ҳам, олдин оёқларини, кейин кўлларини икки ёнга кериб боғлаб қўйганда ҳам ўзини зўрма-зўраки дадил кўрсатишга уринди. Шундан кейин наркоз беришди...

Бир маҳал терга ботиб кўзини очганда кун пешиндан оққан, у ўз ўрнида чалқанча тушиб ётар, жарроҳ тиғи теккан қорин атрофи қаттиқ оғрирди. Рўпарасидаги стулда эса кимдир ўтирибди. Дастлаб унинг кимлигини пайқамади. У кўзларини очганини сезди чамаси, ўтирган кимса савол берди:

— Дада, дада, тузукмисиз?

Домлага аввал овоз узоқдан келаётгандек туюлди, кимникилигини ҳам дарҳол илғай олмади. Катта ўғлимикан? Йўқ, у — Тошкентда-ку! Аҳволидан беҳабар. Ия, Толибжон-ку! Келибди-да, Хайрият-ей...

— Толибжон, сенмисан, болам? — деди у; лаблари кимирлагани билан овози чиқмади. Иситма баланд, толиққанидан гапиришга ҳам мажоли етмаётганди. «Келибсан-да, йўлингга кўп кўз тутдим», дегандек, кўзлари билан ўғлига имо килди.

— Тафтишчилар бугун эрталаб кетишди. Уларни кузатдим у бу ёққа чопдим, — деди Толибжон гўё шунча кундан буён хабар ололмагани учун узр сўрагандек.

— Сув, — деди домла бор кучини тўплаб. — Юрагим куйиб кетяпти.

Шу пайт ҳамшира кириб келди.

— Уйғондиларми?

— Ҳа, сув сўраяпти, дадам.

— Ҳозир мумкин эмас. Баданда наркоз таъсири бор ҳали. Манави ҳўл докани пешонасига босинг, иссиғи ҳали ҳам баланд. Бечора дадангиз кўп қон йўқотди. Сув ўрнига манави тоза докани намлаб оғзига бир-икки томчи томизинг.

Дадасининг пешонасига докани уч-тўрт ҳўллаб босди. Чанқоқ лабларига сув томизди. Кечроқ эса ҳамшира бир стакан узум шарбати, ярим стакан сут берди. Дадаси уларни ичиб ухлаб қолди. Шундагина у дадасининг қорни ёнидан чиқиб турган ва бир учи каравот остидаги тувак жўмрагига тушириб қўйилган узун шлангга синчиклаб қаради. Палатадаги икки эркакнинг қорнига ҳам шунга ўхшаш шланглар уланган. Биттаси эса шлангнинг учи тикилган шишани бир қўлида кўтарганча хона ичида бемалол юрибди, ҳатто ташқарига чиқиб келяпти.

Кечга томон Хайрулла доктор палатага навбатчи ҳамшира билан кириб келди-да, тайинлади:

— Ҳушёр бўлинг! Биринчи тун оғир ўтади. Кўп ҳам кўзғалавермасин. Уйқутираб шлангни чиқариб юбориши мумкин. Агар бир гап бўлса, дарҳол навбатчи врачни чақиринг, — деди-да, сўнг Толибжонга қараб қўшиб қўйди: — Сиз ҳам боҳабар бўлиб туринг, хўпми?

Тун. Толиб не вақтгача дадаси рўпарасидаги стулда унга термулиб ўтирди. Ҳамшира ҳам тез-тез хабар олиб турди. Домланинг иситмаси ҳам пича тушди. Гох-гоҳ ўзича алаҳсираб гапиришини демаса, анчайин тинчиб қолди. Буни кўриб тасалли топган Толиб секин йўлакка чиқди-да, уйқу элителиб келаётгани учун шартта уч-тўрт стулни бирлаштирди ва озгина чўзилиб, мизғиб олмоқчи бўлди. Аммо стулга боши тегди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Ярим кечада докторларнинг югур-югуридан чўчиб уйғонди. Навбатчи доктор дадасини кўчма каравотга ётқизганча иккита ҳамшира кўмагида жарроҳлик хонасига олиб кириб кетаётган эди. Хиёл ўтмай Хайрулло ҳам етиб келди-ю, йўл-йўлакай халатини кийганча тўғри жарроҳлик хонасига ўтиб кетди.

Бир соатлардан кейин у ердан терлаб-пишиб чиққан Хайрулло навбатчи ҳамшира қизга ўшқира кетди:

— Ярамас! Қачон сенларга ақл киради, а? Ўласанларми, қарасанглар! Операциядан чиққан беморга эътибор шуми? Тайинлагандим-ку, минг марта! Ебсанлар одамни!

— Ўғли бор деб... — ҳамшира мижғовланиб жавоб қилди.

Ухлаб қолгани учун ҳамширадан кўра ўзини кўпроқ айбдордек сезаётган Толибжон эса нима гаплигини тушуна олмай гаранг эди.

Ҳамширанинг жавобидан Хайруллонинг чапараста жаҳли чиқди:

— Ўғли бор эмиш. Шуям гап бўлди-ю! Эсингдами, ўтган йили ҳам сенинг навбатчилигингда бир бемор биринчи тунда шлангни суғуриб ташлаганди. Кейин сийдик баданга тарқалиб, ҳамма жойи заҳарланиб... Оқибатидан ҳам хабаринг бор... Асли ўшанда ковшингни тўғрилаб қўйиш керак эди. Ёш, тузалар дебман. Адашган эканман! Мана, сенинг касрингга баданидан наркознинг кучи кетмай яна

наркоз бердик. Ўзи операцияда кўп қон йўқотганди. Жароҳатни очиб, сийдикни тозалаш операциядан ҳам оғирлигини биласан-ку, ландавур! Организми кўтара оладими-йўқми, энди буни ёлғиз Худо билади. Сийдик билан инфекция тушган организм... Тамом!

Толиб кўрқиб кетди. Бир кеча минг кеча эмасди. Ухламасдан чидаса бўларди-у...

Дадасини қайта палатага олиб киришганда у беҳуш эди. Ранги докадек оқариб кетганди. Кечгача ҳам кўзини очмади. Докторлар тез-тез кириб хабар олиб турди. Ҳамшира қиз эса кириб икки-уч марта укол қилиб чиқиб кетди.

Домла роппа-роса бир кечадан сўнг кўзини очди-ю, қорин атрофидаги оғриқ кучайиб, бутун баданига тарқалганини сизди. Кейин рўпарасида ўтирган ўғлига ҳам парво қилмай:

— Доктор.. чақиринглар, — деди.

Ҳамшира ғиз этиб Хайруллони чақириб келди.

— Менга нима бўлди, ўзи? — Самин домла қовоқларини базўр кўтариб Хайруллога илтижоли тикилди.

— Ўтган тунда шлангни суғуриб ташлабсиз. Сийдик эса организмга тарқаб кетибди. Жароҳатни қайта очиб тозалашга тўғри келди.

Домла секин кўзларини юмиб олди. Тунда кўрган тушиними ёки хаёлидан ўтганлариними эслашга уринди. Босинқирашми, алаҳсирашми, тушидами, ўнгидами ўғлини чақиргандек, ниманидир қидиргандек бўлди. Лекин оғриқдан жони ачиб, уйқу аралаш жароҳати томон беихтиёр қўлини юборганини ҳам элас-элас эслайди. Кейин жон аччиғида ниманидир қаттиқ тортганди ҳам. Наҳотки, у — қоринга уланган сариқ ичак бўлса... Шундан сўнг нимадир бир илиқ нарса баданига ўрмалаб киргандек бўлган эди... Наҳотки, бу ишлар тушида эмас, ўнгида юз берган? Унда тепасида ўтирган ўғли Толибжон ва ҳамшира қиз қаерда эди?!

VII БОБ

Шу куни тунда домла ғалати туш кўрди. Сўнги пайтларда сира бунақа эсда қоладиган туш кўрмаганди.

...Поёнсиз бир яйловда юрганмиш. Дунёдаги жамики майсалар, ўт-ўланлар, турфа гуллар бор эмиш у ерда. У минг турда очилиб-сочилиб ётган бу гўзалликка парво қилмай, ёш боладек чопқиллаб, ниманидир қидириб юрганмиш. Узоқдан эса қоп-қора соқоли кўксини ёпган, қора чопон устидан атлас қийиқ боғлаган, саллали бир мўйсафид уни тинмай ўзи томон чорлармиш. У мўйсафидга етмоқчи бўлармиш-у, лекин чол ҳамон қўли билан имлаб чақирганча, ундан тобора олислаб борармиш. Охири у югура-югура мўйсафидга яқин келиб тўхтабди. Не кўз билан кўрсинки, уни ўзига чорлаётган нуроний одам — отаси Ҳамдам бува экан.

— Келавер, кел. Намунча чўчийсан, бегонасирайсан. Бу — мен, отангман-ку. Эсингдами, отанг — Ҳамдам қассоб. Агар қассоблигим эсингда бўлмаса, Ҳамдам қиморбоз ҳам дейишарди мени. Кел энди, кела қол, ўғлим, жигарим Саминжон, у ёқларда шунча азоб чекканинг етар. Асли у ёлғон дунё — одамни синаш учун, азоб чекиши учун яратилган. Буни эса ҳаммамиз ҳам кечроқ биламиз. Хом сут эмган бандамиз-да, ахир! Кел, кела қол, энди...

Домла кўзларини очиб ўзига келгач, ўнгида юз берганидек, барини аниқ-тиниқ эслади. Демак, отамнинг руҳлари безовта бўляпти, улар мени ўз ёнига чорляпти. Демак, отам мени соғинибди. Руҳлар алдамайди. Демак, отамнинг руҳлари менинг азобларимдан хабардор. Демак, паймона ҳам тўлган, ўлим — ҳақ, ўлим яқин! Остонада ажал султони азроил ҳар дақиқада жон олишга шай турибди.

Секин қўлини пешонасига босди. Совуқ тердан бармоқлари нам бўлди. Хушламайгина тушини эсларкан, кўзлари ёшга тўлди. Ҳа, ўлим — ҳақ! Ўлим Яратганинг иродаси, ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Олтмиш уч йил мардона яшади. Пайғамбар ёши ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Шунча яшаб бировга бош эгмади, бировга ялинмади, нималарнидир илинжида бировга ялтоқланмади, товланмади-тусланмади. Энди ўлимни ҳам мардона бўйинга олиши керак. Лекин болаларига — кенжатоилари Шавкат ва Баҳодирга қийин бўлади-да.. Ҳали унинг наздида гўдак улар, ҳеч нарсага ақллари етмайди. Шавкатга катта-катта ўқишлар-

да ўқитаман деб ваъда қилганди, кенжатоғи Баҳодирни эса мактабни битирсанг уйдаги машинани албатта сен миңасан деганди... Энди бу ваъдалар қайда қолади?!

Отаси Ҳамдам бува бундан тўрт йил бурун — салкам тўқсон ёшида вафот этган эди. Бу замонда бу ёшга кириш ҳазилакам гапмас. Отаси тенгқурларни Николайнинг ёғини ялаган, шундан илиги тўқ, узоқ яшашади, дейишарди эскилар. У ҳам ҳеч бўлмаганда отасининг ёғини орзулаганди, орзулари хом хаёл экан. Ҳаёт машаққатлари ўз ишини қилган, вужудини, руҳиятини, борлигини чарчатган. Аммо отаси яна кўп яшарди. Ўша қишда илкис оёғи оғриб, узоқ ётиб қолди. Оёқ шиши қайтавермагач, ноилож отасини зўрлаб касалхонага олиб боришди. Дори-лар қайтага ёмон таъсир қилди. Оёқлари дўмбира бўлиб шишиб кетди. Икки ой деганда докторлар жавоб беришди. Уйга келгач, оёғини сандалдаги чўкқа тоблаб анча ётди. Уйи-жойи бошқа бўлса ҳам гоҳи кунлари отасининг ёнида ётиб қоларди. Тўнғичи эмасми, отаси унга ўзгача бир меҳр билан қарар, лекин сира буни билдиргиси келмас, кўнглида ҳамма болаларига тенг бўлай дерди чамаси. Уч ўғил, уч қиз эди улар. Оғир замонларни кўришди. У эсини таниб-танимай оила ташвишларини отаси билан баробар тарта бошлади. Ўттиз учинчи йилдаги қаҳатчилик пайтида у ўн ёшли бола эди. Ейишга бир бурда нон топиш машаққат... Колхознинг ўриб олинган буғдойзорида яширинча бошоқ йиғиб келишарди. Ҳатто шу ҳосили ўриб олинган жойда бошоқ теришга жоҳил бригадир Теша чўлоқ қўймасди. Кулранг саман отда юрарди Теша чўлоқ. Ҳатто бир гал у бир болани буғдойзордан тўрт-бешта бошоқ олгани учун отда кувиб етиб, уриб-тепиб ўлдириб қўйган. Камбағал оиланинг боласи эди бечора. Ота-онаси арз қилиб қишлоқ шўросио району катталаригача борган. Лекин қизил фирка Теша чўлоққа жин ҳам урмади. Қайтанга сал ўтмай «қолхоз мулкани кўз қорачигидек сақлагани учун» мукофот ҳам беришди. Ўша йиллари қанчадан-қанча одамлар очликка чидай олмай қирилиб кетди. Кўплари кунжара еб шишиб ўлди. Бироқ ўшанда ҳам отаси уларни бировдан кам қилмай, бировга зориктирмай эплаб боққан. Қассобчилик қиларди. Лекин молни ўзи сўймасди, сарроб сўйиб берарди. Аслида бу касбнинг таомили шунақа, дерди отаси, сарроб сўяди, қассоб сотади. Ўзи ҳайвоннинг жонини олган одам гўшт сотиши керак эмас, дерди. Энди бу удумлар ҳам бошқача бўлиб кетди... Хуллас, ўша пайтларда ҳам уларникида кунда бўлмаса ҳам кунора қозон қайнарди. Гўштсиз бўтқа, гўжа ош, ўмач ичавериб меъдасига тегиб кетгани ҳам ҳамон ёдида. Қотирма нон, зоғора нон еганлари ҳамон эсида. У кунлар ҳам пешонада бор экан, кўришди, чидашди, кейин-кейин кўрмагандек ҳам бўлиб кетишди. Лекин отаси болажон, оилапарвар бўлгани билан, ҳар тўқисда бир айб деганларидек, камчилиги ҳам бор эди. Қимор ўйнардди. Қўлига пул тушди дегунча, уч-тўрт улфатни йиғиб, ошиқ ташлашга шунчалик берилиб кетардики, ҳатто уй, бола-чақаси эсидан чиқарди. Аммо камбағал бўлса-да, одамлар мард эди у вақтларда. Ўша қаҳатчиликдан беш-олти йил ўтгач, отаси қишлоқдагина эмас, бутун Бағдод депарасидаги донги чиққан барча қиморбозлардан қарздор бўлиб қолди. Улар эса хушига келган пайтда эгарланган чиройли отлар миңган хабарчиларни уларникига жўнатишни қўймасди. «Ҳамдам ака, палончининг қарзини бераркансиз», «Ҳамдам ака, пистончига айтган муҳлатингиз тугапти». Ўлмаган ойисининг жони. Отаси не-не пул билан чиқиб кетиб икки қўлини бурнига тикиб, ютқазгани етмай, қарзга ботиб келганда ҳам бирор марта эрига тик боқмаган. Ҳатто бир гал... Агар шу воқеа бўлмаганда балки уларини ташлаб Тошкент томонларга кетишмасмиди.

... Ўйин роса авжига чиққанда отасининг пули тугаб қолибди. «Ҳовлимни тикдим» деб юборибди отаси. Зорманда ошиқни гардкам деб ташлаганда яна чув тушибди. Ўйинга қизиқиб кўзига ҳеч нарса кўринмай қолган отаси «Хотинимни тикдим» деб юборибди. Ва шу он ўзига келиб, ёнидаги хабарчисига шипшитибди: «Бор, тезроқ, келинойингга айт, томга чиқиб ўтирсин!» Бахтга қарши бу гал ҳам отасининг қўли келмабди. Дупур-дупур от солиб уйга келган қиморбозлар ойисининг томга чиқиб ўтирганини кўриб қайтиб кетишибди. Лекин ўша кунги ўйинда отаси ҳовлини ҳам, хотинини ҳам қайта ютиб олибди-ю, аммо яна ўйинни давом эттириб бисёр қарзга ботибди. Ярим кеча тарвузи қўлтиғидан тушиб бир аҳволда уйга қайтиб келса, хотини ҳамон совуқда дир-дир қақшаганча том бошида ўтирган экан. Хотинини кўриб отасининг айтган гапи шу бўпти:

— Моҳия, тушавер энди. Аммо лекин, эртадан кўч-кўронингни йиғавер, энди бу ерларда яшаш бизга татимайди, ҳаром энди бу ерларда яшаш. Кетамиз!

Ойисининг хўрлиги келиб, кўзидан дув-дув ёш тўкканча жойидан тушиб келибди. Лекин муслима аёл эмасми, шунда ҳам эрининг кўзига тик боқмабди, қаерга деб сўрамабди ҳам, кучи кўз ёшларига етиб йиғлайверибди, йиғлайверибди. Охири эрининг бир аҳволу бир важоҳатда тикилиб турганини кўриб, сабри чидамай сўрабди,

— Қаерга?! Қайси меҳрибонларингизнинг олдига?.. Қиморбознинг бесаранжом оиласига кимнинг ҳам кўзи учиб турибди шу замонда?!

— Гадой топмас ерларга. Пича ишлаб, пул топмасак бўлмайди. Тирикчилик ҳам оғир бўп кетди.

— Бир этак бола билан қаерга сиғамиз, қаерга борамиз, юзимиз сомондек саргайиб...

— Гап битта: эртага жўнаймиз. Кўп вайсайверма.

Ўшанда улар беш бола эдилар: икки ўғилу уч қиз.

Орият кучи эртасига бир арава юк билан йўлга тушишди.

Кейин эртақларда айтилганидек, бир ҳафта йўл юриб, йўл юришса ҳам мўл юриб Тошкент биқинидаги Қўйлик деган жойга келишди, бир вақтлар Қўқон томонлардан кўчиб келган одамларниқидан бошпана топишди. Колхоздан ер олиб, шולי экиб, бола-чақа билан ишлаб топган ҳосиллари ўн-ўн икки қанор-қоп шולי бўларди. Лекин йил бўйи меҳнат қилишиб, машаққат чекишиб топилган бу шולי тўла қоплар бир кечада йўқолиб қоларкан. Кейин-кейин билишса, оталари яна қимор ўйнаб, бир кечада уларни ҳам ютқазиб кўяр экан. Бўлмаса, ўша пайтларда бир қанор-қоп шолининг ўзи катта давлат бўлган. Бу ишлар эса ҳар йили такрорланаверарди. Бу орада Герман уруши бошланиб қолди. Ўшанда отасининг ойисига айтган гаплари ҳозиргидек қулоғида:

— Юр энди, Моҳия, болаларни бошла, юртимизга — Фарғонага кетамиз. Самин ҳам катта йигит бўп қолди. Ҳарбийга чақириб қолса, ўзимиздан кетгани дуруст. Тағин бошқалар ҳар хил ўйга бормасин. Бу кетишда энди барибир барча норғил йигитлар солдатликка олинади.

Бу вақтга келиб ойисининг қўлида яна бир чақалоқ — олтинчи кенжа фарзанд бор эди. Шу ерда туғилгани учун Тошканбой деб аташганди уни. Кейинчалик Фарғонага боришгач, Собир, Собиржон деб иккинчи номни беришди, ҳужжатларда ҳам шу ном ёзилди, аммо ака-опалари гоҳ-гоҳ уни олдинги номи билан чақиритишни қўйишмасди.

Тўйиб овқат емаган, сарсон-саргардон у кунларни ким унутибди? Унутиб бўлмайди. Бир йил меҳнат қилиб топган қатор-қатор қоплардаги ғаллани ҳеч кимдан, хотиндан ҳам, болалардан ҳам сўрамай қиморга берган отанинг бу зулмини ким ҳам унутади? Лекин ойисига Худо сабрдан берган экан. Шунда ҳам бир оғиз эрининг дилини оғритиб сазасини қайтармаган. Қиморбозсиз, ёмон одамсиз, демаган. «Эр киши оиланинг пайғамбари», дерди ойиси. Пайғамбарларга эса шак келтириб бўлмайди. «Хотин — эрининг қули», деб кўярди яна тағин. Аммо қозон қайнатишга бир бўлак эт, қаловига бир чўп тополмай, турмушда хўрлиги келган кунлари ҳам кўз ёшини ҳеч кимга кўрсатмай, оғилга кириб, бир четдаги устунга суюниб тўйиб-тўйиб йиғлаб олганлари ёлғиз унгаю Худога аён. Бир-икки бор шундай кунлари олдига кириб қолганда уни бағрига босиб айтиб-айтиб йиғлаганлари ҳамон ёдида:

— Болам, болагинам, пешонам шунчалик шўр бўладими-я. Худованди карим мени қиморбозга рўпара қиладими-я. Худога минг қатла шукур, қатор-қатор нор туйдек уч ўғилни берди, фариштадек уч қизни берди. Лекин, жўжабирдай жон ризқини демай отанг... Ҳа, майли, эси кириб қолар, унинг ҳам кўнглига Худо бир кун инсофу диёнат солар. Бахтларингга омон бўлсин, умри узоқ бўлсин!

Ойиси қанчалик куйиниб сўзламасин, ҳеч қачон отасини қарғамаган, у ҳақида ёмон сўз айтмаган. Шунчалик ҳам сабрли, бардошли бўлиб яратилганми ўзбек аёли! Шунчалик ҳам марҳаматли, эрига садоқатли бўладими ўзбек аёли!..

Ҳа, ойисига кўп жабру жафо, кулфату зулм етказган отаси... У кунлар-ку энди унут бўлиб кетган-а. Йўқ, йўқ, юракка бир умр муҳрланган у кунлар сира унут бўлмайди. Ҳамма унутса ҳам унинг эсидан чиқмайди. Лекин у ҳам ойисидек ҳеч қачон отасининг ишларига сира аралашмаган. Кўнглидан не-не ўй-фикрлар кечган, отасининг қилиқлари учун балодек ёмон кўриб кетган кунлари ҳам бўлган. Бироқ ота-ота эканда, қай юз билан фарзанд унга қозичилик қилсин, тергасин, насиҳат қилсин! Мусулмончиликка тўғри келмайди, гуноҳ бўлади.

Мана, энди шу отаси — бу дунёда ўзи истаганча яшаб ўтган, сира ўз ишлари ва қилмишларидан нолимай ўтган одам Ҳамдам қассоб, Ҳамдам қиморбоз уни — бу дунё кўргиликларидан кўнгли кемтик ўғлини ўз ёнига чорляпти...

VIII БОБ

Операциядан уч кун ўтгач, домла сал ўзига келиб, ҳамхоналари билан дуруст гаплашадиган бўлиб қолди. Улар у ёқ-бу ёқдан, ўтган-кетган гаплардан гапиришар, аммо ҳеч ким ўз дардидан чурқ этиб оғиз очмасди. Ўша куни Толибжон вилоятдаги катталарига учрашиб, бирор ҳафта ишга чиқолмаслигини айтиб келди. Ишхонасига ҳам кўнғироқ қилиб кўйди.

Аммо орадан ҳафта ўтдики, домланинг ўрнидан туриб юришга ҳоли келмади. Овқатни ҳам бошини хиёл кўтарганча номигагина еяр, дармонга кирасиз деб ўғли қистагани-қистаган эди. Иштаҳаси йўқлиги устига касалхонанинг оби-ёвғон қуюқ-сууюқ овқатлари баттар кўнғлини беҳузур қиларди. Доктор ҳам ичаклари яна аввалги ҳолатга келсин деб, унга фақат парҳез таомларгина буюрган. Бу тахлит «таом»лар билан домланинг қувватга кириб кетиши амри маҳол эди. Кўнгли эса гоҳ шўртаккина, аччиққина уй таомларини тусарди. Гоҳо кўпроқ ичиб кўйиб, эртасига боши гаранг, лоҳас бўлиб уйғонганда ошхонадан хотинининг овоз берганларини эсларди.

— Вой, дадаси, турдингизми? Эндигина уйғотай деб тургандим. Тезроқ ювиниб келақолинг. Ўзингиз хуш кўрадиган аччиққина хўрда қилиб кўйдим. Қатиклаб ичиб оласиз.

У хотинининг овозиданми ёки аччиққина сууюқ ош хабариданми, тезда турар, ювиниб келиб, одатдагидек катта дўғов товоғидаги овқатни қалампирни эзиб-эзиб қатиклаб, «хўр-хўр» ичиб оларди. Хотини эса уни кулимсираганча кузатиб ўтираркан, енгилгина койиб кўярди.

— Намунча, «хўр-хўр» қиласиз аллакимларга ўхшаб, кап-катта одам, овқатни ҳам шунақа ичадим, ярашмайди. — У эса мингинчи марта айтилган бу гапга мингинчи марта парво қилмай:

— Ўзинг ичмайсанми? — деб сўрарди.

— Йўқ. Сиз ишга борасиз. Мен болалар билан чой ичаман.

Дарвоқе, қисташ бефойда: болаларию хотини эрталаб овқат ичмайди, ширинлик билан чойу нонга ўрганишган.

Эслаганларидан гўё иштаҳаси очилгандек бўлди, нордон, чучук нарсалар хаёлидан ўтди. Бир кўнгли ўғлини шаҳарга чиқариб, қўл овқати, сузма қатиқ, бозорнинг аччиқ-чучуқ тузламаларидан олиб кел, демокчи бўлди. Бироқ доктор айтган парҳезни ўйлаб, истакларини ичига ютди. Ҳа, майли, барибир минг зўр бўлгани билан кўча овқатининг таъми-туси уйдагига ўхшамас. Аммо хотини қўла ажойиб пазанда-да. Овқатни доим унинг кўнғлига қараб, сўраб, айтганини қиларди. Одоб-ибоси, андишаси-чи... ҳатто кайфияти йўқ пайтларда ҳуда-беҳудага сўкиб-сўзласа ҳам чурқ этмасди. Фақат айби бўлмаса-да, эрининг бекорга ранжитганидан кўнгли ўксиб, аразлаганча катта уйга кириб кетарди-да, ҳеч кимга билдирмай йиғлаб-йиғлаб оларди. Овқат пишгандан кейин эса косагами, товоққами сузиб келиб, индамай дастурхонга дўқиллатиб кўйиб кетарди. Бир оғиз «олинг» ҳам демасди. Йиғидан кўзлари шундоқ қизариб кетгани кўриниб турарди. Бундай кезларда болалари ҳам «бувимни нега хафа қиласиз» дегандек унга яқин йўла-масди.

— Бор, чақир, бувингни, — дерди у катта ўғлига. Бу унинг кечирим сўраши эди. Ўғли нариги уйга кириб чиқиб, доим бир гапни айтарди:

— Чикмас эканлар.

Бу гапни эшитгач, гўё ўз гуноҳини ювгандек, секин овқатга қўл урарди.

Турмуш қуришганига нақ ўттиз беш йил бўлибди-я. Айтишга осон. Бир йигитнинг ота ёши. Йўқчиликни ҳам, тўқчиликни ҳам кўришди. Ўнта фарзандли бўлишди. Фарзандлари бир-бирини суяб улғайди. Ажиб замонлар эди, ҳар ким фарзандининг кўплиги билан фахрланарди. Давлат ҳам туғилишдан, болалар кўпайишидан манфаатдор эди. Хотини ҳам кўп қатори «Қаҳрамон она» бўлган. Ўнта бўлса — ўрни бошқа, дерди у ҳам. Газеталарда ёки радиода фақат чет эллардаги демография — туғишни чеклаш ҳақида гап юритиларди, холос. Эшитиб, ўқиб кулгиси кистарди.

Э, хаёл ўлсин, нималарни ўйлаяпти. Шу топда сиёсатга бало борми. Лекин юрт тизгини шу сиёсатдонлар қўлида бўлгандан кейин ўйларкансан-да. Асли хотини, оиласи ҳақида ўйлаётганди. Хотини — тилло аёл. Лекин уни хафа қилган кунлари ҳам кўп бўлган. Аммо ҳеч узоқ гина сақламасди. Бир кун-ярим кун аразларди-да, кўз-кўзга тушди дегунча, ундан аввал хотини мийиғида кулиб юборарди. Минг шайтонга чап бериб, кулмайман деса ҳам кулги ўз-ўзидан келарди. Кўнгилда кир йўқ эди-да. Эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг қуриши. Айб ўзида эканини билиб турса-да, дурустроқ қилиб кечирим сўрашни ҳам билмасди. Лекин бир марта тўнғичи Акмал чақалоқлигида росмана кечирим сўрагани. Жанжал нимадан чиққанди ўзи...

... Ўша куни нимагадир мактабдан хуноби ошиб қайтди. Уйга кириб кўрпачага ёнбошлади-ю, хотинига чой буюрди. Кайфияти йўқ бундай пайтларда хотини унга гапириб ҳам ўтирмасди, индамай юмушини қилаверарди. Нимагадир бу сафар чойдан дарак йўқ. Ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтиргани учунми бир дақиқа гўё бир соатдек туюлиб кетди. Ўтирган жойидан ошхонада ивирсиб юрган хотини томон қараб бақирди:

— Чой дедим сенга, нима, кармисан?

— Ҳоз-ирр! — деди хотини чўзиб.

Шундан кейин ҳам бир олам вақт ўтгандек бўлди унинг назарида. Шайтонга минг ҳай бермасин, бу гапюқмас хотинни бошлаб таъзирини бериб хумордан чиққиси келди. Ахволини кўра-била туриб ҳам бир чойнак чойни вақтида қўймайди! Жуда ҳаддидан ошиб кетди! «Ҳозир» деганига қанча бўлди, чойдан дарак йўқ. Ҳу, ярамас!

Хотини гулдор, ихчамгина чинни чойнақда чой келтириб олди «дўқ» этказиб қўйди. Ўзи шундоқ ҳам бўғилиб ўтирганда миннат билан дўқиллатгани нимаси?... У шартта чойнакни олди-да, девор томон улоқтирди. Оғзидан боди кириб, шоди чиқди:

— Э, ўша чой-пойинг билан қўшмозор бўл-е! Ўласанми, шуни вақтида келтирсанг?!

Учиб бориб деворга теккан чойнак чил-чил синди. Иссиқ чой девору гилам билан битта бўлиб сочилди. Гиламдаги бир тўп шамадан иссиқ ҳовур кўтарилди.

— Вой ўлай, сизни нима жин урди? — Хотини бўздек оқариб қаршисида дир-дир титраб турарди. — Сўкиб-сўзлаганингиз етмай бу қилингиз нимаси?..

— Йўқол! Кўзимга кўринма!

— Нима?! — хотини ҳам энди ўчакишганча овозини кўтарди.

— Йўқол деяпман. Мана, сенга бўлмаса! — У шарт ўрнидан туриб, хотинининг башарасига тарсаки тортиб юборди.

— Кетаман! Уйингни ҳам, ўзингни ҳам елкамнинг чуқури кўрсин! — деди-ю хотини панжаларини бетига босганча йиғлаб чиқиб кетди.

— Кетсанг ўшанақаси бир йўла йўқолиб кет! — ортидан бақирди у.

Хотини ўғлини бағрига босиб юм-юм йиғлаганча кўчага чиқиб кетганда ҳам у миқ этмади. Аччиқ устида уни бесабабдан-бесабаб хафа қилганини ҳам тушуниб етмади. Бориб қайтаришга, жилла курса қўлидан чақалоқни олиб қолишга-да, ғурури йўл қўймади. Кейин билса, сал кам йигирма чақирим жойга, отасиникига — Каримбобо қишлоғига пиёда кетворибди. Бир ҳафта кутди, келмади, иккинчи ҳафтани ҳам тишини-тишига қўйиб ўтказди. Жинни бўлиб қолаёзди. Қилган ишидан пинҳон пушаймон бўлиб ич-этини еди, ўғлини соғинди. Охири этагини бир силтаб, ғурур-пурурни йиғиштириб, армиядан қайтиб келиб уйланган йили дўстлари билан Хўжанддан олиб келган «ХТЗ» велосипедига минди-да, «Каримбобо қайдасан» дея йўлга тушди.

Ҳовлида мол-ҳолга қараб юрган ўртабўй, зуваласи пишиқ, лекин гапи кескир қайнотаси Мирза карвон, қўлини ювиб, тўнининг энига артганча, унинг олдига келди. Сир бой бермай сўрашди. Сўрига кўрпача тушаб жой қилди. Қайн укаси Турсунбой чой келтирди. У нима деб гап бошлашни билмас, иссиқ чойни хўпларкан, чой лабини эмас, гўё вужудини куйдиргандек бўлар, кечирим сўрашни эса эплай олмасди. Шу пайт Мирза карвон дабдурустан:

— Куёв, жуда қўлингизга эрк бериб қопсизими? — деди.

У чўғдек кизарди. Жавоб ўрнига кўзлари ер сузди.

— Мен қизимни сизга ургани, сўкиб ҳақоратлагани берганим йўқ. Хўкиз бўлса ҳам, сўтак бўлса ҳам, мана, ўзи униб ўсган ҳовли, боқиб оламиз. Энасининг кичик

қорнига сиққан қизим шу катта ҳовлига сиғмай қолмайди. Шуни бир билиб қўйинг, кўёв!

— Кечиринг, ота! — деди у лов-лов ёниб, тили базўр калимага келиб. Кейин кўзлари ҳамон ер чизганча қўшиб қўйди: — Обкетгани келдим.

Шу гап устига қайнонаси Назир кампир уйдан чиқиб келди. Унинг ўрнидан туриб берган саломига ҳар галгидек елкасидан олиб сўрашмади ҳам. Бунинг ўрнига:

— Менинг муштумзўрга берадиган қизим йўқ, — деди. — Яна муаллиммиш бу киши! Ёки давлат сизларга хотинингни ур деб таълим берганми? Боламиз қанча ёмон бўлса ҳам ўзимизга азиз. Мен уни худодан юз илтижо билан тилаб олганман.

— Бошқа бўлмайди, буви, — деди у уятдан ерга киргудек бўлиб.

— Мен сизни куёв эмас, ўғлим дегандим!

Бу гаплар бўлиб ўтаркан, ҳовлида хотини кўринмаганидан янада ташвишга тушар, ҳижолати ортиб, игна устида ўтиргандек, ўзини кўярга жой тополмасди.

Шу пайт қайнатаси бош кўтариб уй томон бақирди.

— Мехри, ҳо Мехри! Бақа чиқ!

Хотини Акмални кўтариб уйдан чиқди. Боласини бағрига босганча сўрининг олдига келиб унга қарамай «Келинг!» деди. У юрак ютиб, «Келдим!» деёлмади.

— Яшайсанми, шу билан? — отасининг овози хунук эшитилди. Хотини индамади.

— Гапир, тилинг борми? — бувиси ҳам гап қўшди.

Хотини яна индамади. Лекин «ҳа» дегандек бошини қуйи солди. Сўнг пичирлади: — Энди ҳақорат қилмасалар...

— Эшитдингиз-а, ўғлим, — деди қайнотаси сал юмшаб. — Уйимизнинг тўри ҳам, кўнглимизнинг кўри ҳам ҳамиша сизларники. Аммо бизникига бошқа бунақа можаро билан келманглар. Уят! — деди-да, ҳамон ўтиришни ҳам, қайтиб кетишни ҳам билмай турган қизига юзланди. — Бор, нарсаларингни йиғиштир! — Кейин қизига қараб қўшиб қўйди. — Сен ҳам эркакнинг гапини икки қилишни ўрганма. Рўзгор қиламан деган аёл оғзини тияди. Эрингни хурмат қил!

Хотини қўлида боласи борлигини ҳам унутгандек шахдам юриб уйга кириб кетди.

Барибир йўлда узоқ жим кетишолмади. Иккаласи ҳам кўзлари-кўзларига тушгач, кулиб юборишди.

— Кечирим сўраш ҳам қийин экан, — деди у ҳамон қизариб. — Тоза изза қилдинг-ку!

— Ажаб бўпти, — хотини яйраб кулди. Бу кулги гўё унга яйловлар, тоғлар ошиб гумбурлаб келаётган момақалдиқдек туюлди. Кўнглини шунча кундан бўён эзаётган губорлар зумда тарқаб кетди.

Шу-шу хотини бошқа отасиникига кетиб қолмайдиган бўлди. Қайси оилада жанжал бўлмайди, ахир. Балки унинг бемаъни мағрурлигини, бировдан кечирим сўраш қўлидан келмаслигини билгани учун шундай қилгандир, не-не дарду аламларни ичига ютгандир. Жуда кўнгли тўлиб-тошиб кетганда:

— Майли, яхшиликларимни сиз билмасангиз, Худо билади. Ҳаммасини Худога солдим! — дерди йиғлаб. — Ёкмай қолган бўлсам, ана, кўча тўла хотин, хоҳлаганингизга уйланиб олинг!

Мана, энди келмаяпти ҳам. Бу ерларни қандай қилиб топиб келсин? Акмал — Тошкентда. Толиб шу ерда бўлса. Бошқа болалари кичкина. Хотини келганида унга айтадиган гаплари ҳам бор эди... Беҳуда озор берганлари учун росмана рози-ризолик сўрарди. Минг-минглаб сўрамаган, сўролмаган узрларимни қабул қил, дерди. Бу ёғига болаларингга ўзинг бош бўлиб қоляпсан. Шавкатга, Баҳодирга яхши жойлардан, яхши одамларнинг фарзандларидан келин қилгин, дерди... Унинг қўлидан еган мазали, аччиқ, суюқ ошларини эслаганини, у пиширган овқатларни, айниқса паловни соғинганини айтарди. Яхши яшадик, дерди. Мен сендан розиман, сен ҳам мендан, мен гуноҳордан рози бўлгин, дерди, кўрган тушини айтиб, таъбирини ҳам ўзи йўйиб қўя қоларди...

IX БОБ

Иккинчи ҳафтада домла аҳволи анча ўнганганини сезди. Ўғли қўлтиғидан олса, унга суянганча бир қўлида шланг-шишасини кўтариб, битта-битта юриб, ярасини боғлашга ҳам борадиган бўлди. Лекин барибир ичига чироқ ёқса ёриш-

масди. Вужудига кириб олган қандайдир ёвуз куч уни кун сайин кемириб адоий-тамом қилаётгандек эди.

Ҳафта охирида хотини Шавкатни етаклаб келиб қолди. Ўн тўрт яшар ўғлига қараб домла хурсанд бўлиб кетди. Оббо, Шавкати тушмагур-ей, шунча жойдан бувисига ақл бўлиб, ҳамроҳ бўлиб, йўл кўрсатиб келибди-да. У эса, бу камгап, «ичимдан топ» ўғлини ҳали гўдак санаб юрибди. Йўл топадиган йигит бўп қопти-я. Демак, ундан қайғурмаса ҳам бўлади, ўзини-ўзи эплаб кетади. Ахир йўл топган бола ақл топади, ақл топган бола эса ҳаётда адашмайди...

Хотини сергўшт қовурма олиб келибди, устида кичкина аччиқ жувармак қалампир. Бежиримгина қилиб ўралган қоғозда мурч. Унинг аччиққа ўчлигини билади-да. Тови қочиб қолган қовурмани Толибжон иситиб келай деса ҳам кўнмай маза қилиб еб олди.

Ёнбошлаганча овқатни еярган, ўзига мунгли тикилиб ўтирган хотинидан оила тинчлигини, ўғли Баҳодирни, қизларини сўради. Ҳатто мол-қўйлар ҳам қолмади. Мактабни ҳам эслади. Хотини ҳамма гапига бир-бир жавоб бериб бўлгач, ўғлини ташқарига чиқариб юборди. Ёлғиз қолишгач, орага узоқ сукунат тушди. Аввалига нима деб гап бошлашни билмай қийналди. Охири ўзини қўлга олди.

— Тунов куни ёмон туш кўриб уйғониб кетдим, — деди. — Отамни кўрибман. Ҳадеб мени ўзи томон чорляпти. Шундан буён ўзимга келолмайман...

— Бе-е, яхши ният қилинг! Арвоҳлар умидвор бўлгандир-да! Тузалиб чиқсангиз бирорта қўй сўйиб, худойи қилиб юборармиз. Тушга нималар кирмайди, ахир. Ҳали бу кунларни кўрмагандай бўп кетасиз.

— Иншооллоҳ, айтганинг келсин!

— Худо хоҳласа, келади. Ҳали Худодан умидим кўп. Шавкатжону Баҳодирингизнинг тўйларида ҳам ўзингиз бош-қош бўласиз. Келинлару қудаларни ҳам, Худо хоҳласа, ўзингиз танлайсиз.

Хотинининг гапидан кўнгли тўлиқиб, кўзларига ёш келди.

— Агар менга бир нарса бўлса... Чида! Барча оғирлик сенга тушади, энди. Шунчасига чидаб келдинг. Буёғига ҳам бардам бўл!

Хотинининг кўзлари ҳам жиққа ёшга тўлди.

— Унақа деманг. Фаришталар яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам омин дейди.

• Ҳали кўп яшайсиз.

— Отам бекорга тушимга кирмаган, кейин Сулаймон домлани биласан, ўладиган одам эмасди. Дардимиз — бир! Операциядан кейин тагин жароҳатимни очишди. Ўзимдан ўтаётганини ўзим биламан. — Самин домла шундай деди-да, бўсағада турган Шавкатни ёнига имлади. Унинг бошини силаб, пешонасидан ўпди: — Бошинг тошдан бўлсин, болам. Омон бўл, — деди ва секин кўшиб қўйди: — Бор энди, Шавкатжон ўғлим, бувингда яна икки оғиз гапим бор.

— Ичим чирияпти, — деди холи қолишгач пичирлаб. — Куним битгани аниқ. Рози бўлгин, сенга кўп зулм қилдим. Кечиргин! Кейин... имкон топиб, бирор кун олдимга Баҳодирни юбор. Бирортаси билан бирга келар. Кўриб қолай кенжато-йимни. Ҳаммадан ҳам унга қийин бўлади. Ўн ёш! Гўдак ҳали у. Бу Толипинг ҳам, Акмалинг ҳам ҳали нонни «нанна» деб юрибди.

Меҳриниса опа шундагина эрининг дарди оғирлигини тушунди. Ахир ўттиз беш йиллик умр йўлдошини у тушунмай, ким тушунсин! Ҳар бир киприк қоқиши ҳам ёд бўлиб кетган унга. Дарди шунчалик бедавоми? Бўлмаса эри бу гапларни айтмасди. Ишқилиб Худо у куннинг юзини тескари қилсин. Наҳотки, эри ўз оёғи билан юриб келиб, ўзини докторлар тигига тутиб берса? Энди ҳаётга ҳам ўзича бепарво қўл силтаб, уларни ора йўлда ташлаб кетаверса... У бор овози билан ҳайқариб дод солгиси келди, аммо ўзини тутди. Пичирлаб деди:

— Мен сиздан мингдан-минг розиман, дадаси.

— Ана энди кул, — деди Самин домла хотинига. Лекин ўзининг кўзлари жиққа ёш эди. Буни сездирмай дея девор томон ўгирилиб олди. Хотини намчил кўзларини артаркан, худди ўша — яраш кулгисини қилиб жилмайди.

— Дадаси...

Самин домла бурилиб хотинига қаради ва ғамгин жилмайди. Аста унинг қадоқ бўлиб кетган озгин кўлларини қўлига олди.

— Бардам бўл! — деди яна гап қотиб. — Ёмон яшамадик-а? Тўғри-ми? Бор энди. Лекин тайёргарликни кўриб қўявер. Болаларинг ҳали хом — ҳеч нарсани билишмайди, укаларим бўлса ўзи билан ўзи. — Кейин чуқур нафас олди-да,

давом этди. — Анча тузукман. Ярани боғлатишга ҳам ўзим боряпман. Толибжон ишимдан бир хабар олиб келай деб безовта бўлиб юрибди. Сизлар билан бирга кета қолсин. Шунча жойдан ёлғиз кетманглар. Райондан Тошкентга — акасига кўнғироқ қилсин. Акмал ҳам бирров келиб кетар.

Меҳриниса хола сувга тушган нондек бўшашиб, хонадан бемажол чиқди. Аммо эрининг ахволини ўғилларига сездирмади. Шу топда у эридан бурунроқ ўзи тирик мурдага айланган эди гўё... Ҳозиргина эри билан ўртасида бўлиб ўтган гапларга ҳеч ишонгиси келмас, Худодан унга фақат умр тиларди. Ахир бу кенг дунёда ёлғиз тул хотин бўлиб қолиш қанчалик оғир. Айниқса бировнинг эшигига совчи бўлиб борганида, «Куёв бўлмишнинг отаси борми?» — десалар, нима деб жавоб қилади? Ишқилиб, Худо бошига бу кўрғиликларни солмасин. Эрига Худо шифо берсин!

Х БОБ

Бувисига қўшилиб кетган Толибжондан тўрт кунгача дарак бўлмади. Бу кунларда домла укалари Иброҳим ва Собирни кўп эслади.

Иброҳим сингиллари Атиқа билан Бумайрамдан кейинги тўртинчи фарзанд. Ўзидан ўн ёш кичик. Уни елкасида кўтариб катта қилган. Жонидан яхши кўрарди уни. У ҳам ўзидек гапни эгмай-букмай, шартта-шартта одамнинг юзига айтадиган, тўғрисиўз, бўйдор, кўркам йигит. 1933 йилда одамлар буғдойнинг бир бошоғига зор бўлган қаҳатчилик йилида туғилган Иброҳим. Сталин вафот этган йили уйланди. Уйланиши ҳам қизиқ бўлганди... Отаси Ҳамдам қассоб тўрт йил бурун — 1949 йилда оналари қаза қилгач, орадан бир йил ўтар-ўтмай, «сағирларим қаровсиз қолмасин» деб она уруғидан — самарқандлик Сурмансо деган қариндош аёлга куба ўқитиб уйланди. Қаватида Санталатой деган ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги қизалоғи билан келди у аёл. Оталари минг тайинлагани билан олти боланинг бирови ҳам уни она демади. Ҳаммалари гўё тил бириктириб олгандек «Сурма эна» дейишарди.

Ҳозиргидек эсида, худди ўша — Сталин вафот этган йили отаси билан Сурма эна келишиб Иброҳимга Санталатни никоҳлаб беришди. Тўйдан бир йил ўтар-ўтмас Иброҳим ҳарбийга қақирилди. Уч йил хизматда бўлди.

Укасининг бахти бор экан — тўғри Москвага тушди. Шундоқ улуғ пойтахтда, Кремл ёнидаги ҳарбий қисмда хизмат қилиш ҳар ким учун шараф эди, у пайтлар. Ундан хат билан бирга Қизил Майдонда, Кремл курантлари ва йўқсилларнинг буюк даҳоси Ленин мавзолеи ёнида тушган қатор-қатор расмлар ҳам тез-тез келиб турарди. Лекин бир йил ўтгач, бирдан на хат, на бир хабар бўлди. Уч ой улар роса саросимада юришди. Ёзган мактублари ҳам жавобсиз эди. Ниҳоят бир кун хат келди. У Иброҳимдан эмас, унинг қўқонлик хизматдоши Назиржондан экан. «Аввало ҳаммаларингга кўпдан-кўп дуойи салом! Мен Иброҳимжоннинг ахволини маълум қилиб ёзяпман. У москвалик бир яҳудий аёл билан топишиб қолган эди. Хизматдан бўшади дегунча уникига югуради. Аёл шунчалик унинг эс-хушини ўғирлаб қўйибдики, Иброҳимнинг на овқат ейишида ҳаловати бор, на ётиш-туришида. Кундан-кун озиб, чўпдек бўп кетяпти. Яқинда касалхонага тушиб қолди. Жухуд аёл бўлса, ҳар куни унинг қошига келади.

Бир куни мени ҳам уникига меҳмонга олиб борган эди. Аёл унинг расмини уй тўрига илиб, атрофига қатор-қатор игналарни санчиб қўйибди. Бу жухудларнинг қандай илми ғойиби экан, билмадим. Ё биздаги иситма-совутманинг бир туримикан?..

Имкон топсаларинг бир хабар олиб кетинглар!

Салом билан қўқонлик Назиржон!»

Жигар экан, кўпга маслаҳат солиб ўтирмади. Ҳамма гапни отасига оқизмай-томизмай айтди. Сўнг:

— Ўзим бориб келаман, — деди. Шу куниёқ мактабга бориб, директор Сулаймон домладан икки ҳафтага рухсат сўради. Хотини рўзгорга қачон сигир олиб берасиз, болаларга сут-қатиқ керак ахир, деб ғингшийвергач, ойлигидан тежаб-тергаб тугиб қўйган икки юз сўмни олди. Йўлқирага деб отаси ҳам пича ақча берди. Бозорга тушиб, туршак, анор, майиз, ёнғоқ, хуллас, Қўқон бозоридаги бор мевалардан сотиб олди-да, лингча қопга солиб, уни орқалаганча поездга чикди. Йўл бўлсин, деб сўраганларга: «Укамнинг олдига, Москвага! Укам ўша ерда хиз-

мат қилади!» — деб гердайиб ҳам қўйди. Аммо Москвага етгунча йўл-йўлакай «шайтон йўлдан турган ука»ни ўйлайвериби эси кетди.

Қозокнинг бепоён чўлларидаги қайсидир бир бекатда купега лўли хотин бош суқиб қолди. «Бахтингдан очайми, тахтингдан очайми», дея ҳаммага бир-бир фол очиб чиқди. Охири унга кўзи тушиб сайраб кетди:

— Тахтингдан очайми, йигит, бахтингдан. Кўзларинг дилингни ошкор этиб турибди, юрагинг хўп тоза йигит экансан, чироғим. Лекигин, бу чашмадек тоза юрагинг ҳозир нимадандир жуда безовта. Бирор яқинингни кўп ўйлаяпсан, чоғи. Ҳа, ҳа, ўйла, туғишгани бахтсизликдан туғишган қутқаради. Бошингга кулфат тушса беғона эмас, туғишганинг малҳам бўлади. Сен жуда савоб ишга бел боғлаб, йўлга тушибсан. Ана, ҳай-ҳай, тагин айтай, кўнглинг безовталиги кўзларингдан аён... Энди ўзингга келсак, бахтингга келсак, ўнта болага ота бўласан, ҳали катта-катта амалларга миначсан. Ҳа-да, юрагинг тоза йигитсан! Лекин билиб қўй: кўнгили тозаллиги билан иш битмайди, ён-верингга сени кўролмайдиган душманларинг хира пашшадек ўралашиб юради. Ана шулардан эҳтиёт бўл! Хўп, энди йигит, омин оллоху акбар! Ҳамиша бахтинг кулиб, омадинг чопсин, болам! Дўстга зор, душманга хор бўлмагин!

Ҳаммаси тўғри чиқяпти-я, ўша гапларнинг. Лўлилар ҳам бало бўлар экан...

Этиб борганда Иброҳим касалхонадан чиққан, аммо, дам олиш куни баҳона, яна ўша хотинниқига кетиб қолган экан. Назиржон униқига бошлаб борди. Иброҳим ҳарбий кийимлар ўрнига оқ кўйлак, қора костюм-шим кийиб олибди. Кучоқлашиб кўришдилар. Укаси, Назиржон айтгандек, чўпдек озиб кетибди, одамохун, ўнта гапнинг бирига ҳам хушламайгина жавоб қилади. Бундан унинг жаҳли чиқиб кетди. Секин айвонга етаклаб чиқди.

— Мақсадинг нима? — деди унга ўшқириб.

— Шу аёлга уйланаман.

— Ғайридинга-я! Ахир уйда хотининг бор-ку!

— Бўлса бўлар, — Иброҳим бепарво жавоб қилди. — Москвада қоламан. Ўқийман, катта одам бўламан.

— Мана сенга, эсипаст! — У укасининг кулоқ-чаккаси аралаш шапалоқ тортиб юборди.

Балкон эшиги олдида уларни кузатиб турган аёл югуриб келиб, унинг ёқасидан олиб бўға бошлади.

— Я тебе покажу, басмач! Сейчас, милицию позову!

— Лена, Лена, ненадо! Это мой брат! — деди шапалоқ зарбидан қизариб кетган ўнг юзини силаганча Иброҳим. — Кейин унга — акасига тик қаради-да: — Севиш айбми? — дея кўзлари намланди. У жавоб бермади, беролмади, беролмасди ҳам. Ахир дунё дунё бўлиб ҳали ҳеч ким бу саволнинг ажримини чиқармаган. Энди у қаердан ҳам чиқара қолсин! Бировларга осон тутгани билан ўз бошига тушганда ҳар кимнинг ҳам тили лол-ку бу савол олдида, бу қадим жумбоқ олдида.

Ленаси тушмагур чиройликкина, кўхликкина экан. Малла сочлари, катта-катта мовий кўзлари ўзига ярашган, оппоқ, бежирим юзларидан муҳаббат шуъласи ёғилиб турган бир аёл эди. Ёши эса Иброҳим қатори.

Ўзига қайта тарсаки тушишиданми ёки акасининг важоҳатидан чўчибми, Иброҳим устидаги кийимларини апил-тапил ечиб, ҳарбийча эгни-бошини кийди. Эшиқдан чиқишаркан, ўзига қараб кўзларига жовдираб турган Лена билан дадил хайрлашди.

— Не обижайтесь, мы еще увидимся.

Ҳарбий қисмга келишгач, укасининг «командир»ларига ўзбекона совға-саломлардан улашди, сўнг укасига икки кунга рухсат олди. Кейин ўзи жойлашган «Россия» меҳмонхонасига олиб келиб уни меҳмон қилди, бирга шаҳар айланишди. Ора-чора мавруди келганда насиҳатни ҳам аямади, уришди, ялинди, ёлворди. Яқинда ўғил кўрганини айтди.

— Ёшлик ўткинчи, укам! Йигит бошига не-не синовлар тушмайди. Ўқийман десанг, ўзимизнинг Ўзбекистонда ҳам институт сон мингга. Кўнгили, ишқ-муҳаббат кўчасидан эса кимлар ўтмаган?! Лекин аввал ўзингга қара, ўзбекилингни, ўзбеклигимизни унутма! Ўғлингга отам от қўйди: Ҳайдарали деб. Узоқдаги Иброҳим-жонимнинг энди суянчиғи бор, деб ҳар куни кўтариб эркалайди, мана, расмини ҳам олиб келганман, қуйиб қўйгандек ўзингга ўхшайди — дўмбоққина, сочлари қалин, қоп-қора, кўзлари қўйқўз.

Иброҳим барча гапларни бепарво эшитди, ўглининг расмига қараб туриб ҳам миқ этмади, аммо кўзларида пинҳоний бир учқун йилт этиб ёнди... Балки мана шу учқун кейинчалик унинг вужудида алангага айланган ва уни ўз оиласию юртига қайтишига сабабчи бўлгандир...

Хуллас, укасига қўлидан келганча насиҳат қилди. Отаси унинг қилиқларини эшитиб, дарғазаб бўлганини ҳам рўйу рост сўзлади. Охири укасидан: «У аёл билан бошқа ўралашмайман, хизматни тугатиб уйга қайтиб бораман», деган ваъдани олди. Қисмга борганда командирига ҳам бор гапни айтиб, укасидан огоҳ бўлиб туришни ўтиниб сўради. Лекин муҳаббат савдоси бошига тушган, бели қувватга, билаги кучга тўлган ўн саккиз-ўн тўққиз яшар йигитнинг гапига ишониб бўлармиди?.. Шундай бўлса-да, у ишониб, ёлғиз Худодан укасининг кўнглига инсоф, диёнат, меҳр-шафқат тилаб, ич-этини еб, пинҳона ўртаниб қайтганди.

Хайтовур унинг ўз вақтида боргани кор қилдими ёки илтижоларини Худойим инобатга олиб укасининг қалбига инсоф-диёнатни қайта солдими, ҳар қалай у хизматни тугатиб, кириб келди. Аввалига иккита гапига битта ўрисча сўз кўшиб, ҳар кимларга кулги бўлиб юрди. Гоҳ-гоҳ ака-укалари, опа-сингиллари йиғилишиб қолганда аллақачон ошкор бўлган сирини оила даврасида ҳазилтепа қилиб айтиб қолишса, Иброҳим қизишиб кетар, хотини эса секингина ўрнидан туриб чиқиб кетарди.

— Генералнинг қизи эди у, — дерди у хотини чиқиб кетгач. — Рост, акам бормаганда қолардим, Москвада, кўзимга ҳеч нарса кўринмай қолганди. Аммо қурмағур чиройли, ақлли, эсли, маданиятли аёл эди. Қолганимда Москвада ўқиб, Ўзбекистонга министр бўлиб қайтардим!

Иброҳим бир қизишиб кетса, ҳеч кимдан тап тортмай, қилган ишидан ҳам уялмай, яна узоқ гапирарди.

— Ака, ўзингиз айтинг. Чиройлимиди? Москва ҳам ажойиб шаҳар-да, а, ака. Кўргансиз-ку, ахир. Булар шу ўчоққа тезак қалайдиган Ирғолидан бошқа қайди кўрибди? Тагин менинг устимдан калака қилишгани ортиқча.

— Ҳа, чиройли эди, жодугар-алвастинг! — дерди у жўрттага укасининг жиғига тегиб. — Сенинг эс-хушингни ўғирлаб, тентак қилган-да.

— Москва-чи, Москва? Зўр шаҳар-а, ака, айтинг! — акасининг гапларига парво қилмай, ҳамон ўзиникини маъқулларди Иброҳим.

— Менга ўзимизнинг қишлоқ — Ирғоли зўр! — дерди у яна атайин укасини узиб олиш учун. — Тезагининг ҳиди ҳам бошқача. Уша Московингда ҳам йўқ бунақаси.

— Ака! — Иброҳимнинг энди росмана жаҳли чиқарди. — Сиз ҳам калака қиласиз-а. Сизнинг ҳурматингизни қилиб қайтганман-а, сиз бўлсангиз...

— Иброҳим, болаларинг ҳам бордир-ов, — Атиқа опаси ҳам ора-чора гап қотарди укасининг қитиқ патиға тегиб. — Ҳеч бу ёғидан гапирмайсан-да, ука?

Шундан кейингина у ўзига келар ва индамай қоларди.

Бу ишларнинг бир учидан хабардор Санталатхон чой келтираркан, ҳамманинг бирдан оғзига талқон солиб олганини кўриб, чойнакни дастурхонга дўқиллатиб кўяркан:

— Бунга ўлганда ақл киради, — дея эрига ёвқараш қилиб, ортга қайтарди.

— Аммо жиғимга тегаверсаларинг, бир кунмас-бир кун шартта бошимни олиб ўшаққа кетвораман, қоласанлар дийдиёнгни айтиб, — портлаб кетарди охири Иброҳим ва ўрнидан шитоб турарди.

— Кетишингни отам эшитса, ўлдиради, — дерди Атиқа опаси тагин. — Энди бориб бўпсан!

— Акам энди сен тентакни деб ортингдан ўрис юртига бормайди, — дерди Бумайрам опаси.

Иброҳим уйдагиларнинг ҳазилдан бошланиб зил билан тугайдиган бу ҳангомалардан росмана ранжиб, барчасига қўл силтарди-да, тўғри қишлоқ этагидаги кенг далаларга, атрофи дарахтзору бутазорга бурканган Хўжаариқ бўйига йўл оларди, кун бўйи уйда қорасини кўрсатмай, ўша ёқларда қолиб кетарди. Ҳарбийдан келган йиллари қишда ҳам Хўжаариқ сувида чўмилганларини эсларди. Айни мана шу ерда унинг ўзи билан ҳамиша бирга юрадиган муқаддас хотиралари-ю, эркин хаёлларига биров халақит бермасди. У эса айни шуни истарди. Бундай пайтларда унга қишнинг совуғи-ю, ёзнинг жазирамаси, беаёв Қўқон шамоли ҳам чикора эди.

Унинг ўзи бундай маҳалларда укасининг ортидан неча марта борган, у эса гапларига бир оғиз маънили жавоб қилмаган ва унинг қийин-қистовларига ҳам бепарво бўлиб, уйга ҳам бирга қайтмаганди.

Шунинг учун туғишганлари ҳам унга ҳадеб бу тахлит ҳазиллар қилавермасди...

* * *

Ҳозирда ёши эллиқдан ошиб кетган бўлса-да, Иброҳим Москва хотираларини ҳамон ёниб-куйиб эслайди. Гоҳо уйланиб бола-чақали бўлган ўғилларининг олди-да ҳам уялмай ўша гапларни гапираверади, телевизорда Москвани кўрганда кўзлари қинидан чиққудек бўлиб тикилиб, чурқ этмай томоша қилади. Тошкент кўрсатувларидан кўра кўпроқ Москваникини ёқтиради.

Лекин шундай укаси нечук эсламаяпти? Нечук кўргани келмаяпти? Касалхонага тушганига нақ ўн беш кун, операция бўлганига ҳафтадан ошди-ку?! Наҳотки бир қориндан талашиб тушган жигари шунчалик оқибатсиз, тошбағир бўлса? Ахир у Москвадан Назиржоннинг хатини олгач, унинг тақдирини ўйлайвериб, жинни бўлаёзганди, оёғи куйган товукдек, ўзини кўйгани жой тополмай қолганди-ку! Хотини, маъсум фарзандларининг кўзларини жовдиратиб, икки йиллаб тишининг қавагида йиғиб юрган пулларини ўйлаб-нетиб ўтирмай, унинг олдига бориш учун сарфлаганди-ку. У вақтларда икки юз сўм дегани катта пул эди. Пулни ҳам қўяверайлик. Ахир, меҳр-оқибат-чи? Наҳотки, Иброҳим шунақа одам бўлса? Танаси бошқа — дард билмас, деганлари шумикан ё? Бир ота-онадан бўлганлар ҳам бора-бора бегоналашиб кетаркан-да. Ҳа, ҳозир оила боқиш қийин. Демак, турмуш ташвишлари секин-аста одамдаги меҳрни, оқибатни, муҳаббатни ютиб юбораркан-да. «Кўздан нари — кўнгилдан нари», деб бекорга айтишмас экан-да. Демак, улар уч ака-ука ҳам бир-бирларидан аллақачонлардан буён ўз ташвишлари билан бўлиб бегоналашиб кетишган экан-да. Айниқса, мусофирликда билинаркан бу нарса.

Собир-чи? Ҳаммалари эркалаб катта қилган кенжатоёлари — Тошканбой! Нега келмаяпти? Бир умр колхозда ишлаб, қўл кучи, пешона тери билан нон топиб катта бўлди. Аммо нима иш қилса, ундан маслаҳат сўраб қиларди. Эсида, олтмишинчи йилларда колхозга қўшни Қўғали қишлоғидан Умар ака раис бўлиб қолди. Отаси ўша пайтларда Зодиёндаги дала-шийпон ёнида қассобчилик қиларди. Бозор йўли эмасми, ўтган-кетган таниш-билишлар шийпонда тўхтаб, отаси билан гурунглашиб, чойхўрлик қилишарди. Айниқса, ёшлигида ошиқ ўйнаб катта бўлган, эси кириб қолган тенгқурлари кўп киришар, гўштни ҳам фақат отасидан олишарди. Шунда баъзилари: «Ҳамдамбой, бир қўл ошиқ ташлаб қўямизми?» — деб ўтган кунларни эслатиб, тегишиб ҳам қўярди. «Ташламаган ҳам номард», — дерди отаси дангал. Кейин, ҳозир ўйнамаса-да, лекин доим ёнида олиб юрадиган ошиқни шартта чўнтагидан чиқарарди. «Ҳай-ҳай, Ҳамдамбой, ўзингни бос, сенга тенг келиб бўладими? Оббо сен-ей, ҳали ҳам эсинг кирмабди-да, девонавой-ей!» — дейишиб, мириқиб кулишарди улар. Бир кун чавқарини йўргалатиб Умар раис келиб қолди. Кўркам, мағрур киши эди у. Отда ўтиришни ҳам қойил қиларди. Доим урушда кийган кителда, хром этиқда юрарди. Отаси югуриб бориб, отнинг жиловидан тутди. Раис отдан тушиб сўрашди.

— Кел, Умарали, қани, ичкарига, — дея, отаси отни кўчадаги толга боғлаб қайтди.

Раис суҳбат орасида сўраб қолди.

— Қассоб бува. Ўғилларнинг нечасидан қутулдингиз?

— Кенжам Собир уйланганига ҳам икки йил бўлди. Ундан ҳам набира кўрдим, ота — Валишер!

— Набирангиз росмана Шер бўлсин! — деди раис ният қилиб, сўнг давом этди: — Анови отангизнинг ери — Юсуф буванинг ери бор-ку, ўша бўлакни беш-олтита томорқа сўраганларга бермоқчимиз. Қарасам, сизда ҳам уч ўғил бор, қатор-қатор неваралар... Бир ҳовлида қисилиб қолибсизларми деб эшитдим. Колхозда аризангиз йўқ экан. Шунинг учун кечроқ идорага ўтиб, менинг номимга ариза ташлаб қўйинг. Бир хўжалик жой берай.

— Барака топ-ей, Умарали. Яхши одамнинг боласисан-да. Отанг ҳам кўп улуғ одам эди. Очиғи, бир умр колхозингга кетмон кўтариб чиқмаганим учун тилим қисик эди. Лекин кўнгилдаги гапни айтдинг. Бир ҳовлида уч-тўрт оила... билинаркан...

Эртасига ўша ердан ўн уч сотих ер ажратиб беришди. Йўқчилик, уч ака-ука хом гишдан уй тиклашди. Янги уйга ким кўчиши кераклиги ҳақидаги оилавий йиғинда Иброҳим шаддодлик қилиб қолди:

— Ким борса бораверсин, аммо мен бормайман. Истаса, ана, акам, бўлмаса, Собир чиқсин!

У отасининг ҳовлиси ёнидаги эллигинчи йиллари бир амаллаб қарз-ҳавола қилиб кўтариб олган тўрт сотихли торгина ҳовлида яшарди. Узумзори, кичик боғи ҳам бор эди. У-ку, кўчиб кетишга, кенгроқ жойга чиқишга ич-ичидан жон деб юрса ҳам ҳар гал хотини: «Кўз очиб кўрган, қийналиб-сиқталиб қурган уйимиз», деб унамаётган эди. Ундан садо чиқавермагач, Собир шартта Иброҳимга қараб:

— Агар сен чиқмасанг, мен чиқаман, — деди.

Унинг хотини Юрсунной эса оламини бошига кўтариб роса жанжал қилди.

— Нега энди биз чиқарканмиз? Ана, катта акаларингиз чиқсин, сиз — кенжатоёйсиз.

— Ўчир овозингни! — Собир шахт билан ўрнидан туриб кетди. — Эркаларнинг ишига аралашма!

Отаси: «Борган жойингда униб-ўсгин, у ерларни обод қил, ўғлим, асли ота жойимиз у ер. Отамнинг руҳи шод бўлади», деб унга оқ фотиҳа берди.

Ҳа, Собир шунча қўрткесар. Мана шунга ҳам салкам ўттиз йил бўлибди. Укаси ҳам элликин қоралаб қолди. Лекин пул сабил галати нарса экан, гоҳида ака-ука орасига совуқчилик солиб қўяркан...

Бунга ҳам беш йил бўлди. Мактабда эди, олдига ўғли Акмал келиб қолди. Ҳол-аҳвол сўрашгач:

— Дада, бир маслаҳат билан келгандим, — деди.

— Хўш, нима экан, юр-чи, — дея у ўғлини ўз хонасига бошлади.

— Уй олсам дегандим. Жонга тегиб кетди, ётоқхоналарда яшаш. Ишхонадан уй бериш — ўлим билан тенг.

— Унда қандай оласан?

— Кооператив орқали. Академиянинг «Билим» кооперативида рўйхат қилишяпти. Дастлабки бадали тўланса бўлди, уй беришади, қолгани кейин тўланаверади.

— Қанча экан ўша бадали?

— Икки хонали уйга — икки минг етти юз сўм.

— Менда шунча пул йўқ-ку!

— Бошқа бунақа имкон бўлмайди.

— Ҳмм... Сен уйга боравер-чи... Маслаҳатлашармиз.

Уйга боргунча ҳам узоқ ўйлади. Бир кўнгли бу гапукмас ўғлини келган жойига — Тошкентига қувиб солай ҳам деди. Қачон ақл кирар экан-а, унга. Институтни битирганига неча йил бўлаяпти-ю, уйланишни хаёлига келтирмайди. Унинг дастидан кўринганга сўроқ беравериб чарчади. На уятни билади у. Энди эса шаҳардан уй олмақчи. Уй олгач, соясини кўрсатармикан?.. Лекин минг қилса ҳам ўғил-ўғил-да. Инжиқлиги, бир сўзлиги ўзига тортган, қиламан деган ишини қилмай қўймайди. Агар у пулни топиб бермаса, ўзи топади. Кейин бир умр домангир бўлиб юради. Шундоқ ҳам оралари совиган. Яхшиям боя шайтоннинг гапига кириб қаттиқ гапириб юбормади. Атайин отам деб орқа қилиб келибди. Ахир у бир томони кичик бўлса-да, барибир амалдор — мактаб директори деган номи бор. Оладиган маошига қаноат қилмай рухсат этилган саккиз соатлик дарсни ҳам беради. Ахир катта оиланинг ташвиши ҳам катта бўларкан. Маоши 270 сўм — мактабдаги энг катта ойлик. Бошқалар 100—150, икки навбат ишлаган муаллимлар 200 сўм олишади. Емай-ичмай йиғса, нақд бир йилда ўғли сўраган пул бўларкан. Айтишга осон бунча пулни йиғиш. Ахир ўғлининг ўзи Тошкандай жойда ишлаб 100—120 сўм маош олади. Тагин уч минг сўм оғзининг бир четидан чиқади-я. Гўё Олимбойвачча... Хўш, ўзида йўқ пулни қаердан топсин, қарз олса, бериши бор. Истаган куни қисталанг қилиб тепангда туриб олиши ёмон. Ҳаммадан ҳам у — қарздан кўрқади. Тик бошингни эгиб, аллакимлардан пул сўраш... Яна ким учун — гапукмас ўғил учун... Ўғли-ку олади-кетади, ёнғоқ эса унинг бошида чақилади...

Шундай қарама-қарши уйлар билан ҳовлига қадам қўяр экан, барибир ичида инсофга келди. Начора, бош ўғил Акмал. Ташида минг сўкмасин, минг ёмон кўрмасин, унга меҳри баланд. Ҳадди сиғибдики, пул сўраяпти... Йигитнинг сазасини ўлдириб бўлмайди. Топиб беради! Биз кўпчиликмиз, у эса мусофир шаҳарда ёлғиз. Гулдек йигит ёши аллақандай ётоқхоналарда ўтаяпти. Бир жўжага ҳам дон керак, ҳам сув, деганлардек, йигит кишига ҳам энг аввало бошпана керак. Модо-

мики, шаҳарда қолдим, бунга энди йўқ дейиш керак эмас, уни ҳам тушуниш керак. Ҳадеб аччиқ қилиб юрган билан кимга фойда, кимга зиён. Майли, унга ҳам бир кун ақл қириб қолар.

Уйдан аранг беш юз сўм чиқди. Кейин Акмални етаклаб Иброҳимниқига кирди. Унинг бир тийин ҳам ортиқча пули йўқ экан. Сўнг ноилоҳ Собирниқига боришди.

— Акмалга пул зарур экан, ука, — деди укасидан пул сўраётганидан ўнғайсиз-қаниб. — Уйдан беш юз чиқди, холос.

— Нима қилар экан пулни? — деди Собир акасига қараб, гўё бу ерда Акмал йўқдек.

— Уй олмоқчи.

— Пул бору лекин...

— Сен лекин-пекинингни қўй, ука. Акмал ҳам мана йигирма бешдан ошди. Ишлапти. Берсанг, менга эмас, ўз амакиваччангга берасан. Айтган вақтингда ўзи келтириб беради.

— Бир йил ичида қайтараман, — деди Акмал амакисига тик қараб.

Собир бир ярим минг сўм пул олиб чиқди. Пулни санаб беришида негадир хотини Юрсунной ҳам унинг ёнида турди. Бу унга ноқулай кўринса-да, индамади, ўғли учун захрини ичига ютди.

Орадан бир эмас, икки йил ўтди. Ўғли пулни қайтармади. Бунинг ўрнига қишлоққа камкелиш бўлиб кетди. Ҳар замонда келганда албатта ўша куни укасининг ўғилларидан бири чопар бўлиб уйга келарди. Бир гал ҳам шундай бўлди. Собирнинг иккинчи ўғли Мухтор сўроқлаб келганда Акмал уйда йўқ эди.

— Хў-чи, хў-чи, — дея тутила-тутила гап бошлади Мухтор. — Акмал акамнинг пули бўлса бераркан. Отам юборди.

Унинг чапақай жаҳли чиқиб кетди. Акмал-ку — одам эмас. Билади, ҳалиям у пулни қайтаришга қодир эмас. Шунақа куйдирги бола чиқиб қолди у. Бу ердаги ташвишларни қўйиб, ўзининг Тошкентда юргани етмай, тагин укасининг олдида юзини шувит қилди. У ичкариги уйга кириб кетди-да, шифонердан ҳозиргина олиб келган ойлиги билан таътил пулини чиқариб, Мухторга узатди.

— Ма, отангга элтиб бер — олти юз сўм. Бувамнинг ўзи берди дегин. Аммо қолганини Акмал акангдан олсин. Энди мениқига элчи жўнатишни бас қилсин! Уқдингми?

— Ҳа, — Мухтор пулни олдию югурганча ҳовлидан чиқиб кетди.

Пул жигардан бўлади, деганлари рост экан. Шундан кейин укаси одам жўнатишни бас қилган бўлса-да, кўча-кўйда кўришганда совуқ сўрашиб юрди. Жигардан бўлган пул ака-укадек жигарларни бегоналади. Бир куни Собир яна йўлда ҳар галгидек совуқ сўрашиб ўтиб кетаётганда чақириб, уни тўхтатди.

— Э, бола, — деди велосипедидан тушиб унга таянганча. — Умрингда пул кўрмаганмисан?

— Ака, ахир ўзингиз ўйланг, бир йил эмас, уч йил ўтди. Орада бегона бор — хотиним...

— Э, хотинингни гапига кирмай ўл! Акмал ҳам бегонамас сенга. Намунча қийин-қистовга оласан? Унинг ҳам қўлига қарға чичиб қолар.

Собир индамади. Бироқ орадан уч ой ўтиб ўзи кириб келди.

— Ака, узр, хафа бўлманг, Мухторни уйлантираётганимдан хабарингиз бор. Эртага бозордан келин томонга семизроқ бир қўчқор олмоқчи эдим. Сал пулдан сиқилиб турибман.

Унинг тагин жаҳли қўзиди. Лекин бу гал дардини ичига ютди. Бири — ўғли, бири — иниси. Қайси бармоғини тишласа ҳам оғрийди. Шундоқ ҳам шу пул ўлгурни деб, Собир билан анча-мунча нари-берига бориб қолди.

— Юр, — деди у укасини бостирма томон бошлаб. — Ана, қўрада бир қўчқор турибди, ёкса олавер.

Ука аввалига бунга ҳазил деб ўйлаб анграйиб тураверди.

— Бор, Тешавой акангни айтиб чиқ, даллол, бозорни билади. Пулини пичиб берсин, — деди у.

Қўчқор уч юз сўмга баҳоланди. Собир уни етаклаб кетаркан, юраги бир тутам бўлиб, укасидан росмана кўнгли қолди. Ният қилиб, қўйни Акмалнинг тўйига мўлжаллаб юрганди-я. Наҳотки, акага уканинг оқибати шу бўлса... Диёнат қолмабди ўзи бу дунёда...

Кейинроқ Акмал келди. Уй олибди, оғзи-қулоғида. Ундан бахтиёр одам йўқдек. Пича пул ҳам топиб келибди.

— Мана, дада, беш юз сўм, — дея ўгли унга пулни узатди.
— Қаердан олдинг? — деди у босиқ оҳангда пулни олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай. Аммо ич-ичидан бир хурсанд бўлди.

— Уйни нотўғри баҳолашган экан. Уч юз сўмдан қайтиб беришди. Қолган икки юзни...

— Ўғирладингми? — ўглининг жим туришидан жаҳли чиқиб кетди унинг.

— Хордиқ кунлари мардикорга чиқдим, — Акмал чўгдек қизариб ерга қаради.

— Меҳнатнинг айби йўқ, — деди у, сўнг ўгли узатган пулни олди, санаб ҳам кўрди. Кейин пулни дастурхоннинг бир четига қўйди-да, уйга кириб юз сўм олиб чиқиб, бояги пулларга қўшди, юзи ёришиб Акмалга қаради.

— Ма, бу пулларни олиб борда, ўз қўлинг билан амакинга бериб кел. Собирнинг турқини кўришга тоқатим йўқ. Қолганини бериб қўйганман, — деди.

Акмал пулни бериб келди. Оқшом дастурхон атрофида ўгли билан ораларида ҳеч гап ўтмагандек у ёқ-бу ёқдан мириқиб суҳбатлашиб ўтиришди. Яқин орада сира бунақа дилдан ёзилиб гаплашмагандилар.

— Эртага қайтаман, дада. Манави икки юз сўмни олиб қўйинг, рўзғорга ишлатарсиз. Ҳозирча менга керакмас, — деди ўгли суҳбат сўнгида.

— Керакмас, қўявер, — деди ўглининг қўлини қайтариб. — Лекин билиб қўй: ўнта бола бир отани боқолмайди. Аммо бизни ўйлаганинг учун раҳмат! Бу пулга янги уйингга бизнинг номдан ул-бул оларсан. Узоқ жой — биз боролмасак...

Яхшиям олмаган экан. Уйни йўқлаб бориш насиб қилмади. Аслида кўнглида бор эди. Энди насиб қиладими-йўқми, Худо билади. Лекин шу ишларни деб укаси Собир билан ораларидан ола мушук ўтиб қолгани яхши бўлмади-да. У-ку, ўгли уй олгач, унинг хурсандчилигини кўриб, орадаги гина-кудуратларни унутиб юборди. Лекин Собир унутдимикан? Ёки... Наҳотки, уни қай аҳволда ётганини эшитмаган... Эшитмаган бўлиши мумкин эмас... Унда нега бир кўришиб кетай демайди?! Аслида Собир беғубор йигит, лекин хотинининг тили узун. Уларниқига пул учун элчи жўнатиш ҳам шу хотинидан чиққан... У эса бекорга укасидан ўпкалаб юрибди.

Рост, бокиб турган суқсурдек кўчқорини индамай етаклаб кетганда ундан астойдил хафа бўлганди. Ҳатто Мухторнинг тўйи қуни Собир болаларидан қайта-қайта айттириб юборса ҳам бормади. Ўзи келди, «мазам йўқ», дея баҳона қилди. Эртасига эса Собир ичиб олиб келибди. Ичса кўнгли бўшаб кетадиган одати бор эди.

— Нега бормадингиз, ака? — дея роса ер муштлаб йиғлади у. — Отам ўлган бўлса, тўйим бошида ҳам ота, ҳам ака бўлиб турадиган сиз бор эдингиз-ку. Уйимнинг чаёни бормиди? Акажон, нега бормадингиз? Сўраганларга жавоб қилолмай нақ ерга кирдим. Мендан бирор айб ўтган бўлса, кечиринг...

— Мазам йўқ эди, — дея зўрға укасини овутди ўшанда. Мана, энди ўзи укасининг йўлига интизор, бир кўришга, бир овутишга зор. Ундан эса дом-дарак йўқ...

XI БОБ

Толиб тўртинчи қуни қайтиб келди. Ҳамон каравотда шифтга қараб хаёлчан ётган дадасининг ранги янада синиқиб, ёноқлари туртиб чиққан, кўзлари ичига чуқур ботган. Одам шунчалик ҳам тез ўзгариб кетадими? Секин ёнига ўтириб, гап бошлади, қариндош-уруғлар саломини етказди, қишлоқдаги янгиликлардан гапирди. Дадаси бепарво эшитди. У гапдан тўхтаган:

— Амакиларинг қай гўрларда юрибди экан? — деди.

— Собир акам чўлда экан. Пахталарини сел уриб, қайта чигит экишяпти экан. Икки ҳафтада бир уйга келаркан. Иброҳимингизни кўрмадим. Неча марта уйлари-га кирдим, йўқ, бир гал бозорга, кейин қайларгадир чиқиб кетган экан.

— Ўзинг намунча ҳаялладинг?

— Райондаги бир-икки ташкилотда ёнғин чиқиб, ишимиз кўпайиб кетди. Уларга ўзим аралашмасам бўлмайди, суғурта ишини биласиз-ку! Кейин яқинда бўлган жала билан дўл колхозларнинг пахтасига зиён етказибди. Раислар идорамиз остонасида ётиб олди. Ўртада шартнома бор. Шуларни тинчитиб келдим, — деди Толиб узр сўрагандай. Кейин қўшиб қўйди. — Давлатнинг ишини биласиз-ку, дада.

— Биламан, — домла чуқур уҳ тортди. — Давлатни сенинг кўнглинг билан, аҳволинг билан, оиланг билан неча пуллик иши бор, — деди-да, сўнг секин кўзларини юмиб, ўйга толди. Давлатнинг иши деб, ишдан бошқасини ўйламай, гулдай умр ўтиб кетди-ю. Мана энди эрта-индин ризқ-насибаси тугаб ўлиб кетса, ўша давлат унга ҳайкал кўярмиди? Қирқ тўрт йил муаллимлик қилди. Физрук бўлиб, болаларга кўшилиб қанча чопди. Бошланғичларни ўқитиб, уларга билим, ақл бераман деб ўзи эсидан айрилаёзди. Директор бўлиб, амалнинг мазасини ҳам татиб кўрди. Амал курсиси қанчалик нозиклигини ҳам, қанчалик омонатлигини ҳам билди. Толибжон бўлса, шу амалининг гирувида не-не чиғириклардан ўтмаяпти. Ҳали ёш-да, бу бевафо дунёда, бевафо амалу ташвишларни деб жонни жабборга бериб юришларнинг беҳудалигини кейин билади. Наҳотки, шуларнинг бари — эр кишининг югур-югури фақат бола-чақани боқиш учун бўлса?.. Ёки фидойиликми? Сендан фидойилик талаб қилганларнинг пичоғи мой устида-ку, чунки уларнинг сеникидан каттароқ амали бор. Яна сендаги фидойилик камлик қилаётгандек ҳар икки гапнинг бирида «Ватан», «халқ» сўзларини тинмай такрорлашади. Сен ҳам шу сўзларни айтиб, меҳнат фронтида жонингни қурбон қилишинг керак! Бошқача ўйлашга ҳам, яшашга ҳам қўйишмайди. Эҳ-хе, Толибжон, Толибжон, чучварани хом санаб юрибсан, ҳали сен ҳам вақти-соати келиб буларни билиб оларсан. Аммо унда жуда кеч бўлади. Ҳозир эса айтган билан тушунмайсан. Чунки ишинг учун маош оласан, у билан оилангни боқасан. Очиғи, ёнимга кириб, оиланинг ташвиш-ғамини ейдиган ҳам сен-ку. Лоп этиб ўлиб кетсам ҳам оиланинг барча ташвиши сенинг бўйнингда қолади. Аканг бўлса...

— Акангга кўнғироқ қилдингми?

— Ҳа. Шу ҳафта ярим йиллик ҳисоботлари бор экан. Ўткизиб, кейин бораман деди.

— Келармикан... Унга ишониб ҳам бўлмайди...

Толибжон жавоб бермади. У ҳам дадасидек ўйларди акаси ҳақида. Унинг олимлиги ўзидан бошқа кимга керак? Бундан кўра, келиб катта оиланинг аравасини тортишса бўлмасмиди? Ўттиздан ошяптики, олимлик орзусида Тошкентда юрибди. Келганида ҳам наф йўқ — бир тийин олиб келмайди. Қайтанга уйдан ташмалайди.

* * *

Акмал ишхонадан ўн кунга ўз ҳисобидан таътил олди. Аввалига Тошкентдан тўғри Фарғонага учмоқчи бўлди. Сўнг олдин уйга ўтай-чи, деган ўйда Кўқонга чипта олди.

Тушга яқин уйга келди-ю, дадасининг соғлиғини суриштирди. Тузук дейишди уйдагилар. Қизи Барно олти ойликдан ошибди. Ўзини тутиб ўтирадиган, эмаклайдиган бўлиб қолибди. Бетлари лўппигина, кўзлари аясиникидек шахло.

— Уйга кўчиб бордим, — деди хотинига, хурсанд бўлиб. — Икки хонали, поли паркет, балконлари кенгина. Марказий универмагдан кредитга телевизор билан совутгич ҳам келтириб қўйдим.

Хотини ҳам суюнди. Кўзлари порлаб унга қаради.

— Энди бизни олиб кетасизми? Қишлоғингизда печкага ўтин қалайвериб қиш ичи адабимизни едик. Кошки бу уй ўлгур ҳадеганда исиса, кечқурун қирқ даража қилсанг ҳам эрталабгача музхонага айланади.

— Кетамиз! Дадам тузалсин.

— Телевизор қанақа? Ранглими?

— Э, унисига йўл бўлсин! «Рекорд-345» — оқ-қора. Кейинроқ ранглисини ҳам оламиз. Шундоқ ҳам энди бир йилгача ойликнинг 20 фоизи магазинга ўтади. Ўзи бу кичик илмий ходим ўлгурга юз эллик сўм маош берса. Энди солиғу кредитга ушлаб қолса... билмадим, 100 сўм билан қандоқ яшаймиз. Бу ёқда уй — кооператив, пулини ҳар кварталда тўлаб бориш керак.

— Тўлармиз. Менам ишга қайтаман.

— Тайёрланинглар, дадамни олдига бирга борамиз. Барнони ҳам кўрсин, боя йўлда Набини учратгандим, машинасига ёғ қуйгани кетди.

— Баҳодирни ҳам оборгин, — деди бувиси улар машинага ўтиришгач. — Даданг сўраганди.

Акмал аввал ўзи кириб дадаси билан кўришди. Дадасининг аҳволи шунчалик оғирлигини билмаганди. Дардини — арзимас дард, деб ўйлабди. Дадасининг

нури кетиб, ич-ичига ботган кўзларини, томирлари бўртиб қоқсуякка айланган кўлларини кўриб юраги эзилди.

— Дада, неварангиз Барнохон ҳам келган сизни кўришга, келинингиз ҳам, Баҳодир ҳам, — деди пича суҳбатдан сўнг.

— Қани улар?!

— Ҳозир чақираман.

Акмал Барнони кўтарганча хотини ва укасини бошлаб кирди. Дадаси ётган жойида келини билан илиқ сўрашди. Ўғлининг қўлидаги неварасини эркалаган бўлди.

— Бобосини кўрай депти-да, а. Вой, она қизим. Умринг узоқ бўлсин, — деди-ю, ammo негадир неварасини кўлига олмади. Бундан ўғли билан келинингиз кўнглига бошқа ўй келмаслиги учун изоҳ берди. — Ҳали тузалиб чиқай, ўзим она қизимни тўйиб-тўйиб бағримга босиб кўтараман. Ҳозир эса ҳамма ёғимдан дори хиди анқиб ётибди.

Кейин Баҳодирни ўзига чорлаб имлади-да, узоқ бағрига босиб турди, сўнг пешонасидан ўпиб, бошини силади.

— Менинг гапларим эсингдами, ўғлим. Ҳатто хўроз сўйишни ҳам ўргатгандим-а, сенга.

Баҳодир бурро-бурро сайрай кетди:

— У куни бувимлар товуқ шўрва олиб келишди-ю, ўшанда уйдаги хўрозни ҳам ўзим сўйдим. Ammo роса питирлади-да, калласини узиб ташласам ҳам тоза сакради...

Самин домла мийиғида кулиб қўйди. Ҳаммадан ҳам мана шу кенжатоийга қийин бўлади энди. Аввалдан билгандек турмушда асқотадиган барча юмушни, ўзидаги бор хунарни ўзи бажара туриб, унга ўргатди. Хунарга меҳри ошсин деди. Ҳатто акалари товуқ сўйишни билмайди, қондан сесканишади. У товуқ сўйганда қараб туриша олмайди. Баҳодирга эса қараб туришнигина эмас, уни тумшугидан ушлаб, икки оёғини жуфтлаб босиб туриб, кекиртагига пичоқ тортиб покиза қилиб сўйишни ҳам ўргатган. Ҳатто қўйларга шада қилишу юнгини қирқишни, ўрик қуритиш сирлари-ю, терини ошлашгача, тешаю-кетмонга соп яшадан тортиб велосипед камерасини ямашгача — барча-барчасини айтиб туриб, кўрсатиб туриб ўргатганди. Ишқилиб, катта бўлиб тирикчилик бошига тушганда туртинмасин, деди. Ахир йигит кишининг бахти ҳам шунда-да. Балки энди у акаларига ўхшаб катта шаҳарларда ўқий олмас. Бирорта хунарининг бошини тутар. Хунари бор ҳеч қачон кам бўлмаган. Ана, уста Ҳошим, уй солади, қишлоқда унга иши тушмаган одам йўқ. Топволди — сувоқчи. Унга ўхшаган домлаларнинг бир йиллик ойлигини у бир ойда топади. Мирзаумар уйларга нақш солади. Унинг шу хунарини деб ҳатто бошқа юртлардан талабгорлар келиб олиб кетади. Мурод — машина тузатади. Машинанинг рулидан бошқасини билмаганлар эса сон мингта. Айт-байтини чуқулаб қўйиб ҳам раҳмат эшитади, ҳам айтганини олади. Ҳа, Баҳодир энди у ёқ-бу ёқни орзуламай бувисининг ёнида бўлгани дуруст. Ахир ундан кейин хотинининг ёнида таскин бериб турадиган бир ҳамроҳ ҳам керак-ку!

Ҳамма хайрлашиб секин ташқарига чиқиб кетди. Самин домла ҳамон Баҳодирни қўйиб юбормас эди.

— Бошинг тошдан бўлсин, болам! Бахтли бўл! Акаларингни гапига кириб юр. Ҳар ишда уларни маслаҳатчи бил, — деганча кенжатоийнинг юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Сўнг:

— Бор энди, хайр! Мени кечир! Мени унутма! — деди. Домланинг кўзлари жикка ёш эди. Баҳодир буни кўриб ўзини қайта дадасининг кучоғига ташлади.

— Қачон уйга борасиз? — деди у ҳам йиғидан ўзини тиёлмай.

— Бораман, бораман, чиқ энди, сени кутиб қолишди.

Шу куни Акмал Толибжоннинг ўрнига касалхонада қолди. Бундан дадаси хурсанд бўлди. Шундай бўлса-да:

— Ишинг нима бўлади? — деб сўради.

— Жавоб олиб келганман.

— Раҳмат, ўғлим! Умрингдан барака топ! Ўзи сенга айтадиган гапларим ҳам кўп эди...

Тушки уйқудан кўзини очган домла секин Амални ёнига чорлаб, неча кундан буён нимагадир Толибжонга айтолмаган гапларини айтди.

— Ўғлим, бир жойда михланиб ётавериш орқаларим оқ ем бўлиб кетди. Кел, қўлтиғимга кир, — деди секин икки тирсаги билан ўзини кўтариб ўтиришга

уринаркан. — Аста душга обор, бир ювиниб олмасам бўлмайди. Сочикни овол, жилла қурса, намлаб артарсан.

Акмал дадасининг қўлтиғига кириб, оҳиста етаклаб душга олиб борди. Шиша шланкани бир стулга қўйиб, ўзини бир стулга ўтқизиб бошини, юз-кўзлари, оёқ-қўлларини обдон совунлаб ювди, орқаларини ҳўл латта билан авайлабгина ишқалади. Билдики, дадаси сувни соғинган. Ахир қанчалик покиза юрарди, ҳафтада ҳаммомни канда қилмасди. 1964 йилда янги уйга кўчиб чиққанларидан сўнг мўъжазгина мўрча қуриб олганди. Ушанда дадасининг бу ишини кўриб бувиси уришиб берганди.

— Нима қияпсиз ўзи, кишлоқда ҳеч ким қилмаган бидъатни қилиб...

— Э, сени қара-ю, бунинг нимаси бидъат. Токайгача колхознинг ёлғиз ҳаммомига чоғамиз. Битсини, кейин кўрасан, икки дона ўтин ёқсанг, шунақанг исийдики.

— Ҳа, энди бир камимиз шу қолувди.

— Ўзи сенга нима ёқади?

— Э, сизга гап уқтириб бўладими? — деганча, бувиси қўл силтаб, нари кетганди.

Лекин мўрчамисан мўрча бўлган эди. Чоққина хона. Ўртада катта темир бочка, олди ўчоқ, устида қозон, биқинидан узун қувур чиққан. Сал ўт ёқилса, хом ғиштдан тикланган пасткамгина мўрча бирпасда исийди. Қозондаги сув буғланиб, хонани тўлдиради. Оқшомлари деразага чироқ ёки фонар ёқиб қўйилади. Хуллас, колхозникдан қолишмайди. Маҳаллада ҳеч кимникида бунақаи йўқ эди. Шунинг учун гоҳида қўни-қўшнилар ҳам бир кўтарим ўтин олиб чиқиб, чўмилиб олишарди. Дадаси узоқ йиллар ҳарбийда бўлгани учунми, тозаликни жуда қадрлар, бошқалардан ҳам шуни талаб қиларди. Мана, шу ётишда ҳам сувни соғинибди. Дорилар таъсирида баданига ўрнашиб қолган ҳиддан истиҳола қияпти. Боя Барнони қўлига олмагани ҳам асли шундан эди.

Шуларни ўйлаганча Акмал дадасига обдон ёрдамлашди. Сочикни илиқ сувда ҳўллаб, матрасга ишқаланавериб оқ ем бўлиб кетган елкалари, қовурғаларини эринмай, ирганмай қайта-қайта артиб чиқди. Қайчи топиб келиб сочларини тўғрилади, оёқ-қўлларининг тирноқларини олди, ҳамшира берган янги ич кийимларни кийдирди. Сўнг халатига ўраб, суяб-суяб жойига олиб келиб ётқизди, устини иссиқ қилиб ўраб қўйди.

— Мана, дада, худди онадан қайта туғилгандек бўлдингиз, — дея отасининг кўнглини кўтарди. — Энди бир ухлаб, дам олинг!

— Илоё, умрингдан барака топ, — деди Самин домла ўғлини дуо қилиб.

Хуллас, оқшомга бориб домла ўзини одатдагидек тетик тутди. Акмал келиб, ювиниб, покланиб олганидан кўнгли анчайин равшан тортиди. Одамнинг ҳоврини одам олар экан. Одам дардини ҳам ҳадди сиққанга айта олар экан...

XII БОБ

Акмал ҳамшира қиз Мавжуда берган ёстиғу одеялни олиб дадаси ётган хона рўпарасида — коридордаги тахта ўриндиққа ёнбошлади. Аммо нимагадир дадаси ётган хона ёнидаги палатада соат ўн бирдан ошса-да, чироқ ўчмас, у ердан йигитларнинг хингир-хингир овози баралла эшитилиб турар эди. Касалхонада бевақт ҳиринглашаётганлар кимлар бўлди экан? Унинг жаҳли чиқиб уйқуси қочди. Охири туриб ҳамширанинг олдига борди.

Мавжуда асли кўқонлик бўлиб, ўтган йили тиббиёт билим юртини тугатиб, йўлланма билан ишга келибди. Ҳафтада уйларига қатнар экан. Уларнинг Кўқонга яқин туришини билиб «ўзимизнинг одамлар экансизлар» деб, дадасига ачиниб, боя ҳам анча гапирганди.

— Э, уларми, — деди Мавжуда афти буришиб. — Бўлим бошлигининг эркатой ҳамқишлоқлари. Қизилқиядан. Фарғонада ўқишади. Ҳозир талабаларни қатқалоққа олиб кетган. Булар эса атайин шу ерга ётиб олишган, гўё «даволанишяпти». Касал қаёқда, бирортасининг ҳам берган доримизни ичганини кўрмадим. Сал қаттиқ гапирсанг, бошлиққа чақишади. Тагин шу туришларига икки кишилик палатани эгаллаб олишган. Уларга бу ер гўё санатория — истаганини қилишади.

Қайтиб келганида ҳам йигитларнинг хингир-хингири тугамаганди. У шартта эшикни очиб, хонага кирди. Чоғроқ хонадаги икки ўринда йигирма ёшлардаги икки йигит ўтирар, ўртадаги столда ярим ичилган бир шиша коньягу газаклар...

— Ухлайсанларми, йўқми? — деди у ўзини тутолмай, ҳе йўқ-бе йўқ.

— Сизга нима? — деди улардан бири бошини даст кўтариб.

— Ўчирларнинг чироқни. Кейин бу ер ойшахолангнинг уйимас, туни билан хиринглаб афанди айтишадиган.

Акмалнинг важоҳатини кўриб, йигитлар бошқа гап қайтаришмади. Аста стол устини йиғиштириб, бироздан сўнг чироқни ҳам ўчиришди. Барибир ярим кечага-ча Акмалнинг уйкуси келмади. Бу ер қаер ўзи? Касалхонами ё чойхона? Дадаси ётган палатада тўрт оғир бемор инграб ётибди, вақти келса бирининг чуқурроқ нафас олгани иккинчисига малол келади. Икки кишилиқ махсус хонада эса касалининг тайини йўқ йигитчалар айшу ишратда. Демак, бўлим бошлиғи ҳам яхши одамга ўхшамайди, бўлмаса, шунақа ишларга йўл қўярмиди? Дадасини операция қилгани учунми, унга ҳурмати ошган эди. Юзлари кипқизил, ёш бўлса ҳам салобатлигина, келишган, кўркам йигиту аммо кўзлари ўйнаб туради. Толиб айтганидек, дадасининг операциясини ҳеч ким билан маслаҳатлашмай қилганичи? У бор эди, бувиси бор эди, Толиб бор эди. Қолаверса, яхшими-ёмонми амакилари бор эди. Мана энди, дадаси бир аҳволда ётибди. Нега энди, шу аҳволдаги одамни анавиларнинг ўрнига — тинчроқ жойга ўтказмайди? Марғилонлик киши ҳам келганидан буён бир оғиз гапирмай дам хуш, дам бехуш дард чекиб ётибди. Қолганлари ҳам ҳавас қилгулик аҳволдамас.

Эрталаб ташқарида юганида, кечаги улфат йигитларнинг деразадан тап-тап ташлаб кўчага чиқиб кетаётганига кўзи тушди. Иккови ҳам ўз кийимларини кийиб олибди. Мавжуданинг гапларини эсларкан, негадир бўлим бошлиғи Хайрулло докторга — ҳали у билан бирор марта очикроқ мулоқотда бўлмаган бўлса-да, хусумати ошди. Дадасининг шу аҳволга тушишига ҳам гўё у айбдордек кўринди. Ахир, операциядан кейинги кечада, жон аччиғида дадаси қорнидаги шлангни тортиб юборган бўлса, бу иш учун аввало шифокорлар жавобгар эмасми?..

Хонага кирганда ҳамон бемажол осмонга қараб чалқанча ётган дадасининг кайфияти дуруст кўринди. Бу — кечаги кундан розилиқ аломати эди. У секин бориб сўради.

— Дада, бир шаҳарга тушиб чиқайми?

— Нима қиласан?

— Бозордан нон-пон, шашлик-пашлик олиб келаман.

Домла касалхонанинг шилдир-шилдир овқатларидан ичи чиқмаётганини, бу ҳақда бир-икки Толибжонга айтмоқчи бўлиб, айтолмаганини эслади.

— Майли, борақол! — деди.

Акмал нон устини тўлатиб жигар кабоб, ҳатто аччиқ-чучук олиб келибди. Шерикларини минг қистаса ҳам номигагина бир-икки олишди, холос. Марғилонлик бўлса, ҳатто кўзини очиб қарамади ҳам. Домла овқатни хузур қилиб еб олди. Ортидан аччиқ кўк чой ичиб, бир ҳумордан чиқди. Сўнг кўзи илиниб, бироз мизғиди. Бир вақт хонадаги тўс-тўполондан уйғониб кетди. Доктору ҳамширалар, бири кириб-бири чиқиб, марғилонлик ҳамхоналарининг бошида айланиб қолишди, кетма-кет нина суқишди, томирига осма укол улашди. У эса иситма ичида алаҳсирар, нима деяётганини ўзи ҳам билмай у ён-бу ёнига ўзини ташлаб, тинмай тўлғонарди. Бошида ўтирган аёлнинг эса ранги доқадек оқариб кетганди. Охири уни «реанимация» хонасига олиб чиқиб кетишди. Бир суткага бормай бечоранинг жони узилди. Хотинининг уввос солиб йиғлашидан касалхона ларзага келди. Самин домланинг ҳам юраги тўлиб кетди. Келган куни бу одам билан мириқиб гаплашганди. У ҳам ўзидек муаллим экан. Сал кам қирқ йил ишлаб, шу йили нафақага чиқибди. Жўжабирдай саккизта боласи бор экан. Бечора... Нафақага чиқиб бир йил ҳам хузур кўрмабди. Касали ҳам уникадақа... Операция... уч ҳафталик азоб-уқубатдаги беморлик ҳаёти... ва ўлим. Наҳотки, ҳаёт шунчалик шафқатсиз-а? Ўзи сўнги пайтларда муаллимлар олтимшига етиб-етмай, нафақага чиқиб-чиқмай ўлиб кетишяпти. Нечтасини кўрди. Айниқса, мана шу — ҳамма арзимас операция дейишгани бир безни олдириб ташлаб... Сулаймон домла, энди марғилонлик ҳамкасби...

Эртаси куни Самин домладаги хуш кайфиятдан асар ҳам қолмади. Лекин сир бой бергиси келмади. Тушлиқ пайти Акмалга қараб «ошхонага кечагидек суяб-суяб обор, бугун ҳам бир ўтириб овқатланай», деди. Лекин Акмал унинг қўлтиғига кириб коридорга олиб чиққан жойида оёғи қалтираб, ранги бирдан сутдек оқариб кетди.

— Қайтдик, ўғлим, — деди охиста пичирлаб. — Танда мажол йўқ. Ярамайман.

— Ҳали қувватга кириб, бу кунларни кўрмагандек бўлиб кетасиз, дада.
— Кошки! Кечаги марғилонликни бурун кўрганлар сира ўладиган одам эмасди, дейишяпти. Тақдирнинг ўйинини қара... Чархпалак! Чархи-фалак...
— Тақдир экан, — деди Акмал дадасини тинчлантириш учун.
— Тақдир... Тақдиринг ҳам бориб-бориб бировларнинг қўлида бўп қоларкан, ўғлим.

Тушдан кейин Акмал тўғри Хайрулло докторнинг хонасига кириб борди. Доктор оқ халат кийган чиройликкина бир аёл билан чой устида ширин суҳбат қуриб ўтирарди.

— Доктор, сизда ишим бор эди, — деди эшикдан киришга кириб, чиқиб кетишини билмай.

— Кўряпсиз-ку, бандман. Кутиб туринг! — деди Хайрулло қовоғини уйиб.

Акмал ташқарига чиқиб, роса ярим соат кутди. Ичкарида эса эркак ва аёлнинг шодон суҳбати-ю, қувноқ кулгулари баралла эшитилиб турарди. Охири эшик очилиб, аёл бир-бир қадам ташлаб чиқиб кетди. Унга кўзи тушиб, бир қош чимириб қўйди. Хонадан «киринг» деган овоз эшитилди. У кириб бориб докторнинг рўпарасидаги стулга таклиф кутмай ўтириб олди. Бундан Хайруллонинг энсаси қотди.

— Хўш, нима гап? — деди у тезроқ мақсадга ўт дегандек.

— Мен Ҳамдамовнинг ўғлиман.

— Эшитдим. Тошкентдагисими? Келасолиб, кеча бизнинг касалларга дўқ қилибсиз.

Акмалнинг қони қайнаб кетди.

— Касалмиш, касалми ўша талабалар. Отдек-ку! Нега уларни бу ерда сақлайсиз? Яна икки кишилик махсус хонада. Қанақа арзанда улар? Справка учун ётишибди, ишдан қочиб. Бу ёқда оғир касаллар тўрт кишилик хонада бир аҳволда...

— Ия, сиз бу ерга нима учун келгансиз ўзи? — Хайрулло ўрнидан сапчиб туриб кетди. — Қозичилик қилишгами ё отангизга қарашгами?

— Унисига ҳам, бунисига ҳам, — деб юборди Акмал ҳам беихтиёр ўрнидан туриб.

— О-о, Тошкентдан юборишган денг.

— Нега дадамнинг аҳволини билатуриб ўша ерга ўтказмайсиз? Ёки марғилонлик муаллимни қўймадингиз? Ахир оғир касалга ҳолироқ жой керакмасми?

— О, юристмасмисиз ишқилиб?

— Бўлса бордир.

— Оғайни, — Хайрулло секин жойига ўтирди. — Биз сизга ҳисоб бермаймиз, бизнинг ҳам ўз ҳисоб берадиганларимиз бор. Билмасангиз билиб қўйинг. Агар жуда баъзи нарсаларни билгингиз келса, айта қолай: марғилонлик муаллимнинг тақдири олдиндан маълум эди, операция кутқариш учун охири чора эди, лекин фойдаси бўлмади...

Акмал бу гапни эшитиб лол қолди. Демак, ҳаммаси олдиндан маълум экан-да. У эса не мақсад, не ўйда бу ерга кириб, нималарни сўзлаб ўтирибди-я. Доктор, яхшими-ёмонми, минг қилса ҳам отасига қараяпти, операция қилган ҳам шу. У бўлса, раҳмат айтиш ўрнига... Қизиққонлиги ҳам қуриб кетсин!

— Кечиринг! — деди Акмал ерга қараб.

— Ўтиринг! — Хайрулло ҳам бир оз юмшади.

— Дадамни ўзингиз операция қилганмисиз?

— Ҳа. Нима эди? Ўзи рози бўлди. Мана тилхати.

Хайрулло бир варақ қоғозни унинг олдига ташлади. Акмал дадасининг хатини таниди.

— Узр! Қизишиб кетдим. Раҳмат сизга! Дадам тезроқ тузалиб кетса...

— Бизнинг ҳам умидимиз шу! Лекин қаричилик, қувватга киришга қийналяпти.

— Илтимос, яхшироқ қаранглар. Яхшилигингиз ерда қолиб кетмас.

— Бу бошқа гап. Йигит киши мана шундай очик-дангал бўлиши керак. Сиз бўлсангиз осмондан келасиз. Қараяпмиз, қўлимиздан келганча. Мана, сиздек жонкуяр ўғли бор экан, ёмон бўлмайди. Ахир касални даволаш бурчимиз-ку.

Гиппократ қасамини ичганмиз-а.

Акмал чиқиб кетар экан, Хайрулло уни тўхтатди.

— Бир минутга. Ҳозироқ ҳамшираларга айтаман, отангизни икки кишилик палатага ўтказишади. Ёнидаги жойда сиз тураверинг, ҳозирча одам қўймаймиз.

— Талабалар-чи?!

— Эрталаб кетишди, — деди доктор унга зимдан тикилиб. — Тузалиб кетишди. Фақат энди бу ҳақда унутинг. Хўпми? Қани энди, бир қўлни ташланг-чи, ота ўғил. Акмал истамайгина қўл узатди.

Янги хонага ўтишгач, дадасининг эгнидаги кийимларини яқинда алмаштиришганига қарамай, қўярда-қўймай тагин алмаштиришди, тутилмаган яп-янги халат беришди. Докторнинг ҳам, ҳамшираларнинг ҳам муомаласи анчайин юмшаб қолди. Дадаси ҳам марғилонлик шеригининг вафоти эсига тушган кезлардан бошқа пайтларда ўзини бардам кўрсатишга уринар, яхши-яхши гаплардан, хотиралардан сўзлар, лекин бир оғиз ҳам ўз аҳволидан нолимас эди. Операциядан чиққан дастлабки кунларидагидек бировларнинг келган-кетгани билан ҳам энди унчалик иши йўқ эди. Бу орада анчагина қариндошлари, ўғил-қизлари, куёвлари келиб кетди. Домла энди ҳамма билан бирдек очилиб-сочилиб гаплашарди. Бундан Акмал хурсанд — дадасининг тузалиб кетишига, тез орада қувватга киришига ҳаммадан кўпроқ ишонар, докторларга билдирмай олиб келган овқатларни зўрлаб едирар, дармонга кирасиз, деб тасалли берарди. Худога минг қатла шукурки, кўринишидан дадаси ҳам анчайин дармонга кириб қолгандек эди, унинг назарида.

Икки ҳафтадан сўнг кўнглини тўқ тутиб, Тошкентга қайтиб кетди. Ишдан ўз ҳисобига олган таътили тугаган эди.

Аммо кўнглида бир армон бор эди. Негадир дадаси у келган куни кейинроқ айтаман деган гапларини айтмади. Майли, тузалгач, уйга борганда бамайлихотир гаплашар. Эҳ-ҳе, дадаси билан ораларида қанча-қанча «ола-мушук»лар ўтмаган, айтса, бутун бир китоб бўлади. Лекин бу гал айтмоқчи бўлган гапи бошқа нарса бўлса керак. Қизиқ, нега айтақолмадийкин?.. Сўрашга эса унинг юраги дов бермади. Кўнгил шишасини ногоҳ дарз кетишидан кўрқди...

XIII БОБ

Акмал кетгач, унинг кўнглидан кечганлари домланинг ҳам дилидан ўтди. Операциядан кейин не-не азобда ётган, ўлимни муқаррар бўйнига олиб қўйган кунлари айнан шу катта ўғлини роса кўмсади, ораларида бўлиб ўтган нохуш гапларни ҳам эслади. Ҳа, бандачилик экан, ота-бола ўртасида не гаплар ўтмади. Гап-ку гап-а, мана, ёна-ёна умр шамчироғи ҳам тугаркан. Шунинг учун майда-чуйда гапларни олабайроқ қилиб кўтариб юрмай ўз вақтида елкадан ошириб ташлаган маъқул экан. Ҳаёт шамчироғи сўнаётган, асроил жонингга кўз тикиб турган бир вақтда ўз жигарларинг билан орадаги гина-кудуратни эслашдан оғир нарса бўлмас экан. Аслида гина сақлаш мусулмончиликка тўғри келмайди. Лекин хом сут эмган бандасининг иши шу. Бироқ у ўзидаги бу андишаларни бир ҳовуч шашқол тошларидек улоқтириб ташлаб, ўғлига бўлган чин меҳрини рўй-рост айтолмади, нимадир халақит берди. Кўнгил тубида пинҳон ётган истаклар ҳадеганда тилга кўчавермади. Во дариғ, энди бу гапларни ошкор қилолмаган дардларини, меҳру муҳаббатини қора тупроққа олиб кетадими? Билиб турибди, энди қайта дийдорлашув насиб этиши гумон... Э, воҳ! Ахир барча оталардек у ҳам тўнғичини ўзгача меҳр билан суярди. Ахир ундаги бу дунёда барча эр кишиларда бўладиган илк оталик меҳри ҳам мана шу ўғли Акмал билан дунёга келган эмасмиди? Лекин ўзи оғир, алғов-далғов замонларда қийналиб ўсгани учунми ёки у замонлар яна қайта буй кўрсатиб қолса, ўғлим ҳам ҳамиша барча қийинчиликларга тайёр турсин дедими, ҳайтовур унга қаттиққўл бўлди, шундай қилсам ўғлим пишади, етилади, ўз мақсади йўлида ҳеч бир тўсиққа парво қилмай курашади, мустақил яшашга ўргангани, деди. Гоҳида бу қаттиққўллиги тошмеҳрликкача бориб етганини ўзи сезмай қолди. Натижада бора-бора ўғлининг бир феъллиги айтганидан ҳам ошиб кетди. Баъзида ота-бола бирпасда терс бўлиб қолишарди. Акмал ўзига етгулик ўжар бўлиб улғайди. Ёшлигида кўчада болалар билан ўйнаб юриб уришиб қолса ҳам ҳеч кимда ҳаққини қолдирмагувчи эди. Ҳатто бирор ўйинда фирромлик қилса, ўзидан катта болалар билан тап тортмай ёқалашиб кетаверар эди. Гоҳо калтак еб, оғзи-бурни қонаб, кўкариб уйга қайтарди. У сўраса, Акмал албатта ўзининг ҳақлигини пеш қиларди. У бўлса, баъзи ота-оналарга ўхшаб сўраб-суриштириб ўтирмас, ҳеч қачон нега урдинг деб бировнинг боласини койимас, аксинча барча айбни Акмалнинг ўзига тўнкарди.

— Айб ўзингда — аҳмоқсан. Нега ёмон бола билан ўйнайсан?!

Хатто шунақа пайтлари бир-икки марта Акмалнинг қулоқ-чаккаси аралаш шапалоқ тортиб юборгани ҳам эсида. Шундан кейин калтак еб келса, сира отасига кўз ёшини кўрсатмайдиган бўлган. Кўча ҳаёти эса бир зайлда давом этарди.

Нега у шундай қилди? Бошқалардек ўз жигарига ачинмасмиди? Ёки ўғлим ўзини-ўзи ҳимоя қила оладиган бўлсин, бировнинг устидан зорланишни ўрганмасин, деганмиди? Ёки ҳимояга ожизларгина муҳтож бўлади, деган ақидага бўйсундимикан, ёки...

Билмади, билолмади...

Хуллас, ўғли бориб-бориб ўзи орзу қилгандан ҳам мустақил чиқиб қолди. «Айт» деса — «байт» дейди. Мактабни битириб, ҳайт деди-ю, унинг кўнмаганига ҳам қарамай Тошкентга ўқишга жўнаворди. Ўзи университетга кириб келди. Университетни битиргач, шаҳарни ихтиёр қилди. Тўғри, шаҳарда қолишдан олдин йўлигагина ундан маслаҳат сўраган бўлди. Ҳа, ҳа, йўлигагина. «Борма, кўриб турибсан, рўзгоримиз катта, мактабга кел, ёнимда ишла», демоқчи эди. Ўғлининг одатини билгани учун айтмади, шаштини қайтаргиси келмади. Йигит кишининг гапи ерда қолгани — ўлгани, деб ўйлади. Айтгани билан энди фойдаси ҳам йўқ эди. Бир сўзли, қайсар эмасми, барибир ўз айтганидан қолмади. Лекин нима бўлганда ҳам шаҳар кўриб янглишмабди. Ёнига кириб, оиланинг оғирини енгил қилмаган бўлса-да, мана, касалхонага келиб дарров ўзини билдирди-ку, кўнглини кўтарди, душга олиб кириб ювинтирди-тарантирди, хатто бозорга чиқиб, кўнгли тусаган нарсаларни келтирди. Доктор билан гаплашди чамаси, икки кишилик хонага ўтказиб қўйишди. Шу келиб, докторлар ҳам, ҳамширалар ҳам мулойим бўлиб қолишди.

Аммо шунча кун ёнида бўлгани билан унга кўнглидаги гапларини — баъзи насиҳату васиятларини юрак ютиб айтолмади. Афсус! Орадаги қандайдир кўринмас тўсиқ халақит берди. Нима эди у? Ўтган умр давомидаги ота-бола ўз дардлари, ҳаёт ташвишлари билан бўлиб, орадаги масофа узоклашганидек меҳрлари ҳам сусайганмиди? Ёки йиллар раҳна солган бегонасирашмиди у?

Билмади, билолмади...

Тўғри, ўғли отасига эш бўлиб кетолмади. Лекин бир отани ўн ўғил боқа олмайди, деганларидек, унинг эш бўлгани қайга борарди? Ўзини-ўзи эплаб, институтни битириб, бир касбнинг бошини тутишга азму қарор қилганининг ўзи бир давлат эмасми? Бироқ у ўғлининг бу уринишларига ҳамдард, ҳамфикр бўлолмади. Тўғри, у ҳар келганда қўлини қуруқ қўймади: бу ёқда ҳам ошиб-тошиб ётмагани учун қурби етганча пулдан йўллаб турди. Бундан гоҳо ўғли ичида хафа бўларди. Баъзан ўкинганини билдирмай дерди-ю, барибир ёшлигига борарди. Бир гал Акмал у топган қизга уйланмайман деб рад қилганда у ҳам ўғлидан хафа бўлди. Аламига унинг қўлига арзимаган пул тутган эди, Акмал шартта: «Олинг, пулингиз ҳам керакмас», — деб орқасига қарамай жўнаб кетганди. Шунақа тезоблиги бор эди. Токи отанинг кўзи тирик экан, фарзанд ундан умидвор бўлавераркан. Отанинг кўнгли билан кўпда иш тутмас экан. Ҳа, майли, ўғли йироқни орзулабди, орзусига етсин. Ишқилиб, боши омон бўлсин, ҳеч нимадан камлик кўрмасин! Мана, зурриёди экан, аҳволини эшитиб узоқдан бўлса ҳам келди-ку. Шу-да ўғил боланинг ёмон кунингга, оғирингга бакор келгани. Аммо унга айтолмаган гаплари бир умрлик армон бўлиб қолмаса гўрга эди... Унинг юрагини зилзамбилдай эзиб, таг-томиригача чирмовикдай чирмаб келаётган дардларни ҳам ўғли сезмади. Бир ҳисобдан сезмагани ҳам дуруст. Ўзининг ўзга шаҳарда минг ўйу минг хаёл билан юрганлари ҳам етар... Вақти-соати келганда барини сезиб, уқиб, билиб олар. У, Акмалидан ҳам, қолганларидан ҳам мингдан-минг рози!..

XIV БОБ

Домланинг аҳволи қутилмаганда оғирлашди. Ўғлига, зўрма-зўраки бор куч-қувватини тўплаб, ҳақиқий аҳволини билдирмай юрганиданми, ишқилиб нима бўлгани ўзига ҳам қоронғи-ю, энди хатто ёстикдан бош кўтаришга ҳам мадори етмай қолди. Овқат вақтида Толибжон қўш ёстиқ қўйиб бошини кўтарди. Шунда ҳам иштаҳаси йўқ, бир-икки қошиқ томоғидан аранг ўтди, холос. Шундай кунларнинг бирида ҳамкасблари Холмат билан Машраб домлалар келганини айтиб

қолишди. Иккиси ҳам институтни тугатиб, мактабга ишга келганда кўп йўл-йўриқлар кўрсатарди уларга. Шогирдлари эди улар. Мактабнинг юқори синфларида ўзи ўқитган уларни.

Домлани чарчатиб қўясизлар, деб докторлар битта-битта киришга рухсат беришди. Холмат хонага ҳарсиллаганча кириб келди. Самин домла ҳамма нарсага кундан-кун бефарқ бўлиб бораётган нигоҳларини унга маҳзун қадади.

— Яхшимисиз, устоз? — Холмат юраги пора-пора бўлиб устозига тикилди. — Сизга нима бўлди ўзи, Самин ака?!

Домла бўйни қадар ёпилган одеял остидан қоқсуяк кўлларини чиқариб Холматга чўзди. Холмат нима бўлганини ҳамон тузукроқ англамай, қўш-қўллаб устозининг кўлларини олиб сўрашди. Қўл эмас, гўё узун-узун суяклар кафтига ботди. У Самин домланинг ич-ичига ботган кўзларига, туртиб чиққан яноқларига, қилтириқ бўйнию ўйноқлаган суякларига қараб, ғалати бўлиб кетди, тили базўр айланди.

— Мен... сира бунчалик деб ўйламагандим. Ахир туппа-тузук юргандингиз-ку, устоз.

— Шунақа бўп қолди, Холмат! Мени қўй, мактабдан гапир, тинчми? Нима гаплар?

Домла унинг қизарган юзларига синчков қаради, нафасидан келаётган ароқ хидини ҳам аниқ пайқади.

— Нима, ичиб олганмисан?

— Э, устоз, мени кечиринг! Биласизми, иккита енгил машинада ўн киши бўлиб тушдан бурун келгандик. Машраб ҳам бор. Йўл-йўлакай иккимиздан бир фикр чиқди, устозга «сюрприз» қилайлик, депмиз. Йўлда Риштоннинг бозоридан ошнинг харажатига қўшиб бўйни узундан ҳам олгандик. Аввал паркдаги самоварда қўй ёғи, қўй гўштига бошлаб девзирадан қулинг ўргилсин паловни қиламиз, кейин ғиз этиб бориб устозни олиб келамиз, дедик. Ҳозиргина ошни дамладигу Машраб иккимиз мошинада сизнинг олдингизга учиб келдик. Келсак, докторлар аввалига қўймади. Кейин зўрға биттамызга рухсат беришди.

Самин домланинг чехраси ёришди. Холматнинг шошиб-пишиб айтган гаплари унга қандайдир ҳузур бағишлади. Хаёлан улар билан бирга чойхонада мириқиб ош егандай бўлди. Гўё бу еган ошининг кучи унга қувват бахш этиб, оёққа туриб кетаётгандек сездди ўзини.

— Раҳмат, шунчалик эслаганларинг учун!

— Ия, нима деяпсиз, устоз! Ҳар куни минг марта эслаймиз, лекин биз сира бунақа ётиб қолгандирсиз, деб ўламагандик. Толибжондан ҳам неча марта сўрадим, ҳар гал яхши дейди. Келин бувим ҳам «дуруст, яқинда кўриб келдим» деди. Шунинг учун кўнглимиз тинч, ана келиб қоласиз, мана келиб қоласиз, деб юрибмиз. Синфингиздаги қолган дарсларни ҳам ўзим ўтдим. Йил якунини ҳам ўзингиз қўйган баҳолар бўйича чиқардим.

— Э, яша. Сенлардек шогирдларим бор экан, ўлиб кетишимдан ҳам қўрқмайман.

— Ия, Самин ака, унақа деманг! Ҳали кўп яшайсиз. Тузалиб чиқсангиз, яна даврамызда ўзингиз бош бўп юрасиз.

— Ҳаммаси учун раҳмат, Холмат! Умуман, ёмон ишламадик, а? Ёмон яшамадик ҳам... — домла маъюс гапира бошлади. — Биз алғов-далғов даврда яшадик, сенлар эса ёш авлод учун янаям кўп ишлар қиласанлар. Лекин яна сенларга айтган гапларимни қайтараман: бировнинг олдида бошим қуйи, тилим қисик бўлмасин десанг, ҳалол ишла, бировнинг ҳақини ема, ёлғон гапирма. Шунда ҳаммиша юзинг ёруғ бўлади. Шунда ўлиб кетишдан ҳам қўрқмас экансан. Фақат амалга ошмай қолган ишлару бола-чақанинг ташвишидан ўзга армон қолмасакан юракда.

Устозининг гапларидан Холмат домланинг кўнгли тўлиб кетди. Кўзларидан дув ёш тўкилди.

— Ака, кечиринг, мен худобеҳабар аҳмоқни, олдингизга шу аҳволда келганим учун...

— Э қўйсанг-чи, — домла базўр кулимсиради, — ёш болага ўхшайсан-а. Эслаб келганларинг учун раҳмат! Шунинг ўзи бир давлат! Энди эшит — сенга бир илтимосим бор.

— Нимайди? — Холмат чўнтагидан рўмолча олиб кўз ёшларини артди.

— Иложини қилиб, янги ўқув йилидан менинг синфимни ўзинг ўқит. Ҳаммаси бўладиган болалар. Ҳозир кўплар найрангбоз бўлиб кетган, номигагина дарс

ўтади. Ҳатто «конспект» ёзишга эринишади. Улар ўқитган болалардан нимани ҳам кутиш мумкин? Ҳали сен билан биз ўқитган болалардан «мана мен» деган ўзбекнинг олимлари, шоирлари, ёзувчилари, дунёкезар ишбилармонлари чиқса ажабмас. Ўшанда улар сену мени бошланғич синфда ўқитган эди, деб ёдга олишса, шунинг ўзи кифоя.

Шундай деди-да, домла кўзларини катта-катта очиб, шогирдига тикилди ва пича тин олди, сўнг одатича «тушундингми?» деб қўшиб қўйди. Холмат устозига бош силтаб «ҳа» ишорасини қилди.

Шу пайт хонага ҳамшира қиз кириб келди.

— Бўлақолинг, беморни чарчатиб қўясиз.

Холмат ҳозир бир нарсадан айрилиб қоладигандек, ёш бола мисол Самин домланинг қўлларига ёпишди.

— Келганлар кимлар эди? — деди домла. — Ёндош ҳам бормиди?

— Келмоқчи эди, РайОНО чақириб қолди.

— Ҳаммасига салом айт! Раҳмат дегин.

— Хайр, устоз! Тезроқ шифо топинг!

Холмат энгашиб Самин домланинг юзларидан чўлп-чўлп ўпди-ю, шахдам туриб, ортига қарамай палатадан чиқа бошлади. Эшик олдига етгач, ҳамшира қизга ялинди.

— Машраб дўстим ҳам бир минутга кирсин.

— Доктор уришади! — ҳамшира кескин жавоб қилди.

— Кирсин, қизим! — деди Самин домла ҳам розилик билдириб. — Узоқдан келишган. У ҳам шогирдим.

— Майли, фақат бир минутга!

Машраб билан ҳам бир дақиқага бўлса-да, ҳол-аҳвол сўрашиб, дийдорлашиб олди. Унинг ҳам сал-пал кайфи бор экан, сўйлоқ тишларини кўрсатиб, «ўзимнинг акам», дея атрофида парвона бўлиб эси кетди. «Чойхонага борсангиз бўларди», деб ўзича қистаб ҳам қўйди. Кейин ақли равшан тортдими, барчасини бирдан тушунгандек сергакланди, хиёл бўшашиб, хомуш бош эгиб чиқиб кетди...

Шогирдларини кўриб домланинг кўнгли тоғдек кўтарилди. Одам тафтини одам олади, деганлари шу-да. Иккаласи ҳам ёшлиқдан жуда шўх, бири-биридан ўтадиган ўйинқароқ болалар эди.

...Олтмишинчи йиллар бошида у колхоздаги ўн икки қишлоқ ичида ёлғиз Чуваланчидаги 22-ўрта мактабда уларга физкультурадан дарс берарди. Шўх бўлса-да, иккиси ҳам аълога ўқир эди. Айниқса волейболни зўр ўйнашарди. Район олимпиадаларида мактаб шарафини ҳимоя қилишарди. Ҳатто ўн биринчи битираётган йили (у вақтларда ўқиш 11 йиллик эди), район терма жамоаси таркибида виллат биринчилигида қатнашиб биринчи ўринни олишди. Иккиси ҳам доим унга сиздек муаллим бўламин дейишарди. Жони бирдек нуқул бирга юришарди. Машрабнинг отаси қишлоқ магазинида ишлар, ўғлини дўкондор бўлишини жуда-жуда истарди.

— Бу Машраб жиннига бироз насиҳат қилиб қўй, Самин, — деганди бир куни уни катта кўчада тўхтатиб. — Доим ўқитувчи бўламан, дейди. Дўкон туганмас хазина — баракаси бор, ҳам элни боқади, ҳам сени, десам ҳеч тушунмайди. Доим сени рўкач қилади, қаранг — Самин домлани, қишлоқнинг энг билимдон, зиёли одами, ҳамманинг ҳаваси келади, ҳамма унга маслаҳат солади, дейди. Бир илож қилиб, уни йўлга солиб бергин!

У Мадумар дўкончининг гапидан кулганча;

— Мадумар ака, боланинг кўнглига қаранг, — дея бошқа ҳеч гап айтмай велосипедига миниб жўнаб қолганди. Биладики, Мадумар аканинг гапини маъқулламаган одамни бўралаб сўкиш одати бор. Лекин уни сўкишга улгурмай қолди. Аммо барибир кейинги икки ўғлини савдо техникумида ўқитди. Райондаги базада ишлашади. Икковининг ҳам тагида «Жигули». Бечора ёлғиз Машрабгина — домла, тўтидек сайраб оила боқади. Ҳамон пиёда. Балки ўшанда Мадумар буванинг гапига кирмай хато қилганмикин?.. Ҳозир Машрабнинг ҳам тагида машинаси бўлармиди...

Холмат эса отасининг жонажон улфати Мустафоқул буванинг ўртанчиси. Мустафоқул бува қачон қарамасин, уни кўрса тўхтатиб, албатта дуо қилади: «Ҳа, умрингдан барака топ, ўғлим. Илм олмоқнинг савоби улуг. Биз-ку отангиз Ҳамдам ака билан ўқий олмадик, оми одамлармиз. Лекин сизларга раҳмат! Мени ҳам шу шўх-шаддот Холматимни сал эгиб беринг, ўйинқароқ бўлиб кетмасин. Биргина

орзуим — у ҳам сизга ўхшаб қўлтигига тўртта китобни қистириб олиб, мактабга бориб болаларнинг саводини чиқарса. Шу кунни кўриб ўлсам, дунёда армоним қолмасди. Ҳа, барака топинг! Илоё, сизни ҳар ишда Худонинг ўзи қўлласин!» Мактабни битиришгач, эгизакмисол Холмат билан Машрабни етаклаб Фарғонага — муаллимлар тайёрлайдиган олийгоҳга ўзи олиб борганди. У вақтлар қишлоқ болаларининг шаҳарга ўқишга кириши ҳаммининг обрўси эди. Бахтлари бор экан, иккиси ҳам ноумид қайтмади. Ҳаш-паш дегунча беш йил ўтиб кетди. Улар битираётган йили у қўшни қишлоқдаги 23-саккиз йиллик мактабга директор бўлиб келганди. Районга ўзи бориб, иккаласини ҳам ўзи сўраб, мактабига ишга олиб келди. Ўзи ҳам физкультурачилик қилиб юрса-да, аслида бошланғич синф муаллими эди. Раҳбар бўлишига қарамай дарс ҳам берарди. Иккисини ёнига олиб иш ўргатди, одам қилди. Хуллас, улар ҳам меҳнатдан қочмай мактабнинг энг олди ўқитувчиларига айланди. Шунинг учун дарс соатларини ҳам уларга сўраганларича берарди. Ишига қараб, маошлари ҳам бошқалардан юқори бўларди.

Мана, шогирдлари уни — устозларини эслаб, йўқлаб келишибди. Ортингда фарзандларинг қатори сени йўқлайдиган шундай шогирдларнинг борлиги қанчалик бахт. Муаллимга бундан ортиқ яна нима керак? Нима бўлганда ҳам ўша эллигинчи-олтмишинчи йиллари ўзи ўқитган болаларнинг бари — кўрса, устоз, деб бош эгиб сўрашади. Ҳолбуки, у оддий бир физрук эди, холос. Лекин талабчан эди. Салкам йигирма йил физруклик қилган бўлса, ҳар гал ўтиладиган дарс машқини аввало ўзи кўрсатиб берарди. Машқ кўрсатишга ярамаган физруkning бу соҳада ишлашга ҳақи йўқ. Бу — унинг «олтин қондаси» эди. Нимжон, машқларни бажара олмайдиган болалар билан дарсдан кейин қўшимча машғулот ўтказарди. Бунинг учун унга ҳеч ким бир тийин ҳақ тўламасди. Ҳозиргилар бўлса, баъзан қирқ беш минутни ҳаром-ҳариш қилиб ўтказгани етмай, аввал пулдан келади. Ё алҳазар, дейсан, киши... Дарвоқе, Ёндош нимага келмади? У — ҳам шогирди, ҳам ўқувчиси эди-ку! Бир томондан қариндош, амакиваччасининг ўғли. Лекин бу боланинг қонида азалдан одамгарчиликдан кўра шухратпарастлик ғурури устун. Агар ҳозир унинг ўрнида райОНО мудири ётганидами, дарҳол машинасида учиб келиб, танда қўйган бўларди, кунни муҳтарам беморнинг бир оғиз сўзига маҳтал бўлиб, касалхона эшигида ўтказарди. Чунки у ҳозир ўша 23-мактабнинг директори. Бу амалга ҳам уни ўзи тавсия этганди. Ҳа, майли, ҳар ким қилса ўзига...

XV БОБ

Кунларнинг ўтишига домла ҳеч қизиқмай қўйди. Вужудида пинҳон кезаётган ўлим шарпасининг тантанасини у кўпроқ сезмоқда эди. Бир бошга бир ўлим, туғилмоқ бор экан, ўлмоқ ҳақ. Модомики, шундай экан, ўлимдан чўчимокқа не ҳожат? Энди анави деразадан кўриниб турган ям-яшил дарахтлари мовий осмонга суқ билан қарашдан ҳам наф йўқ. Бу кўзтўймас олам гўзалликларига умидсиз тикилгандан кўра кўзларни чирт юмиб хаёл сурган афзал. Аввало, шунча йил умр берган Оллоҳга шукур, билиб-билмай қилган гуноҳларини Ўзи кечирсин... Шундай боши-кети йўқ хаёллар олиб қочиб, кўнгли гашланганда беихтиёр бармоғининг тирноғини тишлаб-тишлаб узиб олар ва бир четга туфлар, шу билан жahlдан тушгандай бўларди.

У иймон ва эътиқоддан йироқлашган жамиятда туғилди, ўсди, нон-туз еди. Лекин, замонга мослашиб, Худони кам тилга олса-да, дилида ўз Худоси бор эди, унга ҳеч қачон шак келтирмади. Синф раҳбари бўлатуриб ўз синфида худосизликдан савол-жавоб ўтказмагани учун, ўзини домла деб чақирганларга хайрихоҳ бўлгани учун, диний зарар ҳақида болаларга тушунтириш бермагани учун бир галги педагоглар кенгашида «қизил директор»дан қанча-қанча дакки еганди. Лекин шундай «халқ душмани»га чиқариш даврлари ўтиб кетган бўлса-да, унга айнаи шундай тавқи лаънат тақиб қўяёзган эди. Тепада Оллоҳ бор, барчасини кўриб турибди, бемаъни савол-жавобинг нимаси, юрт бединлар етовида бўлса, ҳамма кофирлар ноғорасига ўйнаши, ота-боболар ёдию удумини унутиши керакми, деб айтолмади. Айтиб бўлмасди ҳам. Айтсанг уйинг, уйинггина эмас, дининг қуяди, бола-чақанг шўрига шўрва тўкилади. Айтганларни кўп кўрган... дардинг бўлса, яхшиси, ичинга ютганинг афзал. Шусиз ҳам ҳар икки одамнинг бири айғоқчи, хоин, сотқин бўлиб кетганди, тўғрироғи махфий идора чақимчиси. Иймонсиз коммунистлар эса ҳар кунжақда урчиб ётарди. Шундоқ ҳам ўзи эмас халқ

учун қайғуриб кўнглидагини билиб-билмай очиқ айтиб қўйган қанчадан-қанча мардлар «халқ душмани» бўлиб кетди. Ўз йўригига юрмаган тўғри одамни турли йўллар, усуллар билан сазойи қилишарди. Худо деганларни эса, Худонинг даргоҳига ҳаммадан олдин равона этишарди. Бетавфиқларга, ўзимиздан чиққан икки-юзламачиларга эса, жин ҳам урмади. Лекин, «Ал қасосу мин-ал ҳақ!» Яхши кунлар ҳам келар. Рўшноликларни у кўрмаса, болалари, неваралари, чеваралари кўрар... Ахир ўзбек ҳам бир умр бировга етов бўлиб, бир катақда писиб ётмас-ку. Ахир жисми-жониди Амир Темурдек, Бобур Мирзодек, Улуғбек Мирзодек, Жалолиддин Мангубердидек боболарнинг қони бор-ку...

Қани энди соғ-саломат бўлса-ю, ҳеч қачон айтмаган бу гапларни синфида болаларнинг олдида баралла айтиб берса. Йўқ, энди-ку соғлиқ-саломатлик хаёлий бир туш. Ичи ириб-чириб боряпти, сезаяпти — докторларнинг қўлидан ҳам ҳеч нарса келмаяпти. Лоақал, шу ҳолда, шундай ётган жойида ҳам бир соатгина дарс ўтганда эди, болаларга дилидагини гапириб, рост нимаю ёлғон нималигини айтиб, руҳи енгил тортармиди... Энди унинг йўқотадиган ҳеч вақоси йўқ. Борлиги — ёлғиз жон. У ҳам омонат!

Аммо хаёлда ҳаммаси осон. Гапираман дейсан-у... Бир ўғлидан истиҳола қилиб, юрагини ёзолмади-ку... Эҳ, бу қандай ҳолки, сўнгги манзил томон кўнгли таскин топиб кетолмайди...

Домла хаёлларидан қийналиб кетарди-да, уларни ўзидан нари қувишга ҳаракат қиларди, шундай пайтларда яна ёш болага айлангандек, кўнгли нозиклашар, яқинларини, ёру дўстларини қўмсай бошларди. Укалари Иброҳим ҳам, Собир ҳам, сингилларию ўғил-қизларнинг барчаси бир-бир келиб кетди. Лекин ўша «Ғалаба куни» байрамида унинг болохонасида улфатчилик қилган дўстлари — Ортиқжондан ҳам, Аҳаджон қорадан ҳам хабар бўлмади. Ахир бу ерда ётганига ҳам қирқ кундан ошаяпти. Қирқ кунда янги туғилган чақалоқнинг чилласи чиқиб, ростмана одамга айланади, кулиб, одамни танийдиган бўлиб қолади. Улар эса юзингда кўзинг борми демай, ошна-оғайнисини унутиб юборишди. Наҳотки, дўстларида оқибат қолмаган?..

Ўшанда Ортиқжон ўтиришга Остонақулни ҳам олиб келайлик, деди.

У анчадан буён уйда касал ётган эди. Ортиқжоннинг гапига аввалига рўйхушлик бермади. Ахир Остонақул билан оралари узилиб кетганига ҳам аламжон бўлганди. Лекин Ортиқжоннинг сазасини ўлдириш ҳам яхши эмасди. Ортиқжон Остонақулнига кириб, уни етаклаб чиқди. Кўлтигидан олишиб болохонасига ҳам бир амаллаб чиқашиди. Барибир бир кўчани чангитиб, бирга ўқишган тенгдошлар-да. Қолаверса, яхши-ёмон кунларида бирга бўлишган. «Улфати чор, анда маза бор» дейишиб, тўртталаси мириқиб ўтиришди. Аммо Остонақул унча яйрамади, касаллигини пеш қилиб, бир қултум ҳам ичмади. Ҳаммасидан ёмони у билан бир оғиз чақчақлашмади. Минг қилса ҳам ўтмиш, беғубор болаликнинг қайтмас дақиқалари бор эди ўртада. У ҳам гўё игнанинг устида омонат ўтирган Остонақулга ортиқ илтифот қилмади. Қолган кўнгил — чиққан жон, деб шунга айтсалар керак-да.

Остонақул билан бир кўчада тепкилашиб ўсишди, бир томони тенгдош, тагин девор-дармиён кўшнлар эдилар. Мактабда ҳам бирга ўқишди. Беш чақирим наридаги Ултармага пиёда қатнашарди. Уруш бошланганда иккови ҳам ўн етти ёшда эди. 1942 йили ҳарбийга ҳам бирга кетишди. Бахтни қаранг, Ортиқжон учови бир жойга — Эрон-Туркменистон чегарасидаги отлиқ аскарлар қисмига тушиб қолишди. Хизматдан кейин ҳам тақдирлари бақамти кечди. Ҳаммалари 1949 йилда қишлоққа келишди-ю, ўша йили уйланишди, кейин 1950 йилдан мактабда ишлай бошлашди. У вақтларда қишлоқда зехнли эркаклар бармоқ билан санарли эди, мактабда ҳам диплом сўраб ўтирилмасди. Ҳарбийни кўргани учунми, уларни ҳамқишлоқлари, мактаб директори Сулаймон домла ўзи ялиниб ишга олди. У физруклик қилди, Остонақул меҳнатдан дарс берди. Сўнг бирга Фарғонага боришиб, пединститутнинг бошланғич таълим услубиёти куллиётига сиртдан ўқишга киришди. Мактабда энди бошланғич синф болаларини ҳам ўқита бошлашди. Шундан кейин узоқ вақт бирга меҳнат қилишди. Ўқиш ҳам ўз йўригида кетаётган эди. Аммо сўнгги курсдаги давлат имтиҳонларидан Остонақул ўта олмади. Институтдан унга диплом эмас, ўқигани тўғрисида бир парча қоғоз — таълумотнома беришди. Аламзада бўлиб қишлоққа қайти. Салдан кейин мактабга ишга келмай қўйди. Ўша оқшом уни йўқлаб чиқди.

Бўлиб ўтган ишларга гўё у сабабчидек, Остонақул уни қовоғини уйиб кутиб олди.

— Нега ишга бормадинг? — унинг биринчи гапи шу бўлди.

— Кўнгил совиди, бошқа ишламайман, — у бепарво қўл силтаб жавоб қилди.

У дўстининг юрагига қўл солмоқчи бўлди, насиҳат қилди, таскин берди, мактабга қайт, имтиҳонни келаси йил ёзда бориб топширасан, деди. Жавобига Остонакул қисқагина қилиб деди:

— Ортиқ сенинг насиҳатинг керак эмас! — кейин газаб ичида тик қараб: — Менинг «Гос»дан йиқилганимни ҳаммага дoston қилиб юрибсан экан, — деса бўладими!

Дўстининг бу гапидан у донг қотиб қолди. Қачон ва кимга шундай дебди!? Лекин ўзини оқлаб ўтирмади-да, у ҳам шартта:

— Мактабда ҳамма билган ҳақиқатни қишлоқда яшириб бўлармиди? Мендан эса бекор гумонсирабсан, — деди-ю, чиқиб кетди.

Остонакул мактабга қайтмади. Қўлига пойтеша олиб, устачилик қилди. Баҳор-ёз ойлари Сирдарё, Тошкент томонларга бориб, уй қураб, мўмай даромадлар билан қайтиб келарди. Ўзининг ҳам, уй-жойини ҳам ўнглаб олди. Мол-ҳол қилиб, рўзгорини тузуккина тебрата бошлади.

Орадан уч йил ўтгач, у қўшни қишлоққа директор бўлиб келди. Одам барибир ёшликда ўсган дўстини қўмсар экан. Унинг тақдирига бефарқ қараб туролмас экан. Орадаги гина-кудуратларни елкасидан ошириб ташлаб, яна бир бор Остонакулнинг остонасини ҳатлаб кирди.

— Қўй бу юришларингни, мактабга қайт, дўстим, истаганингча дарс бераман. Устачилигингни таътил пайтида ҳам қилаверасан.

— Мен учун бошингни қотирма! Ўз аравамни ўзим торта оламан. Давлатингга бошқа ишламайман, — деди у кескин.

— Нима?! Жа, Олимжон бой бўп кетдингми?

— Яхшиликни билмас экан давлатинг.

— Ия, сен давлат имтиҳонларидан ўтолмаган бўлсанг, давлатнинг бунга нима дахли бор? — Самин домланинг жаҳли чиқиб кетди. — Мактабда ишлаганингдан кейин талабга яраша билиминг ҳам бўлиши керак-да.

— Сенга ўхшаган ақллилар ишлайверсин ўшайтда! Ҳарбийда етти йил хизмат қилиб берганим ҳам етар давлатингга!

— Бормайсанми?

— Нимага тушунмайсан? — Остонакул унга ўқрайиб тикилди.

— Нимани тушунмай?!?

— Ростини айтайми? Хафа бўлмайсанми?

— Айт!

— Сен билан ҳам, болалар билан ҳам ишлашга ҳушим йўқ. Тушундингми энди.

— Ие, менинг, болаларнинг гуноҳимиз нима?

— Ақллилардан ҳам куйдим, ақлсизларга ваъз ўқишдан ҳам тўйдим.

— Одаммасакансан!

— Энди билдингми? Бошқа бу масалада эшигимни тақиллатма!

Кейин кўп ўйлади. Барибир Остонакулнинг бундай кўрс муомаласи сабабини тушуна олмади. Бора-бора кўча-кўйда учрашганда бегоналардек қуруқ салом бериб ўтиб кетар, у эса ҳайрон бўлиб қолаверарди. Ва охири бир нарсани пайқади — унинг юрагида унга, унинг муваффақиятларига ҳасад бор экан, ҳасадгўй одам эса бахил бўлади, бахилнинг эса бағри тор. Демак, баъзилар ўз болалик дўстининг ютуқларидан суйиниш ўрнига куйинар экан-да. Бўлмаса, шунча йил ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортган тенгдоши, дўсти унга шундай муомала қиларми-ди? Ўша гапларни айтармиди? Юраги тоза одам бундай қилмайди.

Шундан кейин у ҳам Остонакулдан қўлини ювиб, қўлтиғига урди. Болохонадаги ўтиришлари эса уларнинг йигирма йиллар давомидаги бир даврада илк ўтиришлари эди... Мана энди, у ҳам касал, Остонакул ҳам...

Барибир яхшими-ёмонми бошинг ёстикқа етганда ёшликдаги бирга ўсган дил тортар дўсту биродарларни бир-бир эсларкансан... Яхшиликларни ҳам, ёмонликларни ҳам...

* * *

Лекин Ортиқжон билан Аҳаджон қорага нима бўлди? Наҳотки, шунчалик беоқибат улар? Майли, Аҳаджонни-ку Худо фаҳм-фаросатдан қисган, аммо Ортиқжонни нима жин урди экан? Ахир уни нақд бир ўлимдан сақлаб қолганди-ку!

Уруш тугаган бўлса-да, Сталин буйруғига кўра, чегарачиларнинг уйларига кетишига рухсат берилмади. Бундан айниқса, Ортиқжоннинг жиғи-бийрони чиқиб юрарди. Солдатлик ҳаёти жон-жонидан ўтиб кетганидан кўп ёзғирарди. Чегара ҳаётининг ўзига яраша оғирликлари, ташвишлари кўп эди.

...Ўша куни тревога бўлиб қолди. Кимдир чегарани бузиб ўтибди. Қиш. Ҳаммаёқ оқ либосда. Улар — уч отлик ўрмон томон кетишди. Йўлу сўқмоқларни ҳам қор босган, ҳамон қор бўралаб ёғар, изғирин кўз очгани кўймасди. Бундай пайтда ўрмонда қаёққа кетаётганингни билмайсан киши. Аксига олиб шошилишда ҳар доим унда турадиган компас ҳам қолиб кетибди. Ахир у гуруҳ бошлиғи — ефрейтор унвони ҳам бор эди. Кечгача ҳам бирон из топа олишмади. Қоронғи тушганда қайтишаркан, зим-зиё ўрмонда адашиб қолишди. Энди тусмоллаб йўл юришдан наф йўқ эди. Отларни дарахтларга боғлашди-да, халталардаги қуруқ овқатлардан еб, тамадди қилишди. Кейин гулхан ёқиб, унинг атрофида биттадан навбатчи қолдиришиб, ҳар ким ўз бушлатига гужанак бўлиб ўранганча уйкуга кетди. Бир вақт у нимадандир безовта бўлиб, чўчиб уйғонди. Отлар боғланган жойида тинимсиз депсинишарди. Шериғи ухлапти. Лекин навбатчиликда турган Ортиқжон кўринмайди. Кўнгли қандайдир нохушликни сезди. Тиззадан қор кечи-б, рўпарадаги тепаликка кўтарилди, тўрт томонга олазрак кўз солди. Қорда чуқур-чуқур ботган изларни кўрди. Сал нарида одам шарпаси кўринди. Ортиқжон автомат кўндоғини дарахтга, учини чаккасига тираб турарди, фақат тепкини босиш қолганди...

— Эй, жинни, нима қилаяпсан?! — У жон-жаҳди билан ҳаллослаб бориб, автоматнинг учига бор кучи билан урди. Шу орада Ортиқжон ҳам тепкини босишга улгурди. Ўқлар визиллаб учди. Фақат биттасигина Ортиқжоннинг қулоғини ялаб ўтди.

У автоматни тортиб олди-да, Ортиқжоннинг юзига тарсаки туширди. «Энди бир камим сен аҳмоқ учун ҳам жавоб беришим қолган эдимми?!» — деди-ю, унинг қулоғидан оқаётган қонга ҳам қарамай ортга қайрилди.

— Ҳаммаси жонга тегиб кетди, Самин... — Ортиқжон ҳам қулоғидан оқаётган қонга парво қилмай қордек оқариб кетган юзларига кафтларини босиб хўнграб юборди. — Ҳаёт ҳам...

— Тентак! Бошқаларга осон эканми?!

У тўхтади. Сўнг ортидан етиб келган Ортиқжонга раҳми келиб, чўнтагидан дастрўмолини чиқарди-да, ёнидаги флягадан унга спирт куйиб, қулоғига босди...

Урушдан, уруш даҳшатларидан сўз очган болалари, набираларига Ортиқжон кемтик қулоғи ҳақида қизиқ-қизиқ латифалар тўқийди. Асли умрида немисни кўрмаган бўлса-да, орасига уни ҳам кўшиб кўяди. Аммо унинг олдида бу чўпчакларни айтмайди, айтолмайди ҳам... Дунёда эса бировнинг олдида айтолмайдиган дардни юрагингда саклаб юришдан оғир нарсая йўқ. Лекин у мардлик қилиб дўстининг бу қисмати тўғрисида ҳеч қачон ҳеч кимга оғиз очмади...

Ҳа, оғир дамлар эди у вақтлар. Яшашдан кўра ўлиб кетиш осонроқ туюларди айримларга. Лекин яшаганлар, чидаб яшаганларга офарин!

Энди эса пешонасида шу кунларнинг ёзуғи ҳам бор экан.

Шундай қийин кунларни бирга ўтказгани учун уни кўргиси келган эди-да. Эҳ, Ортик, Ортиқжон...

Лекин Аҳаджонни Худо ақлу фаросатдан қисган бўлса-да, омаддан аямаган. Урушдан ҳам борган йилиёқ қайтиб келган. Қуймичидан ўқ еб, касалхонада узоқ ётган. Бир оёғини авайлаб ташлаши ҳам шундан. Келгач, бир оз далада ишлаган, сўнг колхозга оморчи бўлиб олган. Сал кам қирқ йил шу ишда ишлади. Уч йил олдин нафақага чиқди. Биринчи гуруҳ ногирони эмасми, қишлоқда энг кўп нафақани ҳам у олади. Ҳатто ойликхўрлар ҳам давлатдан шунча пул олмайди. Аммо ишлаб юрганда кўп нафи теккан. Тўй-тўйчиқларда доим ҳозир у нозир. Эсида, Акмалнинг тўйида бир қоп гуруч, саккиз қоп унни колхоздан арзон-гаровга хатлаб, насияга берганди. Ўша пайтларда тўйларда шунча ундан нон ёпиш одат эди. Толибнинг тўйига эса бир қўчқорни инъом қилганди. Лекин дўст-оғайнининг қадр-қиммати фақат мол-дунё, олди-берди билан ўлчанмайди-ку. Чунки, бировники — омонат. У ҳам униқидан каттароқ қўйни олиб, ўғлининг тўйига қўшган. Колхоздан олганларини хотинининг даромадидан йил охирида чегириб қолишган. Хуллас, олди-бердида бадастул. Лекин ўтган йили оёғи қаттиқ оғриб, «Чимён» санитарийсида ётганида уч кун ўтмай Ортиқжонни бошлаб ортидан кўргани етиб борди, ҳамхоналари билан чойхонага олиб чиқиб, девзира гуручдан ўз кўли билан ош

килиб берди. У-ку, сира-сира борганини миннат қилмайди. Миннатли ошдан, миннатсиз тош яхши. Аммо туриб-туриб одам ўзининг қадрига ачинаркан. Ахир умр қуёши ботиб бораётган бир пайтда бу нотавон кўнгил бир умрлик тенгдоши, ёр-оғайнилари қўмсаса, не илож?.. Барча кўнгилочар ўтиришлар уларсиз ўтмаган, биттаси бўлмаса дарров ўрни билинарди.

Э, бекорга бу дунёни «бевафо дунё» дейишмас экан...

XVI БОБ

Акмал одатдагидек эрта туриб ишга ҳозирланди. Кетар чоғида бешиқда пишиллаб ухлаб ётган қизи Барнонинг лўппи юзларидан чўлп-чўлп ўпди. Унинг наҳорда чой ичмаслигини билган хотини, ҳар кунгидек ишдан вақтлироқ келасизми, деганича эшиқда кузатиб қолди. Бекатга йўл оларкан, автобусларнинг эрта-лаблари лиқ бўлишини, гоҳо тўхтамай ўтиб кетишини ўйлади-ю, ишга кеч қолмасам гўрга эди, дея соатига қараб қўйди. Етти ярим. Автобус вақтида келса, Юнусободнинг 19-дахасидан Академиклар шаҳарчасига ўн-ўн бўш минутлик йўл. Лекин автобус ҳадеганда келавермайди. Гоҳо шугина йўлга бир соат вақт кетади. Хизмат автобусига ишониб бўлмайди — юрганда юради, бўлмаса йўқ. Хуллас, у автобусларнинг бирига ур-йиқит ичида аранг чиқиб олди. Автобусда ҳам фикри-зикри ишда. Роса ўн йил сарсон қилган домласи яқинда мардлик кўрсатди. Ҳолбуки, илмий иши бундан икки-уч йил бурун етилиб қолганди. Оз эмас, кўп эмас нақ саккизта мақоласи чиққан, шулардан учтаси Москвадаги марказий журналларда эълон қилинган, тагин иккита иши ҳам Москвада тан олиниб, бу ишга ёпиқ «Т» грифи билан муаллифлик гувоҳномаси олган эди. Бу эса ишнинг аҳамиятини оширади. Хуллас, икки йил олдин номзодлик ишини ёқлаш учун зарур бўлган учта номзодлик имтиҳонларини ҳам муваффақиятли топширганди. У Фарғонадан қайтиб келиб ишга чиққан куни домласи Ҳусниддин ака чақириб дадасининг аҳволини сўради, сўнг:

— Акмалжон, илмнинг чегараси йўқ. Мана, ишларингиз кўзга кўриниб қолди. Энди ўтириб барини бир жойга жамлаб ёзсангиз ҳам бўлаверади, унча-мунча жойига мана, биз кафил, — деб қолди.

Домласи айни унинг дилидагини айтди. Ўзи анчадан буён, бу гапларни қачон айтаркин, деб оғзини пойлаб юрган эди, сўрашга истиҳола қиларди. Уша кундан энг шимариб ишга тушиб кетди. Ниҳоят азалий орзуси ушаладиган кунларга ҳам етиб қолди.

— Аммо ёзиш билан бирга тажрибаларни ҳам тўхтатманг! Ишнинг пишиқ-пухта бўлгани яхши. Биласиз, ҳимояда соҳамизнинг мана-ман деган мутахассислари иштирок этади. Тушундингизми?

— Ҳўп бўлади.

Ишга берилгани шунчаликки, дадаси ётган касалхонага ҳам ҳафтада аранг бир-икки кўнғироқ қила олди, холос. Укаси Толибдан дадасининг аҳволи дурустлигини билгач, кўнгли сал хотиржам бўларди. Бугун ҳам ишини деб тўғри лабораторияга кириб борди. Ёзув-чизувларига ўтиришдан олдин мўрли шкаф тагидаги кеча қўйган тажрибасини давом эттиришга қарор қилди ва қолба остидаги плитани ёқиб қўйди. Идишдаги аралашма қайнаб учиб кетмаслиги учун унга уланган совутгичга сув очди, қолбанинг ёнидаги шлифли кичик оғизга термометрни жойлаштирди. Шундан кейингина ёзув-чизувларга ўтирди. Бирор соатлар ишладими-йўқми, домласининг хонасидан лаборантка қиз чиқди ва:

— Сизни телефонда сўрашяпти. Фарғонадан, — деди.

Укаси Толибжон овози қалтираганча шоша-пиша шу гапларни айтди:

— Ака, сенмисан? Тез етиб кел! Дадамга докторлар жавоб беришяпти. Сен тўғри уйга келавер!

— Аҳволи қалай ўзи?

Толибжон анчагача жавоб қилмади. Сўнг:

— Дуруст, — деди бўшашиб. — Тезроқ кел. Сени кўп сўраяпти.

— Бўпти. Бугуноқ етиб бораман.

У домласига вазиятни тушунтирди-ю, бир ҳафтага ўз ҳисобидан ариза ёзиб, ишхонадан чиқди. Уйга бориб хотинига йўлга чиқаётганини айтди. Қандай кетса экан? Самолётга чипта топиш гумон. Поездлар оқшом кетади ва эрталаб етиб боради. У тўғри Роҳат кўли ёнидаги бекатга келди. Ангрен орқали Қўқонга

бораётган бир енгил машинага ўтирди. Миясида эса ҳар хил ўйлар чарх уради. «Дадам тинчмикан ишқилиб? Келаётганимда дуруст эди. Ўзи ҳам яхшиман деганди. Кундан-кун қувватга кириб бораётгандек эди... Наҳотки... аҳволи оғирлашган?.. Наҳотки, дори-дармонлару муолажалар ёрдам бермаган бўлса?.. Наҳотки, ўша баданга тарқаб кетган захар суюқлик ўз кучини кўрсатган бўлса?..»

Ё дадасининг аҳволи бунчалик оғирлигини сезмаганмиди? Ёки сезиб сезмасликка олдимиз? Йўқ, одам ўзининг яқин кишиси ҳақида ёмон хаёлга бормас экан. Оғир бетоб бўлса ҳам тез кунда тузалиб кетадигандек туюлар экан. У ҳам дадаси ҳақида бундан бошқача ўйлаёлмасди.

Эҳ, ўзича нималар деяпти? Балки докторлар энди муолажани уйда давом эттирасизлар, деб жавоб бергандир. Дадаси уни кўргиси келиб сўраса, бу ўпкаси йўқ Толибнинг ваҳимаси кўзиб, бояги гапларни айтгандир. Ахир, дадаси у келаётганда миҳдай эди-ку!

Машина эшиклари рўпарасига келиб тўхтаганда ҳам у олди-қочди хаёллар гирдобиди эди. Қамчиқ довонидан қандай ўтишди-ю, қанча вақт юришди, эсида ҳам йўқ.

Болохона остидаги дарвозадан машина товушини эшитиб бирин-сирин укалари чиқиб келишди. Улар билан сўрашганча ҳовлига ўтар экан, амакиларига, қариндошлари Эргаш акага, унинг отаси Теша каттага кўзи тушди. Улар билан ҳам кўришди. Ичкари уйдан чиқиб келган бувиси елкасидан олиб, бошини эгиб пешонасидан ўпди-да:

— Қаерларда юрибсан, болам? — деди юракни эзадиган оҳангда. — Даданг сенга илҳак! — Бувисининг кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— Қани? Қаерда?

— Киравер, ичкари уйда.

У узун тахтаполли зални кесиб ўтиб, ўрта эшиқдан ичкари уйга кириб борди. Дадаси ўзи яхши кўрадиган темир каравотда, ёз бўлишига қарамай қалин қилиб солинган ўринда ётарди. Қўллари кўрпа устига беҳол узатилган, кўзлари ярим юмук эди. Уйда эса дадасига қараб турган сингисидан бошқа ҳеч ким йўқ. У аста бориб каравот рўпарасига чўккалади.

— Дада, мен келдим, — деди секин ва дадасининг қўлларини қўлига олди. Шунда унинг дармонсиз кафтларида ҳарорат йўқлигини сезди...

Самин домла таниш овозни эшитиб, кўзларини хиёл очди, сўнг лаблари секин пичирлади:

— Келдингми?! — Кейин яна кўзларини юмиб олди. Овози жуда паст чиқди. У панжасини зўрға ёзиб ўғлининг қўлларини кафтига олди ва оҳиста силагандек бўлди. — Энди ҳаммаси тамом, — деди-ю, бошқа овози чиқмади. Кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушди.

— Дада, ҳали яхши бўлиб кетасиз, — деди Акмал ҳали ҳам ҳеч нарсани тушунмай.

«Айтганинг келсин» дегандай домла билинар-билинемас бош ирғади. Шу пайт бувиси кириб:

— Ортиқжон буванг билан Аҳаджон буванг келяпти, — деди.

Акмал ўрнидан турди. Дадасининг дўстлари киришиб салом беришди. Дадаси кўзини очди. Кейин икки дўстини кўрди-ю, индамасдан кўзини юмиб, юзини девор томонга қаратиб олди. У яқинда қирқ етти кун касалхонада ётганда ҳар куни кўргиси келган болалик қадрдонларига бошқа қарашни ҳам, қўл бериб сўрашишни ҳам, уларга гапиришни ҳам, уларнинг гапларини тинглашни ҳам истамасди.

— Хў, Саминжон, биз келдик, — деди Аҳаджон қора дўрилдоқ овозда. — Тузукмисан?

Унинг «дўстона» гап оҳанги ҳам ҳеч нарсани ўзгартира олмади. Ортиқжон билан Аҳад қора пича ўтириб изза бўлганча чиқиб кетишди...

Кейин келган таниш-билишларнинг саломига Самин домла сал чиройи очилиб, бош қимирлатиб алик олгандек бўлди.

Дадасининг аҳволини дармонсизликка йўйган Акмал ташқарига чиқиб, Толиб-жондан сўради:

— Қачон олиб келдиларинг?

— Кеча оқшом.

— Докторлар нима дейишди? Дори, уколларни айтишдимизми?

— Айтишгандек бўлувди... — Толибжон ерга қаради.

— Нега шуларни ёздириб келмадинг? Укол, дори берилса қувватга кириб кетади, дадам. Касали — дармонсизлик, холос. Мен бориб келаман, машина топгин...

Акмал уйга кирди. Дадаси нимадир демоқчи бўлиб унга узоқ тикилди, лекин гапира олмади... У тилдан қолган эди. Акмал шунда ҳам ҳеч нарсани англамай;

— Дада, мен Фарғонага бориб, докторларга учраб келайми? Дори-дармонларингизни ёзиб беради. Шу ерда ҳам уларни олсангиз, қувватга кириб, тузалиб-кетасиз, — деди.

Самин домланинг чеҳрасига хира табассум ёйилди, бош қимирлатиб, ўглининг гапини тасдиқлаган бўлди. Акмал дадасига гапи маъқул келганидан, бошқаларнинг шунга ҳам ақли етмаганидан қувониб, ҳовлига отилди, укаси гаплашиб қўйган кўшни шофёр билан Фарғонага шитоб жўнади. Бу пайтда ҳовлида домлани кўрган келган талай одам тўпланган эди. Улар гап нималигини билиб турсада, ҳеч ким Акмални йўлдан қайтармади...

Машинадан ўқдек отилиб чиқиб, вилоят касалхонасининг урология бўлими эшигига етиб борган ҳам эдики, кимнингдир қўли унинг елкасидан ушлаб тўхтатди. Қараса, боя ҳовлида турган Эргаш акаси:

— Юр. Қайтамиз. Ҳеч нарса керак эмас энди...

Унинг юраги «шув» этиб кетди. Нега?! Ҳеч нарса керак эмас? Ахир унга дадасининг ўзи боравер, деди-ку!

У бирданига ҳаммасини тушунди. Ўқирганча Эргаш акасини қаттиқ кучоқлаб олди: «Демак, дадам мени кўргиси келган, ёлғиз илинжи мени кўриш бўлган, лекин менинг олдимда жон беришни истамаган!»

Эргаш домла Акмални етаклаб ўзи миниб келган қизил «Жигули»сига ўтқазди. У тобора кесақдек қотиб борар, на бир гап айтар, на бир гап сўрарди. Ранги кўкариб, асабий титраб қўярди, холос. Кўзига ҳеч нарса кўринмасди. «Наҳотки... Дадаси... Боя қўлларини қўлига олиб силаган меҳрибон дадаси йўқ энди. Наҳотки, ўлим билан ҳаёт ораси шунчалик яқин? Наҳотки, ҳаётдан кетар чоғида ҳам дадаси уни гафлатда қолдириб кетди? Наҳотки, у боя дадасининг ўлим тўшағида ётганини билмади? Бошқалар билганмиди? Чуқур сукунат шунинг аломати эдими? Қайдан ҳам калласига Фарғона келди ўзи? Бу ерга нега келди? Дадасининг охириги гапини ҳам эшитолмай, охириги нафасини билолмай, охириги нигоҳини кўролмай қолди. Бу қандай кўргулик, ахир! Йироқдан ёнига етиб келса-ю, жон таслим қилар чоғида яна йироқлаб кетса-я!»

Ўлим кўрмаган одам ўз яқинини сираям ўлади деб ўйламас экан...

XVII БОБ

Паканагина, аммо абжир Ўсар ювғучи етиб келди. Домлани одам кам турадиган пастдаги обрезли уйга олиб кириб қўйишганди. Ҳали бу ишларни сен кўрмагансан, қўй дейишларига қарамай, Акмал Ўсар ювғучига ўзи эргашди, дадасига майит сувини ўзи қуйиб бериб турди. Амакилари остонада қолишаверди.

Дадасини Ўсар ювғучи билан уй ичидаги обрезага тикка қилишди. Шундагина у озиб-тўзиб эти устихонига ёпишиб кетган ва тарашадек қотган тананинг қушдай энгил бўлиб қолганини сездди. Танадан жон чиқиб, руҳ кўкка учгач, одамзод шунақа энгил бўлиб қоладими... У майит сувини қуйиб, Ўсар ювғучи мурдани покларкан бу ишни у гўё оддий бир юмушдек асло сесканмай, жирканмай бажарар, ора-сира Акмалга гапириб, бу амалларни қандай бажариш кераклигини ўргатиб ҳам турарди. Нимагадир боя Фарғонада ўлим хабарини эшитгандаги ваҳима ва йиғидан сўнг унинг дийдаси тош қотгандек эди, ҳатто кўзларига ёш келмай қўйганди.

Барча удумлар адо этиб бўлингач, тобут кўтарилар экан, уйдаги аёллар дунёни бошларига кўтаргудек уввос солишди. Оломон олдига тушган ҳассакашлар — укалари, жиянлари, амакилари айтиб йиғлаб боришарди. Не кўргуликки, унинг ҳам юраги уларниқидан-да лахта-лахта қон, вужудида отадан айрилишнинг, отани йўқотишнинг беҳад азоби бўлса-ю, улар каби кўзига лоақал томчи ёш келмаса, айтарга бир огиз калима келмаса. Кўз ёшлари ҳам, айтиладиган гаплар ҳам боқий дунёга сафар қилган дадасининг руҳи олдида ҳечдек туюларди унга. Бу ҳол худди унинг-да тақдирида такрорланаётгандек эди.

Барчасини унга дадасининг ўзи айтиб берганди.

* * *

— Биласан, ўғлим, мен 1949 йилда ҳам ҳарбий хизматда эдим. Ўша йили Туркманистон тарихида «мудҳиш қора кун» деб ном олган Ашхобод зилзиласи юз берди. Во ажаб, тавба қилдим, ер ёрилишини эшитгандиму кўрмагандим. Ер ёрилиб, жарлик ҳосил бўлиб, бўлиниб кетди, теварак-атрофдаги уйларни очо-фатлик билан қаърига ютиб юборди. Ер ютмаган уйлар эса ер билан яксон бўлди. Биз солдатлар вайроналарни кавлаб, ўликларни йиғиштирардик. Кўраверса, одамнинг дийдаси қотиб кетаркан, ўликларни қондаги юкдек даст елкага олардик-да, бир жойга тўплардик. Ҳар бирини алоҳида кўмишга куч ҳам, вақт ҳам, имконият ҳам йўқ эди...

Солдатдан бошқаларга энкайиш, энкайиб ердан бирор нарса олиш таъқиқланганди. Чунки барча магазинлар қатори тилла магазинлар ҳам бир зумда вайронанга айланиб, очик-сочик ётарди. Ҳар жой-ҳар жойда автомат ушлаган соқчи солдатлар турарди. Кимки энкайиб кўлига нарса олса, уни шартта отишга ҳаққи бор эди. Яланг жойларда эса ошхоналар ташкил қилинган, истаган одам бориб бепул овқатлана оларди.

Шу воқеалардан кейин уйдан телеграмма олдим. Энам — ойим қазо қилибди. Самолётда учиб келдим. Хайрият, етиб келибман, ҳали чиқаришмаган экан. Ҳамма ёқда йиғи-сиғи. Энамнинг тобутини кўтариб чиқиб кетишяпти-ю, мен эса бир четда деворга суянганимча ерга қараб мунғайиб тураверибман, кўзимга на томчи ёш келади, на йиғи. Кўрганлар оғзига келганини айтган. Ўлимни кўраверсанг, дийданг қотиб, вужудинг тош бўлиб кетаркан. Ҳатто юрагинг чок-чокидан сўкилиб турса-да, ўз онангининг қазосида ҳам йиғлай олмасанг, алам қиларкан. Бу ҳам бир кўргулик, болам. Бу не ҳол? Ҳали-ҳануз тушунмайман...

* * *

— Йиғла, йиғлагин, ҳеч бўлмаса «отам-мо» дегин! Одамлар нима дейди ахир?! — Бу дашмозорга кетишда укаси Толибжон айтган гап эди. У жонсиз одамдек эшитди бу гапни. Лекин, барибир... Дадасининг қисмати такрорланди унда — кўнгил зор қақшаб йиғляпти-ю, кўзларда нам йўқ, қийин экан.

— Ҳа, лодон бола, ҳа, лодон бола-ей! — Бу гапларни Тешавой бува қабристондан қайтгач, баралла ўзига эшиттириб айтди...

Дадасидек ўзида кечган бу ҳол не ҳоллигини билолмади...

* * *

Кейин эса хилват уйга кирди-да, дераза пардаларини туширди. Отасиз қолганини, уй дадасиз ҳувуллаб ётганини, укалари билан шум етим бўлиб қолаётганини энди билгандек тўсатдан ўпкаси тўлди-ю, хўнграб юборди. Кўз ёшлари дарё бўлиб оқди. У кўз ёшларимни ҳеч ким кўрмасин, овозимни биров эшитмасин, деб ўзини кўрпачага отди, кафтларини юзига қўйиб, бағрини ерга бериб, узала тушганча тўйиб-тўйиб йиғлади. Қарийб бир соатгача ҳеч ким уни юпата олмади... «Кўйинглар, унга тегманглар, — деди аммалари, — кўнглини бўшатиб олсин, енгил тортади!» Энди у айтиб-айтиб, хўрсиниб-ўқсиб йиғларди, дадасининг ёнида туролмаганидан афсус чекиб йиғларди, кўз олдида ўлаётган одамнинг ўлишига ишонмай, уни ташлаб кетганидан пушаймон бўлиб йиғларди, тириклигида дадасининг қаватига кириб, катта рўзғорга ёрдам беролмаганидан алам қилиб йиғларди... укаларини отасиз, невараларини бобосиз ташлаб кетгани учун йиғларди.

Менинг дадам, дадагинам!.. Қандай яхши одам эди-я!

Илоё, ётган жойингиз жаннатда бўлсин!

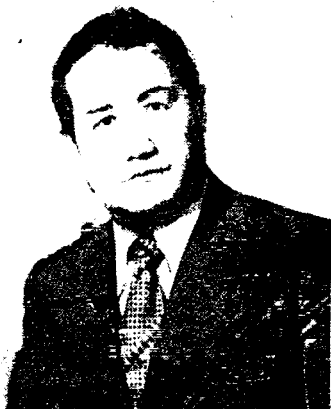
Биздан рози бўлинг, дадажон!

* * *

Домланинг ўлимидан кўп ўтмай Ўзбекистон мустақил юртга айланди. Қадим Турон заминида эзгулик ва эрк тантана қилди. Бу кунларни кўп қатори Самин домла ҳам орзиқиб кутганди. Афсуски кўриш насиб этмади...

1994—2000 йиллар,
Тошкент

Олимжон Холдор

*Тўрт парда, олти кўринишли
шеърый, мусиқали драма*

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

*Чўлпон
Мавжуда
Ота
Она
Қодирий
Фитрат
Авлоний
Тавалло*

*Усмон Носир
Фозила
Фоиқа
Ақиқа
Ноиқа
Сотқин*

Машиқлар, ҳофизлар, аскиячилар.

Биринчи парда

1902 йил Зилзиладан кейинги Андижон. Сулаймонқул Мулла Муҳаммад Юнус ўғлининг ер қимирлашидан вайронга айланган хонадони. Ёш Абдулхамиднинг бошига ҳода тушиб кетган. У бетоб ётибди. Она ўғли бошига ҳазин оҳангга кўлайди.

Она

*Арзу додим айтайин,
Устинга тўним ёпайин,
Қочиб кетган уйқунгни
Излаб, қайдан топайин?*

*Йўлбарсдай юраклигим,
Қоплондай билаклигим,
Абдулхамид жоним болам,
Юрт, халқига кераклигим.*

*Кўз ёшинг тизилмасин,
Юрагинг эзилмасин,
Зилзиланинг дастидан
Уйқуларинг бузилмасин.*

*Мени тинглар ер, осмон,
Сенга булсин сатқа жон,
Она ер тебранадир,
Вайрон бўлди Андижон...*

Ота

Яратганга шукур айланг, шукур айланг.
 Ёқа тутиб, тавба қилинг, фирқ айланг.
 Гуноҳимиз ошиб кетган, тошиб кетган,
 Шундан кейин Тангрим шуни раво этган.
 Шукур айланг, ер ютмади Андижонни.
 Синов қилар, Оллоҳ ҳар бир тирик жонни.

Она

Одамларда тирикчилик, дегулик, йўқ,
 Қозон сувда, омборларда езулик йўқ.
 Бари қолмиш том остида, ботиб лойга,
 Ҳеч келмаган бунчалик суя Анжонсойга.
 Болажоним уйғонаркан йиғлар ҳар дам,
 Асорати бўлмасикин, охир ҳоҷам?!

Ота

Билолмадим, Оллоҳ воҳид барчасидан,
 Бахтин берсин Тангрим кўёш дарчасидан.

Она

Катта бўлсин, ўзим унга фидо бўлай,
 Фидо бўлай, дадажони, адо бўлай.
 Оптимизда қолсин болам Абдулхамид,
 Тирикманки дардларига даво бўлай.

Ота

Болалигим ўтган эди Ёрқишлоқда,
 Оқбуранинг ўнг қирғоғи Ойбулоқда.
 Андижондан топганим сиз ва ўғлимиз,
 Биз шаҳарлик — андижонлик бўлдик-ку, биз...

Она

Эл-юрт нотинч, оч, яланғоч татимас бари,
 Қўлин очиб Яратгандан тилар ёш, қари.

Ота

Қўшнинг нотинч бўлса агар емиради ғам,
 Боримизни ҳамма билан кўрялғиз баҳам.
 Чойхонадан кеча бир гап эшитиб қайтдим,
 Сизнинг ҳаққингизда демиш аллаким...

Она

Айтинг, хоҷам, яхши гапми ё ёмон гапми?

Ота

Яхши гаплар эшитмоқлик бу кун шарафми?
 Сизни мақтаб, ҳақингизда кўпаймиш «миш-миш»...

Она

«Миш-миш» яхши, бироқ, гоҳо келтирар ташвиш.

Ота

Бу «миш-миш»мас, ҳар кун бунда бўлиб турган қор,
 Яхши гапдан одам зоти эрур бахтиёр.
 Бир камбағал аёл кирмиш бизнинг ҳовлига,
 Шу чоқ уйда сиздан бошқа ҳеч ким йўқ экан,
 Чақирибди-чақирибди, ҳатто исимизни
 Билмас экан ўша аёл, ўша бечора.
 Шу чоқ уйдан сиз чиқибсиз ва ўша аёл:
 «Бой отанинг сиз кимсиз?» деб бермиш савол.
 «Бегойим банд, мен у кишининг хизматқорлари,
 Опа, нима керак бўлса айтинг?» демишсиз.

Она

Кимдир келди, дарвозанинг қоқар зулфини?..

У истаган нарсаларни олиб, сўнг чиқмиш,
 Бўлган барча гап-сузларни бир-бир қолдирмай,
 Узарларга сўзлаб бермиш ва ўша хотин.
 Шунда бизни танувчилар ва билувчилар:
 «Сиз хонадон чўрисимас, бекасини кўрибсиз», дебди.
 Аёл эса яна кўпроқ хурсанд бўлибди.
 Қайта-қайта дуо қилиб уйга қайтибди.
 Бу яхши гап бир лаҳзада Андижон қалиб,
 Ёрқишлоқлик хешларга ҳам бориб етганмиши.

Она

Қайси бири экан билмам, ёдимга келмас,
 Савобини бахш айлағум ўтганларга, бас?

Ота

Мол-давлатин аямаган экан ҳудойим,
 Ҳамма билан баҳам кўриб яшаймиз доим.

Сулаймонқул жуға мамнун қўлайди:

Ўртамизга тушмасин айрилиқ бирлан фиروق,
 Кетмагил, ёр кетмагил, бир лаҳза ҳам мендан йироқ.

Бир лаҳза ҳам мендан йироқ, кетсанг агар, кетсанг агар,
 Йўлларимиз ёрталмас ёнгани бирлан чироқ.

Ёнгани бирлан чироқ кўнгул уйи бўлмас ёруғ,
 Ким экан, деб ул малакнинг номини қилма сўроқ?

Номини қилма сўроқ, ҳеч айтмагайман кимсага,
 Асраайман сирри ишқим дўсту душмандан, бироқ.

Дўсту душмандан, бироқ, истаганча менда бор,
 Севганим дейдир қулиб, бўлмасин бахтим қуроқ.

Бўлмасин бахтим қуроқ, деб ошиқ аҳли йиғлагай,
 Жўр бўлур боғларда булбул, олам эса солғай қулоқ.

Она

«Жўр бўлур боғларда булбул, олам эса солғай қулоқ...»
 Ёшлигимиз аста-аста қолаётир оптимизда,
 Тан олмаимиз, сиз барибир шоирсиз-да.
 Жўда яхши битилибди.
 Ой ҳам кўкда этилибди.

Ота

Бирозгина оширдингиз, мақталдик бешак,
 Энди ўша сиз куйлаган, «алла»га келсак.
 Ўғлимиз Абдулхамид йиғатча бўлиб қолди,
 Қўшиғингиз бир дам менинг ақлимни олди.

Она

Сиз биласиз, алла айтилади, севилади,
 Алла бола қулоғига куй-қўшиқдай қуйилади.
 У қайси бир қалбга сингса шоир бўлар,
 Шоирларни халқ ардоқлар, эл-юрт билар...

Ота

Гапларингиз тўғри бироқ, мен шоир бўлолмадим,
 Қўнлуғимнинг кўчасида ҳаргиз жим қололмадим...
 Ўғлим шоир бўлса, ҳофиз бўлса бу бахтдир,
 Абёдаг гар доир бўлса мен учун тожу тахтдир.

Қўлига танбур олиб хиргойи қилади.

Она

Секинроқ, Абдулхамид уйғониб қолмасин тағин.

Ота

Бу дунё бир қарвонсарой: кимлар келиб, кимлар кетмас, билиб бўлмас,
 Кимлар ҳайрон, кимлар сарсон, ким хору хас, билиб бўлмас.
 Кимлар тулдир, кимлар қулдир, кимлар улдир, кимлар булдир, Танери ҳаққи,
 Муслими ким, кофири ким, ким ўтпараст, ким бутпараст, билиб бўлмас.
 Кимлар яхши, кимлар ёмон бир кун диндор, бир кун даҳрий бўлганларни,
 Ҳаргиз ёшга, кўзу қошга, устибошга қараб, бас-бас, билиб бўлмас.
 Сен кўёшли кунларингда дўстлар кўлдир, душманларинг ундан кўлдир.
 Булут пайдо бўлгач, соянг ташлаб кетар, бир сўз демас, билиб бўлмас.
 «Нима эккан шуни ўрар», деган ҳикмат рўйилардан халқда юрар,
 «Дуо билан эл қуқарар», қачон келар «Олтин нафас», билиб бўлмас.
 Қурунгни раҳматингдан фориг этма, дариг этма икки дунё,
 Яна, қанча савдолар бор, билмам бошда, абас-абас, билиб бўлмас?

Ота

Ўзим чиқиб кутиб олай, онаси уни.

Она

Бу Мавжуда бўлса керак, тагин билмадим,
 Ё бирорта кўшимиздир, ким билади, ким?
 Уғлимизнинг бошларига ҳода тушган кун,
 Бирга экан Мавжуда ҳам, ўйнарган қизгин,
 Селиб-селиб, ер қимирлаб, гўмбурлаб бирдан,

Тушиб кетмиш битта ҳода баланд сурдан
 Ва бир учи ўғлимизнинг тегмиш бошига.
 Мавжуда қиз йиғлаб, чопиб келади қошимга.
 Шундан буён хабар олиб турар ҳар кун,
 Гар кирмаса Абдулхамид сўроқлар уни.

Мавжуда киради. Тўғри Абдулхамиднинг ёнига бориб ўтиради. Болаларча суҳбат бошланади. Шу вақт овози гўриллаб юлган Сотқин кўринади.

Она

Келинг, ўғлим Сотқинбой, жуда ҳам каммасосиз
 Бир ой ўтди кўшини бўлиб кўринмайсиз, аммо, сиз?

Сотқин

Ишларим кўп, улуг халққа кўмак бераман,
 Улар билан мен ҳамини бирга юрялман.

Ота

Нима экан, бўладими билсак не юмуш?

Сотқин

Ўликларни кавлаб топши, шунга ўхшаш иш.

Она

Бедараклар кўпми ўғлим, силкинади ер,
 Ўликларнинг чўнчақларин кавлашармиш, дер —
 Эл оғзиға элак тутиб бўлмайдди болам,
 Ўтиб кетар Оллоҳ воҳид қора кунлар ҳам.

Сотқин

Ўдди шундай деган эмиш оғзи полвон бой,
 Назоратда Миркомилбой, иши бу кун вои.

Ота

Ундай дема ўғлим, тўхмат умри қисқақадир,
 Балки буни тўқшишандир, ёлғон қиссақадир.

Сотқин

Уёғини билмайману руслар ўпқалар,
 Бой ҳақида тўлиб борар семиз папкалар.
 Билзар эса буйруқларни ижро этувчи,
 Нима деса, қогозларга тиркаб, битгувчи.

Ота

Сен ўзбекнинг фарзандисан, юртингга қайиш,
 Ўз халқига қариши чиқши, бу қанақа иш?!

Сотқин

Руслар нима деса ота шундай бўлажак,
 Энди ота бизниқидир ёрқин келажак.

Она

Остин-устин бўларканда ер билан осмон.

Ота

Йўқ, йўқ, бу сен айтганингча эмасдир осон.

ПАРДА

Иккинчи парда

Абдулхамиднинг йиғитлик пайтлари, ўз уйда турли китобларни титиш билан банд. Китоблар орасидан бир даста мактуб пастга тушиб кетади. Уларни бир-бир кўлга олиб ўқий бошлайди.

Абдулхамид

«Азизим, Абдулхамид, Сизнинг «Иштирокюн»да чоп этилган, дўстингиз Низомиддин Хўжаевга бағишланган шеърингизни ўқиб, гоят таъсирландим. «Шарқ нури», «Ўзбегим»лар ҳақида эса гап йўқ. Сиз Абдурауф Қотрат, Мунаввар Қори, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзодалар сафидасиз. Сиз билан танишмоқни истайман.

Қамолти иқтиром билан Зиё Саид. Тошкент 1914 йил».

Буниси кимдан бўлди?

«Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турган аждудимизга, танимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, манишат йўлида ҳар хил қора қирлар ила хиралаштирилган руҳимиз учун шу қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса миллат яшар, адабиётни гулламаган ва адабиётнинг тараққийсига қолишмаган ва адиллар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйлан фикран маҳрум қилиб, секин-секин инқироз бўлур. Буни инкор қилиб бўлмас». Парча келтириб ўзингизга йўллаган улуг ҳадис янглиғ бу сўзларни сизнинг «Адабиёт неди?» мақолаңгиздан кўчирма қилиб олдиқ. Баъзи гупувройлар адабиётнинг синфиёлиғи ҳақида бақириб-чақириб айюҳаннос солаётган бир пайтда, бундай далай йўриқни фақат сиз айта оласиз. Ҳаммаси учун ташаккур!

Устоз, сиз нима учун шеърларингизга «Галдир» ёки «Қаландир» деб имзо қўйсиз? Бу агар тахаллус бўлганида ҳам сизга муносиб тушмагай. Сиз галдир ҳам, қаландар ҳам эмассиз. Сиз Чўлпон, ҳақиқий Чўлпонсиз. Тонгининг порлоқ, ёруғ юлдузисиз. Агар лозим топсангиз, бундан буён «Чўлпон» тахаллуси ила асарларингиз эълон этилса, оддий шеърхон — ўқувчиларингизни беҳад хушнуд этган бўлардингиз.

Сизга узоқ умр, ижодий ютуқлар тилаб, бир гуруҳ мухлислар».

Гоят яхши мактуб, уйлаб кўриш керак. Дадам нима дер эканлар? Чўлпон, Чўлпон! Тонг юлдузи. Ўзимгаям ёқяпти. Шеър одамлар учун ёзилди. Бас, шундай экан, нега энди мухлислар тавсия этган тахаллусни қабул этмас эканман.

Шўрлик «Галдир», бечора «Қаландар» энди сизлар билан видолашадиган вақтлар келганга ўхшайди. Сизлар мени кечирингиз. Гарчи мен буғундан ўқувчи учун Чўлпон бўлсам-да, барибир, сизлар учун ўша-ўша галдиру ўша-ўша қаландарман, утга тушган самандарман.

Қаландардек юриб, дунёни кездим, топмайин ёрни,
 Яна кулбамга қайгулар, аламлар бирла қайтдим-ку!

Ота киради.

Ота

Янги шеър ёздингми ўғлим, ўқизин болам,
 Мухлисларинг қатори баҳр олай мен ҳам.
 Чиллага киргандай чиқмаисан уйдан,
 Ё лаззат топдингми ҳаёдан, уйдан?

Абдулхамид

Бир умр қарздорман сиздан отажон,
 Сиз менга бердингиз забону ирфон.
 Форсий, арабий, туркий, русийда,
 Ўз дарчасин очмиш замину осмон.
 Ёд олдим Қуръонни ҳаммадан олдин,
 Ажратдим яхшию ёмон иллатин.
 Шу Ватан, шу юртга хизмат қилмоқ-чун,
 Билмоқ керак эди аввал миллатин.
 Сиз менга қилдингиз дунёни тортиқ,
 Миллатимга хизмат қилмоқдан ортиқ —
 Бахт борми дунёда, бўлса айтингиз,
 Барчасига сабаб дада фақат сиз!

Ота

Қайси тилда чиқса чақалоқ тили,
 Ҳудди шу миллатга хизмат этади.
 Узини таниган ўғлим, ақалли —
 Миллатин қадрига бир кун етади
 Ва хизмат қилади фарзандинг зур,
 Узгалар бисотин тўқар халқига...
 Узин танимаса миллатнинг шўри,
 Нуқси урар ҳатто унинг хулқига,
 Пайдо бўлур кибр, бошқача виқор,
 Миллатга узгалар наздида боқар.
 Нималар ёзибди, дўстларинг хатда?

Абдулхамид

Назм ҳақиндадир бари, албатта...
... Демак, ҳар ким ўзин ангеласин, аввал,
Миллат келажаги шунда бўлур ҳал.
Ўзини танимас, миллатни билмас,
Одамлардан узоқ юргин ҳар нафас —
Дейсиз-да дадажон, ангелайим, билдим,
Неки қилар бўлсам, ҳалқимга қилгум...
Бир хатда таннимоқ истабди кимдир,
Сўздан биллиб турадир, қитмир,
Мени айбламоқда, мени сўкмоқда,
Бошимни янчмоққа шайдир тўқмоқда.
Тушунмас эмишман янги замонни.
Камситар эмишман давру давронни.

Ота

Бундайлар йўқ эмас, ранжима бўтам,
Асл шеърхон ёмон гап айтмагай ҳечам.
Бундайлардан Худо асрасин, болам,
Пул билан иш битса қиларкан алам.
Мартаба, зиналар, нарвонлар ҳам пул,
Хаттоки мансабу унвонлар ҳам пул.
Куча ясаулин бир ҳуштаги пул,
Фазилати бўлмас, дер тушдаги пул.
Мақталлиш, мақташ пул, сўжишлар ҳам пул,
Маккорона кўз ёши тукишлар ҳам пул.
Ёшил ва кексалик, майиблик ҳам пул,
Сайлашу сайланиш, ноиблик ҳам пул.
Кўпчилик билгану билмаган ишлар,
Кўчаларда дайдиб юрган «миш-миш»лар,
Гувалак, кесақ ҳам мазорларда пул.
Пулнинг ўзи ҳатто бозорларда пул.
Яна нималарни сурайдир хатда,
Жавобин қайтаргин уни, албатта.

Абдулхамид

Бир хатда ёзарлар дангал ва ошкор,
Тахаллус бобида куйиниб тақрор,
Мени жуда боллаб танқид айларлар,
«Галдир» ва «Қаландар» ярашмас дерлар.
«Чўлпон» буллишми истаб ёзарлар,
«Чўлпон» бўлсангиз деб қистаб ёзарлар.

Ота

Жуда яхши топибдилар, менга ҳам маъқул,
Абед осмонда порлаб турсин ул.
Чўлпон! Тонг юлдузи! Булсин муборак!
У доимо ёниб туриши керак!

Абдулхамид

Тонгда битган ғазалимга тахаллусни сиз —
Шу муборак қўлингиз-ла қўйиб берсангиз.

Ота

Жуда яхши!

Абдулхамид

Дўстларим, барҳим менинг ер билан осмон қадар,
Ўзгандан фарқим менинг ер билан осмон қадар.

Қадри йўқ, уйдан оқиб ўтган сувени дейдилар,
Айланур чарҳим менинг ер билан осмон қадар.

Айтди ким, армони бўлмас деб йиғитнинг кўксига,
Дилдаги тарким менинг ер билан осмон қадар.

Гоҳи доно, гоҳи нодон, гоҳи шоҳ, гоҳи гадо,
Ким ошди нарҳим менинг ер билан осмон қадар.

Фарқига бормас одамлар тош нима, гавҳар нима,
Арқ ичра арким менинг ер билан осмон қадар.

Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмас Қаландар додига,
Фарб билан Шарқим менинг ер билан осмон қадар.

Ота

Ғоят гўзал, бироқ: «Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмас Қаландар додига» эмас, балки: «Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмайди Чўлпон додига», деб ўзгартириши керак. Ўғлим, руҳсатинг билан ушбу мисрани шундай деб тузатиб қўйдим.

Тахаллус муборак бўлсин! Омин, менинг Чўлпоним!

Чўлпон

Ўз ўрнига расо тушиди, минг-минг ташаккур,
Ҳар сўзингиз менга дада, ҳикмат сочган нур.

Ота

Мана энди, мақташингни қайта ўқийлик,
«Қаландар»ни тинч қўяйлик ва Чўлпон дейлик:
«Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмайди Чўлпон додига,
Фарб билан Шарқим менинг ер билан осмон қадар».

Чўлпон

Дадажоним, мисраларга жон баҳш этдингиз,
Ҳар бир сўзга ранг бердингиз, курк, нақш этдингиз.

Ота

Рақибларинг ўзгартирар доимо тусин,
Тақрим ўзи ёмон кўздан сени асрасин.

Чўлпон

Бобур мирзонинг машҳур бир ғазалига муҳаммас боғлаган эдим. Қизиғи шундаки, ҳазрат ўзлари: «Бори элга яхшилиғ қилғилки, мундин яхши йўқ», деб қўядилару яна ўзлари: «Ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ», деб барча эҳтирос билан айтганларини ўзлари бир зарб ила инкор этадилар.

Ота

Худди шуни дард дейдилар, Чўлпоним, болам,
Дард бўлмаса шеър битмоқдан йўқдир фойда ҳам.

Она киради.

Она

Ота-бала яна шеърми, мушорами,
Айтинг, ўзи, қачон битган дунёнинг камии?

Ота

Шундайку-я, бироқ, бироқ ўйласам хоним,
Баҳслардан пайдо бўлган, дер илму нуҷум —

Чўлпон

Юрагимга Бобур мирзо олов салди-ку,
Кулмайсизлар, бу биринчи муҳаммасим, бу,

Ота

Бобур мирзо Андижонга сиғмаган ўғлим,
Билиб-билмай афсоналар тўқшган ҳар ким.

Чўлпон

Ким улусга хизмат айлар қолғай андин яхшилиғ,
Яхшилиғ қилган кўрур ахир Ватандин яхшилиғ.
Англатур бир сўз билан одам суҳандин яхшилиғ,
Ким кўрибдир, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ.

Кетмазаё сен бирла ҳаргиз олтинку гавҳар, ақиқ,
Бори қолғай оқибат билсанг алар ё раб, дариг,
Шум ниятдиларга Оллоҳ бир кунни бергай тавфиқ,
Бу замони нафъи қилсам, айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим, ҳаргиз нетоимн, бу замондин яхшилиғ.

Бир малакнинг ҳажрида телба-жунун кўнгулма,
Тиг урар ағёлларнинг сўзи ҳар кун кўнгулма,
Гоҳида озор берар, озор афсун кўнгулма,
Дилрабоблардин ёмонлиқ келди маҳзун кўнгулма,
Келмади жонимга ҳеч орами жондин яхшилиғ.

Сирри асроринг ниҳонда истама Бобур киби,
Ўтса гар умринг фиғонда истама Бобур киби,
Мен Қаландарман Туронда истама Бобур киби,
Яхшилиғ аҳли жаҳонда истама Бобур киби,
Ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ.

Ота

«Мен Қаландарман Туронда истама Бобур киби»ни тузатиш керак. «Кукда Чўлпонман Туронда истаган Бобур киби», десак.

Чўлпон

Аслида-ку, ушбу мухаммасни тўла тахрир этмоқ мумкин. Бундайроқ жойлари анча. Аммо, надари бузрук рози бўлсалар, тахаллус шу бугун берилди. Мухаммас анча олдин боғланган. Бу ҳолатни ҳисобга олиб, «Қаландар» қалгани маъқулроқ кўринадир.

Ота

Нима дейсиз онаси, ахир, бизга сиз масъул.

Она

Чўлпонингиз рост айтадир, шундай қалгани маъқул.

Ота

*Нима дердик, она билан бир фикр бўлган ўғил,
Уртада гапни кўйинг, сиғмагай ҳаттоки қил.*

Чўлпон

*Мен дадамнинг шоирлигин кўндан бери билардим,
Фардларини тингламоқни қанча орзу қилардим.*

Она

*Ҳазаллари жуда кўндир, агар ўқиб бермасалар,
Унда ўзим ўқийман, гар вазода турмасалар.
«Тарақа-туруқ, омонга бўйинтуруқ».
Буни ёзган ким, топил, бу топилмоқ?*

Чўлпон

Ким бўларди. Сотқин деган Мирқуруқ.

Кулагилар.

Ота

Бундай шеърлар кўпайиб кетяпти. Қани бунда нафосат, қани бунда гўзаллик? Мен шеърни буйга етган қиз ёки янги куёвга чиққан ифбатли шарҳ келинчаларига ўхшатаман. Уни ҳамма аяли, севиши, ардоқлаши керак. Бу фардлар сенга аталган, ўғлим:

*Мунаққиднинг ширин сўзларин эшит,
Аччиқ сўзлар ила газалинг пишит.*

Ёки

*Бугун мақтаб кўкка кўтарувчилар,
Эртага сени чоғга итарувчилар.*

Тўртлик

*Обрўи ортиб қолмас, тўрига чиққан билан,
Саводхон бўлиб қолмас кўп китоб йиққан билан.
Фарзандларин одамлар сафига қўшолмаган,
Оналар она эмас, гар бола туққан билан.*

Она

Мен ҳам бир рубоингиз айтсам, рухсатми?

Ота

Нега рухсат бўлмас экан, ёдданми?

Она

*Албатта-да, бу дунёда «уста»лардан зерикдим,
Ҳеч бўлмаса «уста» киму «устоз» кимдир, билайлик.
Эпчилар ким, чаққонлар ким, устозлар ким, уста ким,
«Уста»гамас, «устоз»ларга доим таъзим қилайлик.*

Ота

Шеър ёзилдими, бас, у дафтарда қалмасин. Шеър ишламаса шеър эмас. Бас, шеърнинг хизмати ойдаи, куёшдай бўлиши керак. У ҳаммаша деҳқоннинг уроғидек, кетмонидек ишласин.

Она

*Аҳдида туролмаган бевафо ёр, ёр бўлмас,
Ундайлар бу дунёда билинги, бисёр бўлмас,
Бевақт сайраса булбул дўппингни кўкка отма,
Бир гул очилган билан ҳеч вақт баҳор бўлмас.*

Чўлпон

Ҳоят гўзал, ҳаммаша ишлайди бу.

Шу вақт кўшни ҳовлидан кўшиқ куйлаётган Мавжуданинг кўнғироқдай ёқимли овози эшитилади.

Ота

*Мавжуда куйлаяпти, жимгина эштайлик,
Овозини қаранг, кўнғироқ, қулоқ тутайлик.*

Кўшиқ овози яқинлашади.

*Соғинурман бир нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам агар.*

Ота-она бир-бирларига маъноли қараб олишади, чиқишади. Чўлпон эса кўшиқ оғушига, тебраниб тинглайди ва унга ўзича жўр бўлади.

Чўлпон

*Соғинурман бир нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам агар.*

Мавжуда

*Дейдиларки: чин муҳаббат йўллари бўлмас раёон.
Йўлларимга сен ўзинг ёқдинг чироқ, кетсам агар.*

Чўлпон

*Ўчмасин ёққан чироғим кўкда ой, юлдуз бўлиб,
Булмасин ҳаргиз етим «Чўли йироқ», кетсам агар.*

Мавжуда

*Бесабаб шеър бўлмагай, дерлар азалдан шуаро,
Минг балоларга дучор этсин фироқ, кетсам агар.*

Чўлпон

*Дер Қаландар: севишим, жонимдасан, қонимдасан,
Кўз қаросида ўзинг Шому Йроқ, кетсам агар.*

Икковлари

*Соғинурман ҳар нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам агар.*

Чўлпон икки ҳовлини ажратиб турувчи баланг деворларни қучиб, сийлаб, овоз келган томон боради.

Чўлпон

*Мавжудахон, такрор айтгил, жуда зўр-ку, зўр,
Бир мен эмас, бутун олам олмақда ҳузур!*

Мавжуда

Девор ортиқан.

Эшитдингизми, унда бошқа айтмайман. Ўз шеърингиз. Дадам, онажоним уйда йўқ эдилар, ўзим шунчалик, зеркиб...

Чўлпон

*Ялтинирма, Мавжуда, унда биз томон чиқа қол,
Сенга деган шеърларим бор, гапларимни уқа қол!*

Мавжуда

*Тоғам билан холамлар нималарни ўйлашар,
Бошқалар-чи, тилларига нима келса сўйлашар.
Чиқа қолмиш, катта бўлиб қолдик, унт қилишар.*

Чўлпон

Ўзгарларни қўя тургин, отам, онам билишар.

Мавжуда

*Ўқийверинг, мен деворнинг ортида ҳам эшитгум,
Шоир Чўлпон шеър ўқиса, булбуллар ҳам тинглар жим.*

Чўлпон

*Эй пардалар, чимматларнинг ортидага қайғуни,
Тирик жонли шакли билан эл кўзига кўрсатган.
Эй деворлар орқасиди йиғлағувчи чолғуни,
Қулогимга эшиттириб дардларимни кўзғатган.
Ўзбек қизи яна кўп йил кишанлардан қўтилмас.
Кўз ёшлари яна кўп йил ўз юзига тўқилур.
Унинг юзи яна кўп йил шодлик кўрмас, очилмас,
Яна кўп йил тоғушлари қоронғуда йўқ бўлур —*

Мавжуда

*Куллуқ, менга аталгани, шоирзода, шу бўлса,
Бошқа сафар тортиқ қилгум қўшигимни мен эса.*

Девор ортида овоз тингач, Чўлпон ҳозиргина Мавжуда қўйлаган қўшиқни бир ўзи ёлғиз хиргойи қилиб чиқади.

*Соғинурман бир нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташи бироқ, кетсам агар...*

Парда

Кўриниш

Сой бўйи оқшом. Узоқ-яқиндан булбул хониши эшитилади. Сувнинг оқишига маҳлиё йиғит севгилисини орзиқиб кутмоқда.

Чўлпон

*Дарёнинг оқиши ўзи бир ибрат,
Биз унинг тилини билмаймиз фақат.
У дейди: одамлар оқиб бораман,
Оқиб эмас куксим ёқиб бораман.
«Шунчалар тез ўтар умримиз» дейсиз,
Менинг аҳволимни асло билмайсиз.
«Нега сен шошасан, дегувчи борми,
Ошиқлар дардларим билишга зорми?!*

*Ҳасрати, носаси, кўз ёши жами,
Менда ошиқларнинг дарди, алами,
Менинг тошиқинлигим шундандир балким,
Менинг шошиқинлигим шундандир балким.»
Дарёнинг тубида шунча сир бўлса,
Дардига дардимиз қўшиб биз эса —
Шу ерга келамиз, висол деб излаб,
Бундайлар топилар дунёда юзлаб.*

Мавжуда пайдо бўлади.

Мавжуда

Куттириб қўйдимми, келдим яширин.

Чўлпон

Куттишлари билан висол кўп ширин.

Мавжуда

Қани, менга деган шеърингиз шоир?

Чўлпон

*Дарёнинг ноз тўла оқишида сир.
Менинг шеърим сувнинг ин-иқларида,
Яширин оқадир тўлқинларида.*

Мавжуда

*Бор гапингиз шуми, шу бўлса кетай,
Ой чиқмасдан тезроқ уйимга етай.*

Чўлпон

*Ой чиқди-ку, мана битта ой етар,
Оламини ертар, мунаввар етар.*

Мавжуда

*Қани у кўрсатинг, кулмангиз биздан,
Шеър эшитмоққа келганман сиздан.*

Чўлпон

*Олам қоп-қора бўлар қуёшсиз,
Сиз ойсиз, мен учун ҳатто қуёшсиз.*

Мавжуда

Ошириб юбормоқ шоирлар иши.

Чўлпон

*Менинг кўзларим-ла боқса ҳар киши,
Билар бунни, ахир, билар Мавжуда,
Бизни ерга уриб юборманг жууда.*

Мавжуда

*Хафа бўлдингизми, рост-да, кулманг-да,
Таклиф қилиб қўйиб, мазаҳ қилманг-да...*

Чўлпон

*Сизга атаб бир мустазод бахш айладим,
Номингизни ҳар сатрига нақш аиладим.*

Мавжуда

*Шоирнинг ўзидан тинглашга зорман,
Бутун вужудим-ла кўп бахтиёрман.*

Чўлпон

*Сурма қўйибон қошу кўзинг уйнатадурсан, эй шўхи жонон.
Сокин юрагим уйқусидан уйғотадурсан, сўзлари ёлгон.
Оромим олиб, муҳаббатинг кўксимга солиб, бирдан йўқолиб,
Қаҳ-қаҳ қулибон, энди мени йиғлатадурсан, сирлари пинҳон.
Кўнгулмни ёриб, кимга бориб, айтсам агар мен, пешвоз чиқиб сен,
Девана дебон, девонага ўхшатадурсан, бағрим қилиб қон.
Кўйдир мени, ёндир мени, о, суйдирма бироқ, уртада фироқ,
Суйсам агар, дўзах ўтин кўзгатадурсан, қолмади дармон.
Кўй-қўй мени, қўй ҳолима, этма безовта, дилим шикаста,
Зилзилада оламни яна тўлғатадурсан соҳиби ҳижрон.*

Мавжуда

*Билишимча шоир зотин — ўзи китобдир,
Кўнгулларни ёритувчи нурдир, офтобдир.*

Чўлпон

*Менга эмас, асрларнинг жумбоқларига
Наслларнинг саволига яхши жавобдир.
Мен билганим, билмаганим ҳамма-ҳаммаси
Назаримда ғаму ҳасрат ва изтиробдир.*

Мавжуда

*Ҳали бизлар билмайдиган булутли кўнлар,
Кечаларнинг битигида куйган кабобдир.
Мени айбга буюрмангиз, шоир тилидан,
Шеър тингламоқ катта бахтдир, катта савобдир.*

Чўлпон

*Тўғрику-я, Мавжудахон, қарздорман сиздан
Қўлимдаги мунгли дутор билан рубобдир.*

Айтишув

Мавжуда

Абдулҳамид ака, кўп қийналиб кетдим. Мен назир қилинган бир муштирап қиз эканимни кечроқ англадим. Бутун ихтиёрим Эшон бобода. У нима деса шу бўлади. Бобо мени шилқим шоир Сотқинга пулламоқчи. Шунинг учун ўша шилқим кузатади пинҳона. Сизни кўрса ранги-қўти ўчиши ҳам шундандир.

Чўлпон

*Хабарим бор. Эшон бобо, ахир, кекса Эшон-ку,
Орамингдаги саргузаштни эшитса балки келар инсофга.*

Мавжуда

*Билоладим. Мен Сотқиндан қўрқаман,
Бошимизга балоларни ёғдирар деб қўрқаман.*

Чўлпон

*Дунёда энг ёмон кўрган одамни, ўша Сотқин,
Исми-жисмига монанд одам ҳам ўша Сотқин.
Шеър ёзади, саводи йўқ у тагин,*

Мавжуда

*Сотқинларнинг энг зўри,
Эшон ювиндихўри.*

Чўлпон

*Ташиш чекманг, ота-онам билишар.
Ердамларин аяшмас, бўлмаса айтаминг, бас!
Биз, ахир, бирга ўсдик, нима бўлса бирга кечирдик,
Наҳот улар қараб туришар? Мен сизсиз яшай
олмайман. Ҳамма нарсадан кечсам кечаману фақат
сиздан кечмасман.
Олам қуядир, олам билан жоним қуядир,
Жонимни қўй, жонимни, иймоним қуядир.*

Мавжуда

*Қуйган юрак ҳолини англоғувчи топилмас,
Кимга дил очай, дилу забоним қуядир.*

Чўлпон

*Бахтимга ўзинг бор-ку, дейди париваиш,
Мен бирла бу кун рўйи-жаҳоним қуядир.*

Мавжуда

*Ўйларинг бирлан ўтарман бахтиёр, бундан буёқ,
Ўз-ўзимда қолмади ҳеч ихтиёр, бундан буёқ.*

Чўлпон

*Тушмагай номинг тилимдан, меҳринг эса пайванддир,
Кўз қаросида ўзинг барқарор, бундан буёқ.
Қим келиб, ким кетмагай бу кўҳна олам саҳнига,
Ўтмасин умрим яна зор-интизор бундан буёқ.*

Мавжуда

*Қўрмади бир яхшилик орзу қилиб аждоқлар,
Ўйларинг бўлсин чаманзор, лалазор, бундан буёқ.*

Чўлпон

*Дейдилар: тақдир-азаг энг катта котибнинг иши,
Эл аро сенсиз сўзим безтибор, бундан буёқ.
Минг шукур айлай ҳаммиса қодирул Оллоҳ ҳақи,
Не ажаб, тақрор яна келса баҳор, бундан буёқ.*

Икковлари

*Минг шукур айлай ҳаммиса қодирул Оллоҳ ҳақи,
Не ажаб, тақрор яна келса баҳор, бундан буёқ.*

Мавжуда

*Муҳаббатнинг жафоси не, билмадим,
Садоқатнинг вафоси не, билмадим.
Одамлардан сўроқласам билишмас,
Яшамоқнинг маъноси не, билмадим.*

Чўлпон

*Болаликнинг шўхликлари қолдилар,
Кечаларнинг зиёси не, билмадим.
Гоҳ адашдим, гоҳо йўлдан урдилар,
Дунёларнинг дунёси не, билмадим.*

Мавжуда

*Сизу бизни кўриб турар, кўриб турар Худойим,
Муҳаббатнинг имлоси не, давоси не, билмадим.*

Чўлпон

*Аҳди вафо қаттиқ бўлса, бор бўлса,
Ҳижрон нима, виждон, имон, ор бўлса.
Пешонага ёзилганин ўчирдим,
Истагим шул ҳамма бахтиёр бўлса.*

Мавжуда

*Биз ожиза, заифамиз, назирамиз, қараммиз.
Етиб борса, кўп замонлар биз соҳиби ҳараммиз.*

Чўлпон

*Қўйинг, бу хил зорланишлар, дардларни,
Сиз биласиз Тумарисдек қўрқув билмас мардларни.
У ҳам, ахир, аёл бўлган, жасоратда мислсиз,
Сиз — Барчиной, Шириларга, Бибиларга наслсиз.*

Мавжуда

Рост айтдингиз, замон бошқа, бошқа энди одамлар,
Шоир ака, от дутури, келар қалтис қадамлар.
Мен қўрқаман шеърларингиз қалтис жуда ҳам,
Узи сизга мадад берсин сарвари олам.
Кўз тегмасин шоир акам, дейман ҳар нафас,
Халқ бахтига, юрт бахтига бор бўлсангиз, бас!

Чўлпон

Сўвга боқинг, у шовуллаб дардини сўйлар,
Узи кетар йироқларга бизларни сийлар.

Мавжуда

Мана энди ой ҳам чиқди, чиқди юлдузлар,
Сой бўйида ишқ кўшигин тингладик бизлар.

Чўлпон

Яна қачон кўришамиз, хайрлашмасдан,
Висол они, учрашувни соғинаман, ман.

Парда

Учинчи парда

Мавжудалар ҳовлиси. Қизлар базми. Фозила, Фоиқа, Ақиқа, Ноиқа ва бошқалар чирманга чалишиб, хўшиқ куйлайдилар.

Мавжуда

Отам бирлан онам мени не заҳматлар билан боққан,
Азиз бошим ниёз айлаб, мазорларга чироқ ёққан.

Мазорларга бориб йиғлаб, ёқамни хўл этиб қайтдим,
Ким у, кимдир, мени йўқлаб, деворлардан ошиб, боққан?

Пешонам шўр экан найлай, мени отмиш фироқларга,
Ариқларни қизартирган қизил гулмас, қоним оққан.

Бу дунёга келиб қизлар, қачон етган муродига,
Бири Лайло, бири Зухро, бири ўтда ўзин ёққан.

Ўзим бирлан кетар бўлди юракда қанча армонлар,
Ажабланманг ўзимдирман мазорга лолалар тоққан.

Пешонамга ёзилганки, бўлолмас ҳеч киши қалқон.

Фозила

Акам сафардан қайтган, бу хабарни эшитиб уч кундирки, на чой, на овқат ейди, ҳеч ким билан иши йўқ. У сизни жонидан ортиқ кўради. «Пешонамга ёзилганки, бўлолмас ҳеч киши қалқон», дейсиз, бу хатони тузатиб бўлмасмикан?

Мавжуда

Билмадим. Ахир, у киши ўқиган, билимли, жасоратли дониш одам-ку! Ўзгаларнинг дарду ҳасратларига шерик бўлувчи шоир-ку! Шундай одам ўзларига келганида жим ўтирсалар, курашмасалар. Холам билан тоғам менга «назир қилинган қиз» назари билан қарайдилар. Тагин у киши «Менинг Келупатрам» деганлари-чи!?

Фоиқа

Отангиз ҳам атай фурсат пойладилар. Акамнинг йўқлигида ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамасдан розилик бериб юбордилар. Ахир, улар билардилар, билардилар чамамда.

Фозила

Бу бидъатдир, сиздай гуллар ҳеч сўлмасин чаманда.

Ақиқа

Ишқинг билан ўртанур юрак,
Сезмадингми, нигоҳларимдан?
Муҳаббатга садоқат керак,
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми нигоҳларимдан?

Ноиқа

Бошларимда айланади ғам,
Сўрамайсан оғоҳларимдан.
Бардош берай ғурбатларга ҳам,
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми нигоҳларимдан?

Ақиқа

Тарк этмасин ишқу муҳаббат,
Кетма ҳаргиз даргоҳларимдан.
Севишимдир гуноҳим фақат.
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми нигоҳларимдан?

Ноиқа

Сени деддим, бир сени ёлғиз,
Англамадинг, «оҳ-воҳ»ларимдан.
Эй қўшни қиз, эй бахтиёр қиз,
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми, нигоҳларимдан?

Мавжуда

«Эй қўшни қиз, эй бахтиёр қиз...»
Бўлди-бўлди, етар шунчалар...
Мендан кулманг, мenden кулманг, сиз,
Қийнамоқлик етар бунчалар...

Ақиқа

Айтишув

Ўн ёшда кўрдим бир бекач, дор боғладим келмади ҳеч,
Ишқида ёндим эрта-кеч, ёр мунча зор этдинг мени?!
Ўн иккида кўрдим Халиф, пайғамбарнинг ўғли Юсуф,
Хатга қараб бир-бир ўқиб, ёр мунча зор этдинг мени?!

Ноиқа

Ўн учда кўрдим ҳаддини, қўшни қизнинг қаддини,
Ҳеч билмадим-ку фандини, ёр мунча зор этдинг мени?!
Ўн тўртта кўрдим тўтигул, тақдир экан-да дер кўнгул,
Очилмаган бир тоза гул, ёр мунча зор этдинг мени?!

Ақиқа

Ўн бешда кўрдим ёш эди, бағри бунча тош эди,
Анча шўх, бевош эди, ёр мунча зор этдинг мени?!
Кўрдим уни ўн олтида, кўнгулмга оташ солди-да,
Ую хаёлим олди-да, ёр мунча зор этдинг мени?!

Ноиқа

Ўн еттида кўрдим уни, танимади у қиз мени,
Қараб тургин, хап сени, ёр мунча зор этдинг мени?!
Ўн саккизда тўлган экан, қоши қаро бўлган экан,
Қўлига кирмасин тикан, ёр мунча зор этдинг мени?!

Икковлари

Ўн тўққизда тўлғониб, ёрим чиқодир уйғониб,
Не қилардинг кўзғолиб, ёр мунча зор этдинг мени?!

Мавжуда

Ахир, қизлар менинг ҳолимини билингиз,
Қасдларингиз борми менда, бас қилингиз!?

Ақиқа

Чирмандангни чал, Барно, ғам-хасратдан куйлама,
Мавжудахон деган қизга муҳаббатдан суйлама.

Саҳна айланади. Баҳор кунлари. Чўлпон билан Мавжуданинг висал онлари қизнинг кўз ўнгидан такрор ўтади.

Чўлпон

Менинг учун сиз Мавжуда, Мавжунисо, Мавжусиз,
Мавжубону-Клеупатра етти иқлим божисиз.
Ёзилажак китобимнинг ардоғи, қаҳрамони,
Менинг учун «Кеча-кундуз» ошиқларнинг армони.

Мавжуда

Не бўлса ҳам орамизда айрилиқ бор, ҳижрон бор,
Буни сезар юраккинам, кўтарилмас афгон бор.

Чўлпон

Ундай деманг, сумбул-сумбул сочларингиз ардоғим.

Мавжуда

Олам жавоб бералмайди, кўндир менинг сўроғим.

Чўлпон

Мени шоир қилган сизсиз, Клеупатрам — гўзалим,
Дилимни ҳам билган сизсиз, сизсиз шеърим-ғазалим.

Мавжуда

Бари ёлгон гапларингиз, Фузулида бир сўз бор,
Катта-катта давраларда айитиб юрган у такрор:
«Тўйда айтган кўшиқлар: ёр-ёр, ўландир,
Шоир сўзгина инонма, бари ёлоди!»

Чўлпон

Мавжудахон, ҳеч бўлмаса, тушларимга кирса, дейман,
Клеупатра бўлиб доим ёнгинамда юрса, дейман.

Мавжуда

Бунча хаёлпараст бўлмоқлик абас,
Яхши қизлар ишқни қилмаслар хавас.

Чўлпон

Муҳаббатнинг тангриси инсон,
Ҳар юракда бўлар у меҳмон.

Мавжуда

Дейдиларки: шоирларнинг сирлари кўп бўлармиш,
Дейдиларки: уни фақат шоир ўзи билармиш.

Чўлпон

Ким билмоқчи бўлса агар абёд аҳлининг сирин,
Қидирсинлар, у яшайдир ҳар юракда яширин.
«Ёр яшнамас, ўт кўжармас, томмаса кўк томчиси,
Қайдан олсин шоир шеърни, бўлмаса илҳомчиси?»
... Цезарни ром айлаган гўзал Клеупатра,
Кўзи шаҳло, сўзи асал, асал Клеупатра...

Мавжуда

Клеупатра қаёқда-ю, мен қаёқдаман,
Юрагимда ўша туғун кўп қийноқдаман.

Чўлпон

Дутор ила куйлади

Сумбул-сумбул сочларингиз тўлқинланур ой мавжиди,
Сиз борсизки, кўзларимга олам чарогондир жуда.

Сиз менинг орзуларим, армонларим, дармонларим,
Куйлагайман номингизни кўшиқларимнинг авжиди.

Мен яратганга дегайман, илтижо айлаб мудом,
Ул санамнинг бор тумори ҳар талаида, ҳар сочида.

Ул туморлар қат-қатида ёрнинг исми, расми бор,
Етмагай нархига асло етти иқлимнинг божиди.

Сиз ёнимда шуқр этай дейман Оллоҳга яна,
Пешонамга битгани шул, салтанатим тожи-да.

Сизни деб ўтгум жаҳондин шеърга муҳраб исмингиз,
Сиз шеърим сарлавҳаси ҳам, маъноси ҳам сиз Мавжуда.

Мавжуда

Куйлайғу

Анджон борай дедим, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқанда бир кун ҳам туролмадим...

Мавжуда

Эрк бердингиз шеърингизга, катта гаплар айтдингиз,
Мен назира қилинганман, сиз буни унутмангиз.

Чўлпон

Кўз тегмасин сизга асло Клеупатрам, маликам,
Сизни келин қилмоқчилар отам бирлан онам ҳам.
Ортада қолди болалиқлар, ортада қолди ҳаммаси,
Сиз эзурисиз бундан буюқ Чўлпоннинг назираси.
Нега бунча умидсизлик, нега бунча кўз ёшлар,
Тоҳо шайтон адаштириб, ҳатто кунгулни ғашлар?!

Мавжуда

Мен ҳам шундай лаҳзаларда ўз ёғимга қоврулгум,
Туннинг сомон йўли каби сароб бўлиб соврулгум.

Куйлайди.

Бу дунёда ошиқ аҳли етганмикан муродга,
Мени кўйинг, яралансиз сиз муборак абёдага.

Сиз ўтмишдан, келажакдан ҳали хабар берарсиз,
Сиз кераксиз ошиқларга, мавшуқларга, ҳаётга.

Мен маъсума эса сизни дуо қилиб ўтарман,
Менингсиз ҳам жумла жаҳон тўлиб кетган фарёдага.

Сиз шоирсиз, Худойимга, одамларга яқинсиз,
Шоирзодам ҳеч тушмасин ишларингиз номердага.

Кошки эди бўла олсам ёнингизда эрта-кеч,
Ярашадир дерлар осмон ҳаммиса жуфт қанотга.

Қалбингиздай шеърларингиз қат-қатига кўмилсам,
Балки мендек бечорани ошиқлар олар ёдга.

Чўлпон

Ҳаёл, хаёл... ёлғиз хаёл гўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман.
Ҳаёлдаги юлдузларким, амалдир,
Оловимни улар учун ёқаман.
Гўзал хаёл, кел, бошимда гул ўйнат,
Маним истак, тилгаимни эркатат!

Мавжуда

Мен кўрқаман хаёлотдан, хаёлдан,
Кечалари кемирувчи саволдан.
Сиз ийгитсиз, сиз шоирсиз, сизни барча биларлар,
Бизлар эса севиб қолдик десак барча куларлар.
Ота сўзи, она изми бизлар учун конундир,
Ота роийн қайтарган қиз бахти қаро, малъундир.
Мен кўрқаман, тақдир бизни отмаса деб ҳар ёнга,
Эртак бўлиб, эрмак бўлиб қолмасак деб жаҳонга.

Чўлпон

Сиз айтганча бўлса агар кулатаман оламни,
Уйғотаман ухлаб ётган Момо Ҳаво, Одамни...
Фақат сизнинг фарёдингиз қаламимни синдиргай,
Сўнгра қандай бу жаҳонни юрагимга сиғдирай?!

Саҳна айланиб, олдинги ҳолат кўринади. Мавжуда
куйламоқда.

Мавжуда

Анджон борай десам, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқанда бир кун ҳам туролмадим...

Фозила

Ҳеч кимга эшилтпирмай

Акам билан узоқларга қочиб кетсангиз,
Муҳаббатнинг манзилига зора етсангиз?!

Мавжуда

Йўқ-йўқ синглим, биз кечикдик, кечикдим тамом,
Ярашмайди Чўлпонга ҳам, менга ҳам бу ном.

Фоиқа

Акам шўрлик не қиларин билмайди бу кун,
Кукрагини захга бериб ётадир бутун.

Фозила

Иложини тополмасдан онам бечора,
Ўз ўтида ўзи ёнар, ёнар минг бора...
Ота-бала ўртасида девор бузилди,
Оқибати ёмон бўлди, ил ҳам узилди.
Анча гаплар бўлиб ўтди, додам ўшқирди,
Андижонни акам ташлаб кетаман, деди.

Мавжуда

Андижонни ташлаб кетиш, бу нима экан,
Ҳаёт билан видолашмоқ ниятини ман
Аҳд қилганман, қайтаролмас ҳеч ким ўлимдан,
Тўса олмас ота-онам ҳатто ўлимдан...

Ақиқа

Эсинг борми, қайғурмағай бу кўҳна олам,
Сену менга ухшаганлар юзлаб кетса ҳам.

Ноиқа

Адо бўлдим, адо бўлдим, адо бўлганга йиғларман,
Бир бевафо ёр ҳажрида гадо бўлганга йиғларман.
Йиғласам, йиғласам, ёшилим ўтиб кетди,
Не қилай ўлмай туриб, жудо бўлганга йиғларман?!

Ақиқа

Айтишув

Ўзимга мен ўзим дўстлар жафо қилдим,
Азал бошдан муҳаббатда хато қилдим.

Ноиқа

Кўнгул йиғлар туну кунлар иложим йўқ,
Ҳаётимни билиб-билмай қаро қилдим.

Ақиқа

Ўтар бўлдим бу дунёда фироқ бирлан,
Ўзим йиғлаб, ўзимни мен адо қилдим.

Ноиқа

Кўриб ҳолимни сўрмайдир вафо аҳли,
Ҳаёли ёр билан кукка нидо қилдим.

Ақиқа

Ўчиргайман пешонамга ёзилгани,
Ажаб, охир йўлимни ҳам сиёҳ қилдим...

Ноиқа

Дардларимиз, ҳасратларимиз бир хил экан,
Бир ривоят сўйлаб берай сизларга ман:
Бу воқеа бўлган эмиш Фарғонада,
Ҳақиқат бор, дерлар ҳар бир афсонада.
Фарғонада сочи узун, сулуво бир қиз
Ўсар экан гўзалликда танҳо, тенгсиз.
Қиз бўйига етиб ойдаи тулган эди,
Кўп йигитлар унга хуштор бўлган эди.

Севар эди бир йигитни ўша сулуво,
Кечалари ухламасдан чиқарди у.
Уртадаги муҳаббатдан эди огоҳ,
Иккисига севишмоқни берган Оллоҳ.
Ота-она қизларини сотмоқ бўлди,
Палахмоннинг тоши янгиғ отмоқ бўлди.
Қиз йиғламини онасини кўчиб ҳар гал,
Аллақачон қиз тақдири бўлганди ҳал.
Йигит шўрлик тополмасдан бирор чора,
Яратганга нола қилди у бечора.
Қиз ўзини суво қарига отмоқ бўлди,
Бўйинга тош осиб, тошдай қотмоқ бўлди.
Ҳазон бўлди, сомон бўлди ранги-рўйи,
Севамаганга узатилди, ўтди тўйи...
Ўша сулуво бугун телба, ёзиб сочин,
Гоҳ кулади, гоҳ йиғлайди, ёлғонмас, чин.
Ташқарига чиқармаслар ота-она,
Бу ривоят эмас, эмас бу афсона...

Мавжуда

Рози эдим, мен ҳам телба бўлиб қолсам,
Бу кунимдан кўра, майли, ўлиб қолсам.
Эй яратган, менга дард бер, ажал бергин,
Шоиримга узоқ умр, ғазал бергин.
Андижон бораё дедам, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам туролмадим.

Қўшиқ тугаши билан Мавжуда йиғлайди.

Мен Мавжуда эмасман, Клеопатраман,
Қиз кипригида қотган қатраман.
Назир қилинганман, қўл бўлмай кимман,
Гоҳида булбулман, гоҳида жимман.
Гоҳида малика, гоҳ телба, нодон,
Гоҳида кофирман, гоҳи мусулмон.
Қелажаси йўқман, дили вайронман,
Ўзимни-ўзим ҳам билмай, ҳайронман...

Ноиқа

Ўзингни тут, сенга нима бўлди Мавжуда,
Ўзиммасин дўтор тури қўшиқ авжсида.

Ақиқа

Ҳиссиётга берилмоқлик ақдан эмас,
Сенга нима бўлаётир, Мавжудахон, бас.

Мавжуда

Шундай ўзим, тақдирда шу бўлган не илож,
Мана энди кийдирдингиз бошимга гултож.
Мен тутқунман, мен назира қилинган қизман,
Тун қўйнига сингиб кетган йўқолган изман.

Ақиқа

Нима бўлди, кўрқитмағил, бас қил дугонам,
Севганига етолмасам нисҳот ҳамма ҳам —
Ҳиссиётнинг пирларига қўл берса бермоқ ажаб?!
Бу қандақа гап?

Мавжуда

Алаҳсирайдиги.

Айтингизлар, нега келдим, нега келдим дунёга,
Билолмайман, билолмайман бу кимларнинг хатоси?!

Тил теккизмам муҳаббатга ва шарқона ҳаёга,
Бу дард менга Яратганининг марҳамати, жазоси.

Шоир Чўлпон нима деркин тақдирнинг ўйинига,
Бу дунё ҳам, у дунё ҳам бўлгим унинг фидоси.

Дугоналар, жаннат кулар, хурлар кулар бизларни,
Ўзим билан олиб кетай уёқларга сизларни.

Ноиқа

Тинчлан, тинчлан Мавжудахон, бир озгина ором ол,
Уёқларга бошламагин, бизлар билан бунда қол...

Ақиқа

Бағрига босиб

Шу аҳволга солган сени тақдир қисмати,
Китобларда қолсин фақат ҳижроннинг оти.

Ноиқа

Ораимзда яшар экан шайтонни ражим,
Қандай ҳолга тушишини билмайди ҳеч ким.

Мавжуда

Кетдик қизлар, уёқларга чақирмоқда, бўлинлар,
Яшии қолинг дугоналар, хайр, яшии қолинглар!

Ваҳимали куй, чақмоқ чақади, сел қуяди.

Парда

ТҶҮРТИНЧИ ПАРДА

Шоирлар боғи, Ҳазрат Алишер Навоий замонасидан токи шу кунгача бу ерда шоирлар тўпланишиб шеърхонлик қилишади. Авлоний, Қодирий, Фитрат, Тавалло ва Усмон Носирлар.

Усмон Носир

Ҳозир келиб қолар устози аввал.

Қодирий

*Тегирмон бўлса ҳам бизга келди гал,
Мулла Таваллодан ғазал эшитсак,
Сўнг яна сўхбатни қизитсак.*

Тавалло

*Фалак бизга хабар бер, не учун безъетибор этдинг,
Жаҳонда жумла миллатлар ичра шармисор этдинг.
Фароғат боғида агёрлар дастига гул бердинг,
Надомат бирла бизни лола янглиғ доғдор этдинг.*

Тавалло, хўп яхши сўз битибсиз, сиздай шоирлари бор миллат ҳеч қачон кам бўлмағай.

Фитрат

Биз улуғларни тириклигида кўнам қадрлай билмаймиз, билсак-да, тан олмаймиз. Олмонияда чоп этилатурғон «Кўмак» номли адабий-бадиий альманаҳда Чўлпон ҳақида нималар ёзишибдилар? Диққат қилсангиз, ўқиб берурман: «Чўлпон оти кўлоғимга кирдикча кўзимга Шекспир руҳи кўринадир-да, турадир. Шекспир лиризмаси билан Чўлпон шеърояти орасидан нақадар айирма ахтарсам-да, они топа олмадим. «Уйғониши»ни неча бор тоқирлар ўқиб чиқдим. Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир, фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир. Чўлпон оқ кўнгуллилиги Шекспир самимиятидан ўтадир. Чўлпон — севги тангириси, у севги яратувчидир. Чўлпон лирик. Чўлпон шоир. Чўлпон — Чўлпондир».

Усмон Носир

Бор гапларни битибдир, бор гапларни айтибдир.

Қодирий

Офарин, энди навбат Авлоний жанобларига.

Авлоний

*Ётурсан тобакай ғафлат кучоғида, уён миллат,
Жаҳолат жомасин устинедан иргит, тур, замон миллат.
Кетиб ҳамроҳлар, сен йўлда қолмоқдан ўтон миллат,
Тур, ўтмай вақт ноз уйқусидан кўп зиён миллат,
Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сен бирла авлодинг осмон миллат, осмон миллат!*

*Қани аввалдаги илминг, фунунда зътироз этдинг,
Жаҳолат ёр бўлди, ошнолардан араз этдинг,
Билиб дўстингни душман, душманингни сарафроз этдинг,
Кириб ғайрат хобига ўзингни инқиروز этдинг,
Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сен бирла авлодинг осмон миллат, осмон миллат!*

*Олиб сендан таълим ўзгалар илгари кетдилар,
Фунун тарихларини шарҳ этиб аслига етдилар,
Фалотун ва Ибн Синаларингдан ишлаб ўтдилар,
Сенинг авлодинг осори қадимларни унутдилар,
Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сен бирла авлодинг осмон миллат, осмон миллат!*

Фитрат

Азизлар, каминангиз Бухоройи шарифдан, Қодирий Тошкентдан, Чўлпон Андижондан, Тавалло Қовунчидан, Усмон Носир Хўқонддан. Бизлар бир миллат кишиларимиз, қиёси йўқ, ажиб гулдастамиз. Узлари йўқлигида сифатларини алқасак ярашур. Чўлпон ҳазратлари бир сўз ила айтсак исёнкор шоир. У киши шеър ўқиётганларида доввраза бирор ножиин келиб кўшилса, дарҳол ёзилгани қолиб, мисраларни ўзгартириб ўқиганларини ўзим кўп кузатганман. Ҳатто, асил нухса қолиб, бошқача қилиб ўқиғанлари эълон қилинганини ҳам яхши билурман. Биродарларим, ҳозир сизларга бир кўлёманинг аслини ва ножиин келгач, атай ўзгартиб айтилган нухсани ўқиб бермоқчиман. Мана, ўзингиз тинглангиз:

Аслн

*Кўлимда сўнги тош қолди,
Урисга отмоқ истаيمان.
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Муродга етмоқ истаيمان.*

Ўзгартирилгани

*Кўлимда сўнги тош қолди,
Ёвумга отмоқ истаيمان.
Кўзимга сўнги ёш қолди,
Амалга етмоқ истаيمان.*

Шоир Чўлпоннинг табиатида «амалга етмоқ истайман» дейиши, унчалик тўғри келмас. У киши доим дўстлар суҳбатларида: «Икки нарсага одам тайёр турсин. Бирини бевақт ўлим, иккинчиси амалдан кетишидир», деб айтади. Ҳатто у киши ўз киссаларида доим икки-уч газ оқ суруп олиб юрадидлар. Бир куни: «Бу энди не учун?» деб сўрадим. Шунда Чўлпон жаноблари: «Инсон зоти ўз омонатини қай ҳолда, қаерда топширишини билмагай, бирор жойда бу ҳолат рўй берсудай бўлса ўзгалар мен учун азият чекмасинлар, ёнимдаги оқ суруп ила жоғимни танғиб қўярлар», десалар?! Агар «амалга» сўзи «ният», «мақсадга» деган маъноларда ишлатилганда ҳам, бирор арзирли мунозарара сабаб бўладиган маъно чиқиши қийин.

Усмон Носир

Шу кунларда устоз учун энг оғир лаҳзалардир. У киши Мавжуда исмли Мулла Миён Эшон ҳазратларига назира қилинган қизни ёқтирар эдилар. Қизнинг ота-онаси қадим удувларни деб, Чўлпон домлага рози бўлмадилар. Сулаймонқул тоғам ҳам сусткашлик қилишди. Устоз ўша қиз ҳақида кўлаб бағишловлар битганлар. Уни «менинг Клеопатра» дердилар фахр билан. Ўша Клеопатра бугун...

Фитрат

Ҳўш-хўш, нима бугун?

Усмон Носир

Бугун ўша қиз бироз паришон, Сотқин деган бор-ку, ўша ишлқим шоир қора тиканак бўлди. Қизнинг қисмати ҳақида устоз бир насрий асар устинда бош қотириб юрибдилар. Энди ўша қизга аталган устоз шеърини тинлангиз:

*Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайғуларим-ла?
Ҳижронлик куйин бошлаб,
Йиғловчи чолғуларим-ла?*

Ҳамма ҳайратда, шеър оғушида. Шу пайт, Чўлпон ҳеч кимга сездирмай хонага кириб келади ва бир четга бориб ўтиради. Усмон Носир ўқишда давом этади.

*Севгимдан сўнги малаклар
Тўп-тўғри кўкками учди?
Кўнғулдан тоза тилаклар,
Ёвнингми бағрига тушди?*

*Ортиқ сен мендан узоқда,
Кўзларим ўйнатасанми?*

*Ортиқ сени бошқа булоқда,
Дилларни қайнатасанми?*

*Ортиқ сен ундаги боғда,
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... Барча жаҳон жим,
Ер ютса яхши шу чоқда!
Кетдингми сен мени ташлаб,
Қолдимми қайғумни бошлаб?*

Қодирий

Клеопатра! Шу қизми? Отангизга раҳмат Чўлпон! Мени эзиб юбординг. Ўзингизам роса боғлаб ўқидингиз, яшанг! Шеър шундай бўлсин-да!

Чўлпон

Кўз ёшларини артиб

*Клеопатра худди шу эди, асалому алайкум,
Йўллар узоқ, кечирингиз, азиз дўстларим.*

Фитрат

Шеърингиз сеҳри-ла билмай қолибмиз.

Тавалло

Клеопатра ҳасратига шерик бўлиб биз...

*Улар қучоқлашиб, бошларини бошларига тегиштишиб
кўришади.*

Қодирий

*Ажабланманг, бошлар-бошга тегиши эса,
Пешона бир деганимиз, шундоқ, алқисса.*

Чўлпон

*Азиз дўстлар, сизларни расо соғинтирдим,
Юракда кўп ҳасратим, илло, соғинтирдим.
Она бағрига сиздим, Андижонга сизгадим,
Қодирий, Фитрат, Тавалло соғинтирдим.*

Қодирий

Ҳазил қилади

*Андижондан бош олиб, кўзларига ёш олиб,
Кўзларига тош олиб, кетдилар Абдулҳамид.*

Фитрат

*Бир гўзалнинг доғида, ишқида, қийноғида,
Самарқанднинг боғига етдилар, Абдулҳамид.*

Авлоний

*Дўстларини яйратиб, душманларин қақшатиб,
Миллатим деб ўхшатиб битдилар Абдулҳамид.*

Тавалло

*Йўлларига интизор, боқдик, ўтди кўп баҳор,
Ҳаммамизни бахтиёр этдилар Абдулҳамид.*

Усмон Носир

*Шоир ўша-ўшада, шогирдлар ҳар гўшада,
Шеър тинглаб ҳар кўчадан ўтдилар Абдулҳамид.*

Чўлпон

*Уртоқлари сўроқлаб, ҳеч бўлмаса бир йўқлаб,
Анжанга келарми деб, кутдилар Абдулҳамид.*

Қодирий

Улоқ сизда, яна сизда, кетдилар Абдулҳамид!

Кулги

Фитрат

*Ҳаммасидан хабардормиз мавлоно Чўлпон,
Қадр-қиммат сариқ чақа, уртада шайтон —
Ҳаммамизни йўлимиздан урмоқчи бўлар,
Елкамизга чиқиб, бошда юрмоқчи бўлар.*

Чўлпон

Мусулмонлар, қадрдонлар, биродарлар омонларми,
Бизлар билган ва билмаган дўсту ёрлар омонларми?
Андижонда қолди менинг болалигим, ёшлигим,
Не ёғилса бошгинамга сабаби бебошлигим.
Яна мени Чўлпон эмас, Қаландар деб аташлар,
Андижонлик бахти қаро, дарбабар деб аташлар.

Қодирий

Абёд аҳли ҳар замонда шундай кечган тақдири,
Йиғлатадир китобхонни энди унинг тасвири.

Демак, Чўлпон мана энди ёзасиз ишқ китобин,
Ошиқларга бағишлангиз барча-барча савобин.

Фитрат

Шоир дегани йиғлаш-сикташ ва зорланиш эмасдир,
Баъзиларнинг назарида газал битмоқ ҳавасдир.

Чўлпон

Домла Фитрат рост айтдилар, йиғламасанг сен агар,
Китобхонга хуржун тўла берсанг олтин, берсанг зар,
У йиғламас, у йиғламас, йиғламайди ҳеч қачон,
Қулдирмоқ ҳам худди шундай, шундай бўлган ҳар замон.

Фитрат

Учта-тўртта қофияларга ошнолар кўп, саноксиз,
Ундай ваъхон шоирларга эргашмайди халқимиз.
«Эҳ-ҳе, эҳ-ҳе, олма, беҳе», деган гап шеър бўлганмас,
Бошқадир ишқ, бошқадир дард, бошқадир орзу, ҳавас.

Чўлпон

Агар шундай кетса булингиз оғоҳ,
Қанжиққа келади мушукнинг рашики...
«Агар»ни «магар»га қилсалар никоҳ,
Бир ўғил туғилгай оти «кошки...»

Авлоний

Кимлар келиб, кимлар кетган, бизнинг жафокаш юртга,
Тўлиб борар сариқ девлар, манқуртларга, манқуртга.

Сотқин киради

Сотқин

Йўқламайсиз, бўлган экан жамоат жам, ҳамма жам.

Усмон Носир

Ҳа кам эди давраимизда сотқинлар кам. Сотқин кам.

Сотқин

Машинанинг гулдураши, тракторнинг овози,
Илҳом бермас кимларгадир тайёранинг парвози.

Чўлпон

«Бу кундирки, кетмон билан болталар,
Белкурак, темиркурак, болгалар.
Заҳда ётган арра, теша кўзгалар,
Меҳнат дарёсини кўзгар долгалар!»

Сотқин

Абёд аҳли шеърингизни мақташиб дер:
«Биринчи май ҳақиндаги энг яхши шеър!
Чўлпон аста янгиликни англамоқда,
Шўроларнинг симфониясин тингламоқда».
«Бу кун кетмон, болта, курак кундир,
Бу кун ботир, кучли юрак кундир».

Чўлпон

Бу мисралар меникидир, қайдан топдингиз?

Қодирий

Бизни бунда эканимиз ҳидлаб, чопдингиз?
Болта, теша, кетмонлардан сўйламоқчимиз,
Ҳаммамиз ҳам шўроларни куйламоқчимиз.

Сотқин

Московнинг ҳам топшириғи шунақа, устоз,
Социализм, коммунизм қурилиши рост.
Бизга шундай таълим берар улугъ Сталин,
Қалби эл-юрт меҳри билан тўлуғъ Сталин.

Фитрат

Шундай деган бўлса халқлар отаси агар,
Нега қофия бўлмас экан «агар»га «магар...»

Сотқин

Жўнроқ қилиб айтинг домла, мен тушунмадим.

Фитрат

Бунинг учун савод керак, демиш аллаким...

Усмон Носир

Баландпарвоз гаплардан сал настега тушайлик,
Миллатимиз равнақиға ҳисса кўшайлик.
Шоир Сотқин ҳаммасидан оғоҳ, хабардор,
Аммо халқ оч, халқ яланғоч, халқ яшар ночор.

Чўлпон

Ёппасига саводсиз халқ, саводсиз Ватан,
Босмачи ҳам, босқинчи ҳам эмишимиз бизлар.
Ибн Сино арвоҳлари тополмас маскан,
Темур бобо жаҳонро чирқираб излар —
Ўз туғилган ватанини, ўз заминини,
Бошимизга тушмасайди дахрийлар кунини!

Фитрат

Минг-минг йилки, хат билмаган бунда бир зот йўқ,
Сўзлашарлар уч-тўрт тилда бизнинг тупроқда.
Учай десак, парвоз учун бир жуфт қанот йўқ,
Илм аҳли, ижод аҳли яшар қийноқда.

Қодирий

Ихлос билан бу кунларга очгандик кучоқ,
Алдадилар, алдадилар, алдандик, бирок.
Не десалар кўксимизга қўйиб қўлимиз,
Доҳий йўлин бизлар дедик, бу ўз йўлимиз!

Сотқин

Тушунмадим гапингизга Қодирий ҳазрат.

Қодирий

Инсон зоти тушунмайди дард бўлмагач, дард.

Чўлпон

Шоир Сотқин, тахаллусин ким берган сизга,
Сотқин, дея қақирсалар келмас орингиз?
Гоҳ яширин, гоҳ ошкор ҳар биримизга,
Тош отдингиз, «тош отар»дан тўйиб кетдик биз.

Фитрат

Сиздайларни Бухорода дер: «Гап қайроғи»,
Сиз ҳам миллат кишисиз, ўзбексиз чоғи?

Сотқин

Нима бўпти ўзбек бўлсам, энг аввало мен
Ленин ота, шўроларнинг гражданиман!

Чўлпон

Биз ҳам худди шундаймикан деб ўйлар эдик.

Усмон Носир

Сиз бор жойда ҳаммамиз ҳам эдик «беҳадик».

Чўлпон

*Не гап бўлса етказасан қолдирмай, албат,
Бизни хали қўю кетгин сенга ижозат.
Кет десалар, тўрт оёқли ит ҳам кетадир,
Одамларнинг орасида итлар нетадир.
Билар эдинг севишимни қўшни қизини,
Шилқим шоир қаро қилдинг унинг юзини.
Яна мenden не истайсан, не керак сенга,
Урин йўқдир орамизда сендай сотқинга.*

Сотқин

Шунақами, сенларга мен кўрсатгум ҳали.

Чўлпон

*Э энангни... гапларимни эшит, ақалли...
Сенсан чангал салган менинг муҳаббатимга,
Сенсан қора суртмоқ бўлган Чўлпон отимга.*

Сотқин зарда билан эшикни ёпиб чиқиб кетади.

Қодирий

*Абдуҳамид, овозингиз кўтарманг баланд,
Сотқинларнинг иғвосидан панд еб қолманг, панд.*

Чўлпон

*Гар шоири ўз халқига сўзласа ёлгон,
Таназзулга юз тутади ўша халқ шу он.*

Фитрат

*Дерлар: залим зулмларига чап бермоқ учун,
Жон сақламоқ, бир озгина кун кўрмоқ учун.
Ёлгон сўзлаш гуноҳ бўлмас, буни унутманг...*

Қодирий

Номардлардан сиз ҳеч қачон мурувват кутманг.

Чўлпон

*Бундай манфур сотқинларни ёмон кўраман,
Тилим кўрсин, ўзни охир замон кўраман.*

Қодирий

*Не қилса ҳам андижонлик, анжанлик Чўлпон,
Андижонлик шундай бўлар, бироз қизиқ қон.*

Авлоний

*«Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгул»,
Айта олмас дилдагини гоҳи тил.
Айтса тил ҳар нарсани охир замон —
Бўлгани шул. Бўлгани шулдр, инон!»*

Чўлпон

*Севганим галдир, ўзим девонаман,
Андижонда эртагу афсонаман.
Ота-она, опа-сингил қалдилар,
Душманам бошимга гавғо солдилар.*

Қодирий

*Кимки танлабди бу йўлни толмасин,
Ҳақ йўлидан, халқ йўлидан қолмасин.
Ўз Ватанда беватанлик касбини,
Ҳеч мусулмоннинг бошига солмасин.*

Фитрат

*Ишчи шоир, деҳқон шоир, дегани ҳам чиқибди,
Деҳқон шоир чигит экиш, сугоришни, чопиқни...
Пролетар шоирлари кезар бозор, гузарни,
Қофия қилар «қозон», «озон», «сочиқ» билан «очиқ»ни.*

Қодирий

*Бу большевой, пирқалару калтадулмар гаплари,
Удулмару тарихимиз супурмоқлик осоммас.
Ўзимиздан чиқар доим сотқинларнинг соғлари,
Уч-тўрт япроқ тўкилгани бу куз эмас, хазонмас.
Нима ўқиб, нималарни ёзмоқликни ўйласам,
Тонгга қадар бирор дуруст маъноли гап тополмам.*

Чўлпон

Бу ҳаммаси ўткунчидир, ўткунчидир барчаси.

Усмон Носир

*Оқиб кетмай, ишлаб турса юраккинам парчаси...
Она халққа, шу ватанга хизмат қилсин ўлгунча,
Сариқ девлар қўлларимга токи кишан солгунча.*

Чўлпон

*Эрк, нон бер деб, кўз ёш қилиб, йиғлаб турса халқимиз,
Айтинг-айтинг, қандай қилиб мадҳиялар ёзаман.
Йиртиб, ёқиб китобимни олиб кетса ҳаққимиз,
Кўз ёшларим дарё бўлиб, қайиқларда сузаман.
Оқиб кетгум узоқларга, балиқларга ем бўлгум,
Қароқчилар қайиғимга ўт ёқишиб исингай.
Улар менинг арвоҳларим, китобимни ёқса ким —
Охир бир кун дулу жала, селу ёмғурлар тингай.
Шунда руҳим оқ либосда пайдо бўлар, биламан,
Клеопатрам, халқим билан шунда келур дуога.
Нурли кунлар келишини мен башорат қиламан,
Шукур қилгум ана шунда Яратгунга — Худого.*

Қодирий

*Ҳаммамининг айтадиган гапларимиз ўхшатиб,
Бир-бир териб ташладингиз юрагингиз бўшатиб.*

Авлоний

Ҳозирча биз ардоқдамиз, ҳозирча биз керакмиз.

Усмон Носир

Маънавият осмонига ҳар биттаммиз тирагакмиз.

Қодирий

*Ўткунчи бу лаҳзаларни ўлчашга тош-тарози
Топиларми бу дунёда, топилгуси қийинроқ.
Келажаkning авлодлари бизлардан бўлсин рози,
Азизларим ўшанда биз, афсух, бўлмаймиз бироқ.
Биз миллат деб, яшадик,
Биз миллат деб, қақшадик!*

Фитрат

*Жиддийлашиб кетдик чоғи, етар шунча тортишув,
Шеър ўрнига қуруқ гап-сўз, фойдаси йўқ айтишув.*

Тавалло

Энди бир куй эштайлик Қодирийдан дўторда.

Чўлпон

Устоз чалса нола қилар, тилга кирар ҳар парда.

Қодирий гўторни олиб созлайди.

Қодирий

Анча бўлган қўлга олмай қўйган эдим дўторни.

«Чертма»ни чалади.

Фитрат

О, мавлоно, бир лаҳзада тарқатдингиз гўборни.

Қодирий

*Балки бу дам сўнги дамдир ва охириги йигиндир,
Балки энди такрорланмас базми жамшид-уйғундир.*

Чўлпон «Галдир»ни кўлайди.

Чўлпон ёзиб ўтирибди. Мавжуданинг овозида қўшиқ янграмоқда.

*«Андижон бораи дедим, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандада бир кун ҳам туролмадим».*

Чўлпон

*Бунча юрагимни тирнар бу қўшиқ,
Эсга салар Клеупатрамни?!
Қўярга жой тополмам ошиқ,
Андижонга етаклар мани.
Ҳаммалари бир-бир ўтарлар,
Елкаларим босар ғам юки.
Кўзларимни ёшлаб кетарлар,
Айтпадиған гапларим шуки:
Ой тутилган кечалар ёди,
Мавжудагинам кирмиш тушимга.
Ер силкиниб эл-юрт фарёди
Келтирадир эсу хушимга...
Йиллар ўтди, ўтдилар аммо,
Ой тутилган кеча ўтмади.
Зеболаниб девона зебо,
Ҳаёлимдан бир дам кетмади.
Сўзлашурман юзма-юз ёлғиз,
Уша барно оламга татур.
Китобнинг кўрки ўша қиз,
Айтиб турар сатрма-сатр.
Сочлар ёзук, чимирилган қоши,
Дейди: «Мени унутманг ҳаргиз».
Кўзларида алам, жафокаш
Менга сирдош зебо деган қиз.*

Усмон Носир киради.

Усмон Носир

*Ассалому алайкум устоз,
Вақтингиз олайин бир оз.
О, қанчалар мингбоши зулук
Зебо қизнинг қисмати нечук?
«Ойдан-да гўзалу кундан-да гўзал»,
Қизни эзар елкасида юк.*

Чўлпон

*Зебогинам, зебогинам,
Ёзар жан кўзларимда нам.
Йиғлашамиз бирга-бирга биз,
Биласизми кимдир ўша қиз?*

Усмон Носир

*Қалбингизга солган ўт-ғулув
Мавжудадир устоз, у сулув.*

Чўлпон

*Ҳа, ўша-да қалбим-аламим...
Менинг билан йиғлар қаламим.
Мени телба айлаган санам,
Уша мени шоир қилган ҳам.*

Усмон Носир

*«Кўлёмангиз кўлма-кўл устоз,
Давраларда ўқилур, эъзоз.
Бу сир эмас, албатта, тақсир,
Дўстлар ўқир, ғанимлар ўқир.*

Чўлпон

*Мен дутор бирлан туғишган, кўрна бир девонаман,
Уз туғишганим билан бир ўтда доим ёнаман.*

Биргадирман доимо ҳамдард бўлганлар билан!..

Парда

КЎРИНИШ

Чўлпон

*Авлонийнинг унсиз унлари,
Менинг учун мўъжиза, висол.
Қодирийнинг «Ўтган кунлари»,
«Меҳробдан чаён»и мисол.
Гоҳ Шекспир, гоҳ Шиллер бўлиб,
Гоҳ Софокл янглиғ йиғлайман.
Юрагимда дард, алам тўлиб,
Мен ханжарсиз қалбим тилгайман.*

Усмон Носир

*Иқтидорсиз, учар, сўтак шоирлар,
Дастахончи, маддоҳ, пўстак шоирлар,
Ўзларин қўйишиб ҳаммадан устун,
Минбарларни бермас, мақтанур бузун.*

Чўлпон

*«Гурувой», сотқинлар чиқса майдонга,
Бир кунда мослашиб алар замонга.
Қасидалар ёзар, таъмалар ёзар,
Қизил авлонларни «шеър» билан безар.*

Усмон Носир

*Ундайларда бор на гурур, на ғоя,
Муҳими раҳбарга ёқса кифоя.*

Чўлпон

*Иккинчи китобим битмаган ҳали,
Қоралаб қўйганим кўп эди мани.*

*Қоғоз қораладим, шеърим ақалли
Мени қораламасалар бўлгани?!
«Кеча ва Кундуз»им, демак, мен ўзим,
Мавжудадир — Зеби, Клеупатрагинам.
Халқимга айтулик бор эди сўзим,
Кипригимда жуда эрта қотар нам.
Укагинам Усмон, дадил айтинг, сиз,
Ҳамлетлар саҳнага чиқса ҳар сафар.
Ойдаи сингилларим бир кун билсангиз,
Зебоналар янглиғ берадир хабар...*

Усмон Носир

*Сиздан ўрганаман шеърни, шуурни.
Сиздан ўрганаман мардлик, гурурни.
Васиятга ўхшар устоз сўзингиз,
Ҳали қадр топур босган изингиз.*

Чўлпон

*Нималар ёзясиз, битдим «Нахшон»,
Лермонтов ўзбекча сўзлайди қачон?*

Усмон Носир

*«Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир.
Халқ кўзғолса, куч йўқдириким, тўхтатсин,
Қўватат йўқким, халқ истагани йўқ этсин!»
Қўйма шеърлар, қўйма сатрлар,
Устоз Фирдавсийдек лшар асрлар.
Жамийнинг умрини, Ҳофиз довуғин,
Фузулий донғини тилагум тагин...*

Чўлпон

Ташқарида нима гаплар беҳабарман баридан,
Сирлашурман Зебо билан тонггача ёлғиз ўзим.

Навоий дер: ғазал яхши шохнинг бир қоп заридан,
Бироз чарқоқ талдирадир, ойна керак дер кўзим.

Усмон Носир

Шоир бўлмоқ пешонамга битилган экан,
Ундан энди қутилмоқнинг йўқдир давоси.
«Ахир, ёлғон сўзлаганни кечмас халқ, Ватан!»
Шундоқ бўлган эди чоғи устод дуоси.
Мен Ватанга ҳам устодга хиёнат қилсам,
Қон тупуриб, тутқунликда ўлганим яхши.
Қоп-қоронғу зиндонларнинг тубида қалсам,
Илон, чаён, қуртларга ем бўлганим яхши.
Сизнинг қисмат, менинг қисмат, ҳа, шундай устод,
Мен чимилдиқ кўрмай гулдай сўлганим яхши.
Мен хиёнат қилганимча, жаҳонга фарёд —
Солиб, ҳиссиз тошдек чўлда қотиб қолганим яхши
Ва ялиниб яшагунча, тик туриб, ҳайҳот,
Ўзбек ўғли Усмон Носир бўлганим яхши!

Чўлпон

Балли Усмон, менга бўлган ҳурматга, балли,
Садоқатга, жасоратга, иззатга балли!
Сизни шундоқ ишгитсиз деб, ўйлар эдим, мен,
Шунинг учун ўз укамдек сийлар эдим, мен.
Умр қисқа сувдек ўтар, сўраб ўтирмас,
Ишлаш керак, ишлаш керак бўлмас шоир соати.
Ёлғончилар оз бўлса-ю, ростчилар кўп бўлса, бас,
Бу оламни кучар ҳали Усмон Носирнинг оти...
Бу гапларим ёлғон эмас, нега ҳайронсиз,
Сиз Пушкинсиз, сиз Лермонтов, сиз ҳам Байронсиз.
Йўқ-йўқ укам, ўхшамайсиз сиз ҳеч бирига,
Сиз ўхшайсиз ўзингизга — Усмон Носирга!..

Ота-она, Фитрат, Қодирий, Тавалло, Авлоний ва бошқалар билан кўришади.

Соғинганман ҳаммангизни жуда-жуда ҳам,
Отажоним, нафас ростланг, бироз ёнбошланг.
Онажоним жоним фидо, бўлолсам малҳам,
Укам Усмон, меҳмонларни боғчага бошланг.
Соғинганман Қодирийни, Фитрат домлани,
Шу лаҳзада шодликларим чексиздир мани.

Қучоқлашиб кўришадилар. Шу вақт Мавжуданинг таниш овозида кўшиқ эшитилади.

«Андижон бораи дедим, боролмадим.
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам туролмадим».

Назм ва наво садолари остида Чўлпонни ўртага олишади, китоб билан қўтлашади. Кимдир романни мақтаб, Чўлпондан шеър эшитишни, мушоирани бошлаб юборишни таклиф этади.

Чўлпон

Азизларим, куш келдингиз, синиқ ва мискин қалбимни тоғдай кўтардиларингиз, бас, шундай экан, ушбу шеър сизларга аталади.

Номарднинг оёғига йиқилган бир бош кўрсам,
Дўстларимнинг кўзида ятираган ёш кўрсам, чидолмайман!
Оқни қора десалар, қорани десалар оқ,
Тилимни кессалар ҳам ростин айтурман, бироқ, чидолмайман!
Фитнаю итволарга неча бор нишон бўлдим,
Беҳаёларни кўриб гоҳ тирлдим, гоҳ ўлдим, чидолмайман!
Гоҳо ғазаб, қаҳримни ютдим дард, аламинни,
Ёлғонни ёзар бўлса синдиргум қаламимни, чидолмайман!

Ҳар ёндан «Офарин!» Яшанг!» деган ниголлар келади.

Йўлларимга гов бўлди билб-билмай нечалар,
Ҳасратимга шериксиз ой тутилган кечалар, чидолмайман!

Яна қўтловлар, кўшиқлар, мушоира давом этади.

Усмон Носир

Кетмоқчиди устоз Фитрат билан Тавалло.
Эргашадир хали кўймас соядек Сотқин.

Чўлпон

Қисмат недир, Яратгандан бари, аввало,
Бир топшириқ олгандирки, эргашур тун, кун.

Усмон Носир

У маълумот бериб турар сиздан ва биздан,
Шунинг учун қолмайди ҳеч қувади издан.

Чўлпон

Ой тутилган кечалар ҳам хали кўйишмас,
Қоралаган қоғозларим қилур назорат.
Қўймадилар одамлардек олмаққа нафас,
Шунинг билан бахтиёрдир сотқинлар, албат.
Айтинг Усмон, нега шубҳа йўлимизда гов,
Бир миллатнинг фарзандимиз, маслак хилма-хил?
Ахир, улар нега бизни қилтишар қов-қов,
Оғир келур бизлар учун баттар йилдан-йил?

Усмон Носир

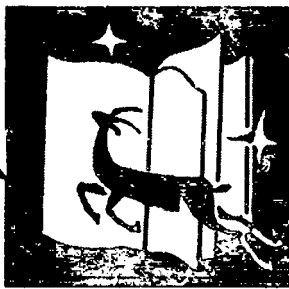
Қундуз борки, кеча бордир, нур бор, соя бор,
Ҳақиқат-ла ноҳақиқлар юрар ёнма-ён.
Шодлик ила ғам, аламлар келади такрор,
Яхшилик бор, ёмонликлар қуради ошён.
Устоз ана келиб қолди азиз меҳмонлар,
«Қорманг!» дея янги китоб билан қўтлашга.
Қодирий ҳам келаётир, дўсту ёронлар,
Яна кимлар, тоғам, ҳалам соғлиқ тилашга.

Чўлпон

Уш келибсиз, азизларим, қондошлар-хешлар,
Қўблағоҳим, валломатим, дўстлар бормилар?
Сингилларим, жигарларим таниш, билтилар,
Омончилар ҳаммалари бахтиёрмилар?..

Усмон Носир

Машиқлару раққосалар, ҳофизлар ана
Келаётир биз томонга, қутилмаган ҳал.
Ҳалимаҳон, Қарим Зоқир, кимлар бор яна,
У ким бўлди, марғилонлик аскиячи чол.
Юсуф қизик, андижонлик Беркинбой ака,
Орифгармон, Тамараҳон, Мухиддин қори.
Абёд билан санъат аҳли топсин барака,
Тўйчи ҳофиз келар ана кўлда дутори.

«СЎЗЛАРИНИ ЖОНОНИ СУҶУК...»

Қофия шеърий асарларнинг оҳангдорлиги, таъсирчанлиги ва жозибасини оширадиган бадий сўз воситасидир. Шу сабабли ҳам қофиядан фойдаланиш шоирнинг маҳоратини белгилайдиган муҳим амалий шарт ҳисобланади. Мумтоз адабиётимизда қофиянинг хилма-хил шартлари юзага келган ва у адабиётшунослиқда санъат сифатида эътироф этилган. Қофия санъати ва унинг шакллари-дан фойдаланиш тасаввуф шеъриятига ҳам хос хусусиятлардан саналади. Бу борадаги мулоҳазаларимизни Сўфи Оллоҳёр шеърияти мисолидаги кузатувларимиз билан далиллашга ҳаракат қиламиз.

Сўфи Оллоҳёр тасаввуф адабиётининг йирик вакиллари-дан биридир. У ранг-баранг шаклдаги лирик шеърлари, шунингдек, «Маслак ул-муттақийн» («Тақволилар маслағи»), «Мурод ул-орифин», («Орифлар муроди»), «Маҳзан ул-мутеъин» («Мутелар ҳазинаси»), «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи») каби асарларида инсоний комилликни ифодалайди, инсоннинг Оллоҳга бўлган муҳаббатини улуглайди, исломий таълимот ва унинг қонун-қоидаларини тарғиб этади. Сўфи Оллоҳёр шеъриятида қофиянинг зулқофиятайн, тажнисли қофия, хусусан, мусажжаъ турларидан кенг фойдаланилади.

Маълумки, шарқ шеъриятида икки сўзни қофиядош қилиб келтириш зулқофиятайн (қўш қофия) санъати дейилади. Шу жиҳатдан келиб чиққан ҳолда назар солсак, Сўфи Оллоҳёр ғазалларидан бирининг матлаъси шундай бошланади:

*Дил ғамин, хотир ҳазим, толеъ қаро, пешона шўр,
Кўл қуруғ, матлаб йироғ, душман қавий, жонона дур.*

Келтирилган байтда қўш қофия санъати биринчи мисрадаги «пешона» иккинчи мисрадаги «жонона» ҳамда биринчи мисрадаги «шўр», иккинчи мисрадаги «дур» сўзлари воситасида ҳосил бўлган.

«Сабот ул-ожизин»да келтирилган қуйидаги байтда эса, шоир тажнисли қофия усулидан фойдаланади:

*Олур суҳбатда бир-бирининг киши баҳр,
Агар кўп чашма бир бўлса бўлур баҳр.*

«Баҳр» тажнис ҳосил қилувчи сўз бўлиб, у тажниси том усулида юзага келган. Байт ахлоқий-таълимий фикрга эга. Баҳр-баҳра, фойда маъносида қўлланилганда, одамлар бир-бирининг суҳбатидан баҳра олиши, кўнгулдан ҳар хил ғубор кетиб, завқланиши ва таъсирланиши таъкидланади. Шоир иккинчи тажнисли сўзда эса, одамларни аҳилликка, бирликка, жипслашиб яшашга чақиради. Яъни, чашма, булоқлар бирлашиб, дарё, денгиз бўлганидек, одамларни ҳам шундай фазилатларга эришишга ундайди.

Мусажжаъ — ички қофияли ғазаллар Сўфи Оллоҳёр шеъриятининг ўзига хос хусусиятини ташкил этади. Шоир ижодидаги мусажжаъ санъатини ўрганиш, унинг маҳорат қирраларини очадиган асосий воситалардан бири ҳисобланади.

Адабиётшунос Анвар Ҳожиаҳмедов мусажжаъ санъатининг ўзига хос хусусиятини шундай изоҳлайди: «Мусажжаъ шеърларда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка бўлиниб, олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртинчи бўлак эса, шеъриятдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади. Бу хил қофия

усули тўртта тенг бўлакка бўлиниши мумкин бўлган саккиз рукнли (мусамман) байтлардагина қўлланиши мумкин».

Мусажаъ санъатига хос назарий тушунча Сўфи Оллоҳёрнинг қуйидаги байтига мос тушади:

*На кўнгулдадур қарорим, на юзумда шарму орим,
Санга бердим ихтиёрим, мани қўйма ихтиёра.*

Бу байт тўрт бўлакка бўлиниши мумкин бўлган саккиз рукнлидир. Дастлабки уч бўлак мустақил ҳолда қофияланган («қарорим, орим, ихтиёрим»). Тўртинчи бўлак эса ғазалдаги асосий қофиялар: «пора», «чора», «қора», «хора», «шумора», «шар-мисора»га оҳангдошдир. Сўфи Оллоҳёр ғазалларида мусажаънинг бундай шакли кенг қўлланилади. Масалан, шоир бошқа бир ғазалида ёзади:

*Пистадин оғзинг кичикдур, сўзларнинг жондин сучук,
Сўрмадинг ҳолинг нечукдур, бана турлук ёрсан.*

Бу байт ҳам юқоридаги қоида асосида яратилган. «Кичик», «нечук», «сучук» сўзлари мусажаъ санъатини вужудга келтирган.

Сўфи Оллоҳёр мусажаъ санъатининг имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланар экан, аънанани бойитиш йўлидан боради ва уни ривожлантиради. Ҳар бир мисранинг тўрт бўлакли бўлиниши сақлагани ҳолда, мисраларга ички қофияни яратиш усулини қўллайди:

*Дарда тўлсам, ғамда сўлсам, телба бўлсам ишқида,
Хизматида мундоғ ўлсам, йўқтур армоним менинг.*

Биринчи мисрадаги «тўлсам», «сўлсам», «бўлсам» сўзлари ички қофияли мусажаъ санъатидир.

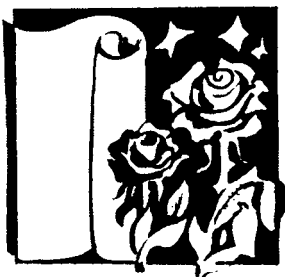
Шеъринг мисраларда ички қофияни ҳосил қилиш ижодқордан катта маҳоратни талаб қилади. Шу сабабли ҳам мусажаънинг бу усулидан фойдаланиш Сўфи Оллоҳёр ижодига қадар мумтоз шеърятимизда деярлик кўринмайди. Сўнгги асрда яшаган шоирлар орасида Фурқатнинг бу усулдан фойдаланган «Ақлимни олди...» деб бошланувчи ғазали мавжуд. Мусажаъда икки қофияни юзага келтириш халқ тили, унинг оғзаки ижод йўналиши билан яқинлик белгисидир. Албатта, бундай усулдан фойдаланиш шеърятнинг таъсирчанлиги ва жозибадорлигини оширади. Шеърнинг оҳангдорлигини кучайтиради. Сўфи Оллоҳёрнинг ички қофия санъатини айрим байтларда эмас, балки тўлиқ ғазалларда қўллай олгани унинг катта истеъдод соҳиби бўлганлигидан далолат беради. Шоирнинг «Бор» радифли ғазалини кўздан кечириш борасида бунга яна бир қарра ишонч ҳосил қилиш мумкин.

*Юрагим пора, бағрим ёра, ҳар манзилда сайёра,
Нетай чора, насиб этган диёра эҳтиёжим бор.
Жароҳатли таним, ҳасратли кўнглум, қайғули бошим,
Паришон ҳолатим, ёшли кўзум, ўтлуғ мижозим бор.
Шабистоним, фиғоним, сўзи жоним, доғи ҳижроним,
Таним, мағзи устухоним, кўзда бил ашки ажожим бор.*

Мусажаъ санъатида аънага кўра бир байтда учта ўзига хос қофия қўлланиши зарур бўлса, Сўфи Оллоҳёр яратган ички қофияли байтларда бунинг миқдори янада ортади. Биринчи байтда бешта, иккинчи байтда олти, учинчи байтда еттига ички қофиянинг ҳосил бўлиши, мусажаъ санъатнинг юксак намунасидир. Яна бир эътиборли томони шундаки, келтирилган иккинчи байтдаги ички қофияни «таним», «кўнглум», «бошим» сўзларининг сифати бўлиб келган «жароҳатли», «ҳасратли», «қайғули» сўзлари ҳам ўзига хос мусажаъни ҳосил қилган.

Сўфи Оллоҳёр ижоди истиқлол мафқурасининг меваси сифатида кенг ўрганилмоқда. Унинг маъно кўлами салмоқдор ва мавзу доираси ранг-баранг бўлганидек, бадиий санъатлардан фойдаланиш маҳорати ҳам хилма-хилдир. Сўфи Оллоҳёр ғазалларида ифода этилган биргина мусажаъ санъатининг ўзи бундан далолат қериб турибди.

Нилуфар Оллоҳёрова,
аспирант.

Умид Кўчимов,

ТОЛИБ

БАҲОР ЮРАГИНИ ЛОЛАГА СОЛИБ...

* * *

Бу қора кўзларга тикилсам узоқ —
бўғзимга тиқилган томчилар қайнаб
сира пишмас юракни қаттиқ куйдирар.

Бу қора кўзларга тикилсам узоқ —
баҳор юрагини лолага солиб
кўзларимга тикар жилмайган дунё.

Бу қора кўзларга тикилсам узоқ —
мен билган-билмаган туйғулар жўшиб
қалбимга шовуллаб оқаверади.

Бу қоп-қора кўзлар охир-оқибат
асирга олади шу нигоҳимни —
тамоман бўйсунар менинг кўзларим.

* * *

↓ Аччиқ ўйларга фарқ чимдилган юрак,
кўзларга бетиним чўп суқар хаёл.
Севгидан тондим-ку!.. Яна не керак,
энди-чи, судралиб бош эгмоқ аён.

Оппоқ гуллар билан ўралар кўкка,
кунлар қўлларида ухлаётган бахт.
Юрагим қўл чўзиб туради тикка,
ишқ — олов, ишқ — армон, ишқ
етмас бир тахт.

* * *

Хонадаги капалак...
Тинмай қанот қоқар у
деразага урилар,
ёпиқ, ахир!..
Эшик-чи,

учиб кетса-ку бўлар...
Ҳамон талпинмоқда у
чиқар
бўлса ҳам қандоқ,
чунки бироз нарида
бўй кўрсатар қизгалдоқ....

Самарқанд.

«Қалбим шеър булади...» Бу — ёш шоирнинг Суз бағрига
кириб келаётган эзгу нияти. Қалбини айтмоққа чоғланган,
ҳисларини очмоққа чоғланган муроди. Умид Кўчимовнинг
шеърлари билан танишиб, бунга ишонгим келди. Йулингни
берсин, укам, дегим келди.

Икром ОТАМУРОД

БАЛАНД УЧАДИ ХАЁЛ

Булут юзини гашлаб,
қуёшли кунни бошлаб,
ғамларни ортга ташлаб,
Сен келдинг хуррам —
ўн еттинчи кўklam.

Муҳаббатнинг мевасин
япроғидин
айирдингиз.
Сўзлар хивичи билан
бутоқларин
қайирдингиз.

Ширин қизлар, шўх қизлар,
Киприклари ўқ қизлар,
Қилманг бизга дўқ қизлар,
Сизни севган болалармиз.

Бизни кўриб тўлиб-тошиб,
Қочасизлар шошиб-шошиб,
Кетмаймиз-ку олиб қочиб,
Сизни севган болалармиз.

Тошкент.

Дилдораннинг машқларини ўқиганимда, ҳавоси тоза бир уйга киргандай бўламан. Асл шеърият одамнинг туйгуларини поклайди, йиғлатади, соғинтиради, куч-қувват беради. Синглимизнинг сатрларидаги бегуборлик ана шундай шеъриятга интилаётганига умид уйғотади.

Қутлибека РАҲИМБОЕВА.

Машҳура Қаҳҳорова,

ўқувчи

ИСТАЙМАН КЎНГЛУНГА КИРИБ БОРИШНИ

Балки шу ҳис соғинч аталур,
Кечалари бермайди уйку.
Балки шу ҳис соғинч аталур,
Қалбни тиглар ажиб бир туйғу.

Истар фақат битта меҳрибон,
Фақат қилар тинмайин нолиш.
Тўхтатолмас на дил, на забон,
Тикон янглиғ ботади болиш.

Балки шу ҳис соғинч аталур,
Тор кўринар гарчи кенг дунё.
Балки бунинг барчаси рўё,
Балки шу ҳис соғинч аталур.

* * *

Куёш бўлиб сени танҳо бир ўзим
Субҳидам чоғида қаршилаб олсам.
Каерга қарасанг гул бўлиб кўзим,
Ром айлаб гулзоринг бағрида қолсам.

Ёлғиз қолганингда мен хаёл бўлиб,
Истайман кўнглунгга кириб боришни.
Истайман тунларда тўлин ой бўлиб,
Томинг тепасида мангу қолишни.

* * *

Осмон каби чексиз кенгликни,
Тароқ тишларидек тенгликни,
Интиқ, интиқ кутган аёл бор.

Сочларидай узун оқликни,
Орзулари янглиғ покликни,
Хаёлларда кутган аёл бор.

Уйқудаги эркин тушларни,
Маъюс-маъюс учган қушларни
Истаб, истаб кутган аёл бор.
Хаёл суриб ўтган аёл бор.

Шаҳрисабз.

Машҳура қишлоқ қизи. У Шаҳрисабз туманининг Зачкана қишлоғида туғилган. Айти пайтда, шу қишлоқдаги мактабнинг охирги синфида ўқийди. Унинг қалби болаларча ҳайратга лим-лим тўла. У ҳаётдан завқланади. Бу завқларнинг қатларида залворли туйғулар бор, изтироб ва дард бор.

Неъмат АРСЛОҲ.

Азизбек Ҳақимов,

ўқувчи

МАЙСАЛАР ЮЗИГА ҚЎНГАНДА ШАБНАМ...

* * *

Яна бир тун ўтди, келди субҳидам,

Яна куёш чиқди, яна тонг отди.
Майсалар юзига қўнганда шабнам,
Оймомо ғойибда уйқуга ётди.
Ўзгармас бу қонун — қонуни азал,

Орадан миллиард йил ўтар эҳтимол.
Шамс ёнар «син»ини йўқотиб қўйиб,
Замин айланади парвона мисол.

* * *

Саратон. Шом кириб келади,
Киради бир йўла дилимга.
Ҳушим йўқ. Калима келмайди
Танглайга ёпишган тилимга.

Йиглайман. Кўзимга келмас ёш,
Кўзёшим ўғирлаб олмиш ғам.
Бўғзимга тикилиб қолар жон,
Мен ожиз қоламан ўша дам.

Шом бўлиб ёвуз ғам келади,
Кўксимга солади у панжа.
Шу онда бошимда қолганим —
Дард дилим этади исканжа.

Начора, тун қора сочидан
Бўйнимга ташламиш узун дор.
Ҳовучлаб жонимни, кутарман —
Ҳали тонг отарга анча бор.

Чортоқ.

Азизбек Ҳақимов шеърларида учрайдиган манзаралар рангин. Умид шулки, бу инжа табиат, мовий кўнгул ўзининг борлигини намён этади.

Муҳаммад ВАЛИ

АЙИҚ ҒИ

Ҳажвия

Туни билан елкаси, кураклари зирқираб чиққан Қаландар акага таниш духтур баданига айиқ ёғи суришни маслаҳат берди. Дўхтирнинг қабулидан чиққач, то ишхонасига боргунча, уч-тўрт дорихонага бош суқди. Айиқ ёғи дорихоналарда сотилмас экан. Бори қолиб, топилмайдиган малҳамни буюрган духтурдан ҳам хафа бўлди. Ҳам бемор бўлиб, ҳам дори излаш оғир экан. Илгариги давр бўлганда-ку, бир ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётса ҳам, керакли дориларни шотирлари узун-қисқа шишаларга қўшиб уйга таширди. Энди бари бошқача. Қўл остида биттагина ходим ишлайди. Қисқаси, номига — бошлиқ!

Ишхонасига кирар экан, касаллигини билдириш учун бир оз букчайиб, ўқтин-ўқтин йўтала бошлади.

Ёрдамчиси Ҳошимжон ҳар кунгидай бош ирфабгина кўришди. Қаландар ака Ҳошимжоннинг ҳол-аҳвол сўрашини кутиб, яна бир-икки йўталиб қўйди. Қаёқда, ходим столдан бош кўтармай, ишлашда давом этаверди.

— Ҳошимжон, — деди охири ўзи гап очиб, — бу дейман, айиқ ёғи дорихоналарда сотилмас экан-а?!

— Шунақаяканми?! — деди Ҳошимжон ишдан бошини кўтариб, бошлиғи нима учун буни сўраётганига ақли етмай.

— Биласизми, менга... — Қаландар ака чайналиб, бир оз ўйланиб қолди. — Умуман менга эмас, тепароқдаги нозик одам, янаям аниқроғи, шахсан Ҳамид Сафоевичга юз гиромча айиқ ёғи зарур бўлиб қопти...

Қаландар ака Ҳошимжоннинг юзидаги қизиқиш ҳафсаласизлик билан алмашганини кўриб, отни қамчилади:

— Бўлимизнинг ҳаёт-мамоти ўша одамга боғлиқ. Бир кишини қисқартириш керак деб юривди...

Ҳошимжоннинг қулоқлари динг бўлди:

— Айиқ ёғи керак эканми?

— Ҳа, бир шишачада бўлса етаркан, — деди Қаландар ака ва уйга жўнаш учун ўрнидан қўзғалди. — Укажон, мени сал мазам бўлмаяпти. Сизам бутун кўп уриниб ўтирманг. Ёғни топиб, кечқурун ташлаб ўтинг. Мен уни обориб беришим керак, хўпми!

— Бари айтганингиздай бўлади!

Қўлини кўксига қўйиб, хайрлашаётган ходимнинг муомаласидан эриб кетган бошлиқнинг ҳам ҳотамтойлиги тутиб кетди:

— Ҳозироқ жўнасангиз ҳам майли.

Ҳошимжон, зарур ишлари борлиги учун, бошлиғи қораси ўчиши билан хонадан ўқдек отилиб чиқди. Аввал ўзининг ишларини битириш билан овора бўлди ва кун оға бошлаганда айиқ ёғини суриштиришга киришди. Қаландар аканинг, айиқ ёғи дорихоналарда сотилмас экан, деган гапида жон борлигига ишонди.

Кечқурун овқатланар экан, боши шу савол билан банд эди. Хотини ҳардамхаёллиги боисини суриштирганда қўл силкиб қўя қолди. Сўрайвериб қўймагач, айтишга мажбур бўлди.

— Қаландар акага катта бошлиқлардан бири айиқ ёғидан юз грамм топиб келинг,

бўлмаса, бўлимингиздан бир кишин қисқартирамиз, депти. Бошлиққа-ку бало ҳам урмайди, икки орада мен ишсиз қоламан.

— Шу холосми?

Ҳошимжоннинг хотини каттакон бир ошхонада ҳисобчи бўлиб ишлар, шунинг учун бели бақувват таниш-билишлари кўп эди. Малика дарров телефонни тиззасига олди-да, рақамларни тера бошлади.

Телефон гўшаги кўтарилиб, эркак кишининг «алё» деган товуши эшитилди.

— Ассалому алайкум?! Ҳамидабону, бу мен Маликаман! — деди у шоша-пиша, нари ёқдаги эркак телефонни кўйиб-қўймаслиги учун.

— Мен Ҳамидман, сизни танимайроқ турибман, — деди ҳалиги киши.

— Кўришмаганимизга юз йил бўлиб кетган бўлса ҳам дарров танидингиз-а, ўргилай, ўртоқжон, — Малика ўзини эслагич учун шаъмага ўтди. — Ҳа, ҳалиям ўша ўзингиз билган «Наврўз» кафесида ишлаётиман. Ҳисобчиликдан бошқа нимагаям ярардик, айланай.

— Э-э! — телефонинг нариги тарафидаги киши қувониб кетди. — Маликажонми-сиз? Келинлар, бола-чақалар яхшими?

— Бола-чақани кўйиб туринг, ўртоқжон, — Малика воқеани тушунтирди. — Агар 100 грамм айиқ ёғи топмасак поччангиз ишдан мосуво, сиз эса мендек дугонангиздан айриласиз.

— Қўй ёғи дейсизми?

— Қўй ёғимас, айиқ ёғи!

— Бир киломи?

— Вой, бир киломи бошимга ураманми, юз грамм бўлса етади, дориликка.

— Қачон экан чойхона ош? — Ҳамид аканинг ёнига хотини келиб қолди шекилли, гапни калта қилишга, тўғри келди. — Бўпти, бир кило қўй ёғини олиб, эртага соат бешда «Наврўз» чойхонасига етиб бораман, аммо менсиз ичкиликни бошламай турларинг, хайр.

* * *

Бу пайтда Қаландар аканинг куракларию кифтларини хотини зўр бериб неваралари пешобига бўктирилган пахта билан ишқалаётганда жириглаб қолган телефонга эътибор беришмади. Кенжатоё фарзандлари хонага кириб, гўшакни кўтариб, ким биландир савол-жавоб қилатуриб: «Дадамларнинг вақти йўқ», деб гўшакни жойига қўймоқчи бўлганда, Қаландар ака, тагин бирор улфатим беморлигимдан хабар топиб ҳолимни сўрамоқчи бўлаётгандир, деган илинжда ўғлига бақирди:

— Обке бақа!

Гўшакни қулоғига тутгач, Қаландар ака жойидан ирғиб туриб, хотинига «чиқ» ишорасини қилди ва қўлини кўксига қўйганча саломга тавозелади:

— Ассалому алайкум, ҳурматли укажоним Ҳамид Сафоевич! Соғлиқларингиз яхшими? И-е, нима бўлди?! Айиқ ёғи керакми?! — Қаландар Муродович елкасида қолган шўрпахтани олиб ташлади. — Нозик одам сўровмиди? Жудаям нозик денг, тушунаман, тушунаман, укажон, эртагаёқ соат бешта кам тўртта камина қулингиз ёғни олиб боради. Илойим мартабангиз бундан ҳам... баланд бўлсин.

Қаландар ака иккинчи елкасидаги совиб қолган шўрпахтани олиб кўчага ирғитди. Ўзига тополмаётган айиқ ёғини бировга қаёқдан топсин. Асли, шундай катта бошлиқ шахсан айиқ ёғи сўраб турганда тиригини ушлаб борсанг ҳам арзийдику-я!

Эрта билан Қаландар Муродович ишхонасига ўтди. Ҳошимжон айиқ ёғини топа олмаганини, аммо хотини соат олтида топиб бераман, деганию кечқурун шахсан ўзи элтиб беришини айтганда, қўяверинг дегандек, қўл силтаб, кўчага чиқиб кетди.

«Ҳозир дорининг бари бозорда!» — деб хаёл қилганча шу йўналишдаги таксига ўтирди. Бозорда дорифурушлар ҳам бунақа нарсени сотишмас экан. Улардан бири айиқ ёғининг ўрнига ит ёғи олақолинг, деганда, ўзимга бўлса майли эди-я, нозикроқ бир одамга зарур, деб яна суриштиришда давом этди.

Иттифоқо, бозорнинг бир четида қандайдир томошага тўпланган оломонга дуч келди. Бекорчилар ҳам кўп-да, деб гаши келган Қаландар Муродович оломонни бир четидан айланиб ўтиб кетмоқчи бўлганда, қулоғига: «Қани, айиқполвон, оғироёқ аёл қандай юради, бир кўрсатинг-чи! Ҳа, бале!» деган хитоб чалиниб, ўзини оломон орасига урди. Не кўз билан кўрсинки, оломон қуршаб турган тор сахнда бир лўли

бурнидан ип ўтказилган айиқ билан томоша кўрсатар эди. Қаландар Муродович илон авраган қурбақадек олдинга интила-интила айиқ ўйнатувчининг шундоқ ёнига бориб қолди.

— Аҳо, сал орқароққа турунг, айиқ тишлаб олмасун, — деб лўли уни кўкрагидан итаргандагина ўзига келди.

— Менга айиқнинг ёғи керак! — Қаландар Муродович худди ёш боладек оёғини кўтираб туриб олди.

— Бор! Ёғ бор! Кегин! Ҳозир андак томоша кўрсатайнук. Қани, полвон, энди мана шу бошлиқ акамиз чойхонада қандай ётишини бир халойиққа кўрсатунг-чи!

Айиқ хўжайини айтгандай қилиб кўрсатганда одамлар гурра кулиб юборишди.

Қаландар Муродович томоша охиригача тафтишчининг пора олиши, кассир хотиннинг «ламбада»га ўйнаши, маст қоровулнинг симёйочни қучоқлаши каби турлича қилиқларни навбати билан кузатар экан, бунчалик кўп нарсани биладиган махлуққа нафрати ошиб борарди. Ҳозир иложи бўлса, қўлига пичоқ олиб, бу қобил жониворни тикалаб ташлагиси, ўзи ва нозик раҳбарлардан бўлмиш Ҳамид Сафоевич учун зарур бўлган ёғни ичидан сидириб олгиси келарди.

Айиқ ўйнатувчи дуога қўл очиб, ерга ёйган кир даканага пул ташлашлари учун томоша аҳлини даъват қила бошлаганда, Қаландар Муродович хурсанд бўлиб кетди.

— Олинг энди ёғни, — деди у лўлининг бошига келиб.

— Кейин, аҳо, кейин. Пичо томошо пулини йиғайнук. Ёғ — нақд!

Қаландар Муродович кир даканага яккам-дуккам ёғилаётган қоғоз пулларни кузатаркан, ҳали анчагина кутишга тўғри келишини ўйлаб додлавораяэди.

— Ҳой, оғайнилар! — Қаландар Муродович, томоша тугаб, ҳисоб-китоб пайти келганда тарқала бошлаган оломонга мурожаат қилди: — Фаоллик кўрсатинг! Ҳимматларингга яраша почин қилинглар. Мана, ўзим ўн сўм ташлаяпман!

Қаландар Муродович ташаббусидан кейин ҳам аҳвол ўзгармади.

— Лўлининг шериги экан! — деди бири бошқасига.

— Кўринишидан катта бир жойнинг хўжайинига ўхшайди-ю, қилиб юрган ишини қара-я! — деди иккинчиси.

— Ҳа, тирикчилик не кўйларга солмайди кишини, — деди учинчи одам.

Лўли яғири чиқиб кетган сумкасини очиб, ерга айиқ ёғи солинган шиша идишларни тераркан, хислатларини мақтай кетди:

— Белингиз мертилса, оёқларингизни бод чалса, сийдигингиз турмаса, кураингиз шамолласа суртсангиз кўрмагандай бўлиб кетасиз. Шишачаси 100 сўм. Мана, э-э, бу пулингиз йиртиқ экан, ёғни жойига қўйунг, аҳо, аввал пулни чўзинг. Ҳа-а, унгам даво. Суртасиз, йўқ, ичмайсиз...

Қаландар Муродовичга шишалар ҳаддан ташқари кичик, нархи эса жуда қимматдек туюлиб, тараддуланди. Қараса, курук қоладиган. Дарров иккитасини қўлига олди. Лўли боя ўзига пул йиғишда шерикчилик қилган бу келбатли одамга, аввал пулини тўланг, деб тихирлик қилмади. Яғир сумка шишалардан бўшагач: «Аҳо, сиз нима қилдингиз?!» — демоқчидай унга қаради. Қаландар Муродович ёғнинг баҳосини бироз тушириш мақсадида ёғ ўзигамас, каттагина амалдорга олинаётганини айтди. Лўли буни ўзича тушунди:

— Бор, тозасидан бор. Аммо, нархи пича қиммат.

— Қанча? — деди Қаландар Муродович, пул кетса ҳам обрў кетмасин қабилада.

— Икки юз сўмдан.

— Бўлмаса битта тозасидан, битта мана бунисидан оламан, 250 сўм бераман, — деди Қаландар Муродович.

— Бўлпти, юрунг. Обед ҳам бўлқолди, — деди лўли айиғини етаклаб.

— Қаёққа? — ҳайрон бўлди терга пишган Қаландар Муродович.

— Чодиримизга, шаҳар четига.

Бозорчилар ва йўлда учраган одамлар айиқ етаклаган лўли ва унинг ёнидаги башанг ҳамроҳи ортидан ҳайрон қараб қолишган эди...

ПАРОДИЯЛАР

Ўзингни кўрсат

**Тонг отмайди сени кўрмасам,
Кун ботмайди сени кўрмасам.**

**Искандар РАҲМОННИНГ
«О, дилором...» шеърдан.**

*Кийим киймайман сени кўрмасам,
Тилим тиймайман сени кўрмасам,
Сени кўрмасам овқат емайман,
Сени кўрмасам ишни демайман.*

*Ишга бормасам ойлик қаерда,
Ўтиб ейишга бойлик қаерда?
Эски-тускини сотиб бўлганман,
Тушган пулларни отиб бўлганман.*

*Айт, қаерларда кезиб юрибсан,
Наҳотки мендан безиб юрибсан?
Ўтаверайми шунақа қилиб,
Ўзингни кўрсат бир бало қилиб?*

*Қайга чопайин сени кўрмасам,
Қайдан топайин сени кўрмасам?
Айтиб кетгин-да борар жойингни,
Безовта қилдим ҳатто оийнгни.*

*Кийим киймайман сени кўрмасам,
Тилим тиймайман сени кўрмасам.
Сени кўрмасам хафа бўламан,
Сени кўрмасам очдан ўламан.*

Термулгим келди

**Вужудимни оташлар этган
Лабларингга термулгим келди.
Сендан бошқа дардим йўқ деган
Гапларингга термулгим келди.**

**Сайёра Тўйчиеванинг
«Термулгим келди» шеърдан.**

*Оғзимдан сув оқиздирган
Норинга термулгим келди.
Сиздаги коптоқдайин шу
Қоринга термулгим келди.*

*Бўйнингизга осиб олган
Ҳуштакка термулгим келди.
Бошингизни қоплаб олган
Пўстакка термулгим келди.*

*Кийганингиз нима, ахир,
Оёққа термулгим келди?
Ўзим ҳам билмай қолдим-да,
Қаёққа термулгим келди.*

Топилмадими?

Тонгда ўтиб кетдинг,
Пешинда ўтдинг.
Шомда ўтиб кетдинг,
Тушимда ўтдинг.

Саъдулла Ҳакимнинг «Тонгда ўтиб кетдинг...» шеърдан.

У ёққа ўтиб кетдинг,
Кейин бу ёққа ўтдинг.
Оёқда бир пой кавуш,
Жоним, қаёққа ўтдинг?

Хушмиди, билолмадим,
Тушмиди, билолмадим.
Миниб ўтиб кетганинг
Кушмиди билолмадим.

Мунча қайга шошасан,
Эшитмадинг товушим?
Олдим роса хавотир,
Топилдими кавушинг?

Ўзингдирсан севгилим

Сувга ташла, хоҳи ўтда ёқ,
Ўзингдирсан севгилим, иймоним.

Оқилжон Ҳусаннинг «Севги сатрлари» шеърдан.

Сочимдан торт, қулогим чўз,
Муштла майли, юзимга.
Қўлларингни бигиз қилиб
Тиқиб олгин кўзимга.

Башарамга қум соч, майли,
Кесак отгин, тош отгин.
Агар олма тополмасанг,
Картошка от, мош отгин.

Қурбон қилай сен учун мен,
Молу мулким, бор пулим.
Чидайман-да ҳаммасига,
Ўзингдирсан севгилим!

Сизники...

Сизга берай жонимни,
Ўзимга қолсин бу тан.
Сизга юрак қасрим ҳам,
Ўзим қолай беватан.

Иzzатулла Саъдиновнинг «Сизга бўлсин» шеърдан.

Жоним, майли, сизга бўлсин
Тилим менинг бир қарич.
Чайнаб пуфак қилиб юрган
Оғзимдаги шу сақич.

Сочларим-ку кетиб қолган
Рухсатсиз меҳмондайин.
Қўлларим-ку узун даста,
Кафтларим кетмондайин.

Олинг ҳатто бурнимни сиз,
Сизники ҳар гапим ҳам.
Нима бўпти сиз, қиз учун
Осилган шу лабим ҳам.

Ҳеч ҳам сиздан қизғонмайман
Ҳаттоки қалпоғимни.
Кийиб кўрай десангиз гар,
Ечайин пайпоғимни.

Мени хасис деб ўйламанг,
Сизга бўлсин калишим.
Эга чиқмас буларга ҳеч,
Сиздан бўлак танишим.

АДАБИЙ БОШҚОТИРМАЛАР

Тилимизда икки томондан ҳам бир хилда ўқиладиган сўзлар учрайди:

**нон, сас, боб, тот, лол;
қизиқ, қипиқ, қуллуқ, қуруқ, қудуқ, қовоқ, арра,
кийик, икки...**

Бу сўзлар тилда неча фоизни ташкил этаркин?!

Улар нега бундай шакланган?!

Хотирангизни мустаҳкамлаш, тилни яхшироқ ўрганиш учун янги мисоллар топиб, ўзингизга маъқул туюлганларини бизга юборинг.

* * *

Бир неча ҳарфдан иборат оддий исм.

Дейлик:

ИСФАНДИЁР

Бу исмдаги ҳарфлардан бир неча сўз «ясаш» мумкин:

**ис, фан, диёр, ёр,
риё, ринд, саф, нафис...**

Улардан яна қандай сўзлар «ясаш» имконияти бор?! Ўйланг. Жавобингизни кутамиз.

* * *

Ўўғрига ва пастга қараб ўқийсиз:

И	Ш	Қ
К		А
К		Л
И		Б

Ўртада «ш» ҳарфидан бошланган, бутун мазмунга тегишли қандай сўз бўлиши керак?! Топсангиз, ёзинг.

Метрода

ёки
қўлда қоғоз-қалам...

«Қўлда қалам билан» дердим-ку, бизнинг тилимиз ёмон. Энг оддий сўздан ҳам баъзан тағмаёно чиқади. Аския ўзбекда бекорга пайдо бўлмаган.

Қисқаси, сўнги пайтлар журналимизда (агар уни ўқиб бораётган бўлсангиз, биласиз) Замондош имзоси остида (устида) гоҳ ақлли, гоҳ аҳмоқ бир гаплар бериб бориляпти. Мен шу Замондошни кўча-кўйда кўриб тураман. У қўлида қоғоз-қалам, ҳар нарсани ёзиб юради. Ана, яқинда метрода келаётган эдик, биров мудраётган экан. Замондош қоғоз-қаламни ишга солди:

*Ухласанг, метрода ухла,
Ишда ухлаш шарт эмас...*

Эшик олдида турган бир қизга кўзимиз тушди. Эғнидаги калта кўйлакнинг орқа томонида реклама муҳрланган. Замондош шаппа ёзди:

*Бу — ғаройиб бир санамки,
орқаси рекламадур...*

Биттаси метрога ити билан чиқибди. Ит қаердалигига фаросати етмай (масалан, қизни ўпишга уринаётган йигитдек) одамларга ҳадеб тумшугини чўзади. Замондош чидаб туролмади:

*Итингга одобни ўргат,
Ўзингда одоб бўлмаса...*

Ажойиб инсон...

Бозорда бир бола бақириб ётибди:

— Закас сомса! Закас!

Замондош тўхтаб, маслаҳат солди:

— Закас қилган одамга оббориб бер...

* * *

Замондош таниши билан боғда ўтирарди.

Хиёбондан чиройли бир қиз ўтиб кетди.

— Шу онаси ўпмаган қиз эди! Мен биринчи ўпганман, — деди таниш.

— Мен ҳам, — деди Замондош.

* * *

«Най чалишни билмасанг, мени қандай чаласан?!» — деган экан Ҳамлет. Китобдан буни ўқиган Замондош хафа бўлиб кетди.

— Одамни бошқа асбоб қилиб ҳам чалиш мумкин, — деди ўйланиб.

(Замондошнинг қўли бирон жойда банг бўлган ёки журналда унган бўш жой қолган пайтлар бундан сўнг ҳам ўз кузатувларимни Сизга узатиб тураман. Ўқимаган номерг!)

Замондошнинг Замондоши

Мундарижа

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИ 70 ЙИЛЛИГИГА

Ҳамид Фулом. Адабиётимиз юлдузи	3
Мирмуҳсин. Қутлуғ ёш	4

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 560 ЙИЛЛИГИГА

Матёқуб Қўшқонов. «Ишқ аҳли» романи тўғрисида	15
Омон Мухтор. Ишқ аҳли. Роман	17

АСРЛАР, АСАРЛАР

Қозоқбой Йўлдошев. Дастанлар довол белгилари	5
Нилуфар Оллоҳёрова. «Сўзларинг жондин сучук...»	147
Адхам Дамин. Ҳаёт ва ўлим. Роман	85

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

Ҳосият Бобомуродова. Кўзларимга қизиб қўйибман сени. Шеърлар	11
Мадамин Қўчқор. Оппоқ тонг шуълаларин кўксимдан тўкар умид. Шеърлар	13
Рамиз Равшан. Сут тишининг оғриғи. Достон	71
Олимжон Холдор. Ой тutilган кечалар. Шеърлий драма	131

КЕЛАЖАК СИЗНИКИ (ЁШЛАР МИНБАРИ)

Умид Кўчимов, Дилдора Пўлатова, Машҳура Қажҳорова, Азизбек Ҳакимов шеърлари	150—151
---	---------

ГУЛҚАЙЧИ

Оллоёр. Айиқ ёғи. Ҳажвия	153
Абдураззоқ Обрўй. Пародиялар	156
Адабий бошқотирмалар	159
«Замондош» бурчаги	159

Рассомлар Раҳима Қўнғирова, Абдухалил Турсунов

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин. Тахририятга келган бир босма табоқдача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Тахририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалқаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси. * Обунага монетьлик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 9.03.2001 й. Босишга рухсат этилди 3.04.2001 й. Қоғоз формати 70x1081/16. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 2100 нусха. Буюртма № 1691.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.